ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАСТРОЇВ В УМОВАХ ПРОТИДІЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ НА ДОНБАСІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Київ
«Стилос»
2017

ББК 60.59(4УКР)
Т65

Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф72/57-2016

Т65 **Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір** / Наук. ред. О. Гарань. – К.: Стилос, 2017. – 235 с.

ISBN 978-966-2399-45-5

Як російська агресія вплинула на суспільство, на громадську думку? І як вони, своєю чергою, вплинули на українську ідентичність і політику? У монографії, яку підготувала Школа політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія» з долученням Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, розглядаються регіональні особливості змін настроїв українського суспільства (включаючи партійно-політичні преференції), економічні настрої, ставлення до подій на Донбасі і перспектив вирішення конфлікту, до децентралізації і так званого «особливого статусу», зміни у зовнішньополітичних орієнтаціях щодо ЄС, НАТО та Росії.

Призначена для науковців і всіх, хто цікавиться українською політикою та суспільними настроями.

ISBN 978-966-2399-45-5

© О. Гарань, І. Бекешкіна,
І. Бураковський, М. Золкіна, Р. Кермач,
О. Сидорчук, М. Чабанна, 2017
© Літ. ред. І. Філіпчук
© «Стилос», видання, 2017
© Камінська А., обкладинка 2017

ЗМІСТ

Вступ 5

1. Вирішальний 2014-й: роз'єднав чи з'єднав Україну? *(І. Бекешкіна)* 8

2. Партійна система України після Майдану: регіональні особливості в умовах незавершеної трансформації *(І. Бекешкіна, О. Сидорчук)* 40

3. Російська агресія на Сході України як чинник формування економічних настроїв в Україні *(І. Бураковський)* 70

4. Зміни у зовнішньополітичних орієнтаціях після Євромайдану: загальнонаціональний та регіональний рівні *(М. Золкіна, О. Гарань)* 112

5. Децентралізація влади в Україні: досягнення і загрози (*О. Сидорчук, М. Чабанна)* 142

6. Донбас: нові тренди громадської думки *(М. Золкіна)* 173

7. Ставлення українців до Росії та росіян: динаміка та основні тенденції (*Р. Кермач)* 199

Замість післямови 220

Список таблиць, діаграм, графіків та карт.....230

Авторський колектив

Олексій Гарань (науковий редактор, вступ, післямова, розділ 4) – доктор історичних наук, професор кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), керівник Школи політичної аналітики НаУКМА

Ірина Бекешкіна (розділи 1, 2) – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту соціології НАН України, директор Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва

Ігор Бураковський (розділ 3) – доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії Національного університету «Києво-Могилянська академія», голова правління Інституту економічних досліджень та політичних консультацій

Марія Золкіна (розділи 4, 6) – координатор європейських програм Школи політичної аналітики НаУКМА, аналітик Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва

Руслан Кермач (розділ 7) – аспірант кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Олексій Сидорчук (розділи 2, 5) – кандидат політичних наук, аналітик Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва

Маргарита Чабанна (розділ 5) – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ВСТУП

До проголошення незалежності у 1991 р. Україна була для багатьох міжнародних спостерігачів terra incognita. Тому недивно, що і надалі вони пояснювали події за спрощеною схемою: країна складається з «прозахідної частини» і «проросійського Сходу». Насправді ж всі країни мають регіональні, культурні, історичні та електоральні відмінності. Питання полягає у тому, чи політики цілеспрямовано працюють на штучне поглиблення цих відмінностей. До початку 2000-х рр. Київ, здійснюючи так звану «багатовекторну» політику, поступово просувався в бік Європи. На жаль, під час виборчої кампанії 2004 р. кремлівські політтехнологи отримали фактично карт-бланш від тодішнього керівництва країни на дії, спрямовані на розкол. Після Помаранчевої революції Янукович і його Партія регіонів, перебуваючи в опозиції, сприяли спробам закріпити у громадській свідомості ці уявлення про «розколоту країну». Після обрання Януковича президентом у 2010 р. у нього був шанс на «зшивання» країни: опитування показували, що в разі продовження курсу на підписання угоди про асоціацію з ЄС його електорат, налаштований загалом конформістськи, сприйняв би такі дії. На жаль, перемогли авторитарні, проросійські тенденції, які й призвели до масових протестів на зламі 2013–2014 рр., відомих як Євромайдан або Революція Гідності. Росія відповіла агресією. Як все це вплинуло на суспільство,

на громадську думку? І як вони, своєю чергою, вплинули на українську ідентичність і політику? Відповіді на ці питання і шукали автори даної монографії у рамках проекту, підтриманого Державним фондом фундаментальних досліджень.

Проект здійснено під егідою Школи політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія» з долученням Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, на результати досліджень якого автори спиралися. У роботі використано також соціологічні дані партнерських структур, насамперед Інституту соціології НАН України, Київського міжнародного інституту соціології та Центру Разумкова.

Зробимо також необхідне застереження: в роботі червоною ниткою проходить теза про український Крим і про те, що саме російська агресія в Криму стала тим поштовхом, який позбавив багатьох українців ілюзій про «віковічну дружбу, братерство, стратегічне партнерство» з Росією і сприяв кардинальним перетворенням громадської думки в Україні. У той же час ми не мали змоги проводити соціологічні опитування в Криму (а саме ці опитування є основою проекту). Крім того, на кримській проблематиці спеціалізуються інші дослідницькі організації. Тому, згідно з підтриманим проектом, ця робота аналізує саме події на Донбасі, при тому, що ми вважаємо, що Крим не можна виносити за дужки стосунків Україна – Росія – Захід, як цього прагнуть у Кремлі, закликаючи до «прагматичності» в кремлівському тлумаченні цього слова.

У першому розділі подається загальна картина регіональних відмінностей у громадській думці українців, впливу подій на Євромайдані і подальшої російської агресії. Другий розділ аналізує наслідки цих подій для електоральних настроїв, партійної системи України та їх регіональні особливості. У наступному розділі розкривається вплив російської агресії на економічні настрої населення та бізнесу. Четвертий розділ показує драматичні зміни у ставленні українців до ЄС, НАТО та Митного союзу. Наступні два розділі аналізують, відповідно,

процес децентралізації, розпочатий після перемоги Революції Гідності, і громадську думку щодо подій на Донбасі. Нарешті, в останньому розділі розкриваються зміни у ставленні громадян України до Росії та росіян.

До кожного розділу є висновки, зроблені у формі executive summary. У підсумках до всієї книги подаються можливі сценарії розвитку подій, пов'язаних із деокупацією. Звичайно, на час виходу книги у світ можуть статися нові важливі події, зміни у громадській думці. Тому ця праця – лише початок серйозного, академічного осмислення теми. Але ми вважаємо, що у будь-якому разі тренди, окреслені в книзі, важливо осягнути і зрозуміти, як вони впливатимуть на майбутнє, його прогнозування і конструювання.

І, насамкінець, наші слова подяки. Авторському колективу пощастило співпрацювати й отримати неоціненну допомогу справжніх професіоналів і доброзичливих колег із Державного фонду фундаментальних досліджень, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, Інституту соціології НАН України та видавництва «Стилос». А тепер – слово за читачами та критиками.

I. ВИРІШАЛЬНИЙ 2014-Й: РОЗ'ЄДНАВ ЧИ З'ЄДНАВ УКРАЇНУ?

Ірина Бекешкіна

Жодній європейській країні у XXI столітті не довелося пережити стільки трагічних подій, скільки Україні у 2014 році. Євромайдан, що розпочався як мирний мітинг за підписання Угоди про асоціацію з ЄС, вже у січні 2014 р., після антиконституційного ухвалення Верховною Радою диктаторських законів, перейшов у стадію силового протистояння і перших людських жертв. Далі – розстріл мітингувальників на Майдані і втеча президента Януковича та його близького оточення, зміна влади. Затим – анексія Криму Росією, інспіровані нею сепаратистські виступи на Півдні, Сході та Донбасі, проголошення «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки» й, нарешті, пряма збройна агресія Росії та військові дії на Донбасі. Катастрофічні наслідки в економіці: падіння курсу гривні майже втричі, різке зниження рівня життя людей, скорочення на 20% національної економіки, загроза дефолту у разі неотримання кредитного траншу.

Усі ці жорстокі іспити на повен зріст поставили питання про спроможність України боронити свою державність. Суть зовнішніх загроз була однозначна і зрозуміла – військова агресія Росії, насаджування нею сепаратистських рухів, а потім – й фактичне утримання ініційованих саме Кремлем «ДНР» та «ЛНР». Внутрішні ж загрози залежали від стану суспільства, його готовності захищати свою країну та її незалежність і цілісність, що залежало від того, наскільки Україна стала для її громадян «своєю», наскільки вони ідентифікують себе з українською державою.

Більше того, зовнішня загроза – збройне втручання Росії та неоголошена «гібридна війна» – ґрунтувалися на кремлівській концепції «Новоросії», суть якої зводилася до того, що східні та південні регіони України, переважно російськомовні, мають приєднатися до Росії.

18 березня 2014 р. Путін заявив у своєму виступі в Кремлі: «Після революції більшовики з різних міркувань, Бог їм суддя, включили до складу Української союзної республіки значні території історичного півдня Росії. Це було зроблено без врахування національного складу жителів, і сьогодні це сучасний південний схід України»[1]. Концепцію «Новоросії», «повернення російських земель» підтримав і Московський патріархат. Вже наступного дня після виступу Путіна було заявлено, що «російський народ – розділена нація на своїй історичній території, яка має право на возз'єднання в єдиному державному тілі»[2]. А Рада Федерації РФ підігнала під ці міркування цілком практичне рішення: вже 1 березня 2014 р. вона вирішила «дати згоду Президенту Російської Федерації на використання Збройних сил Російської Федерації на території України до нормалізації суспільно-політичного становища у цій країні»[3].

Передбачалося, що у південно-східних регіонах України, де проживає переважно російськомовне населення, почнуться масові заворушення, акції непокори, захоплення будівель орга-

[1] Звернення Президента Російської Федерації до депутатів Державної Думи, членів Ради Федерації, керівників регіонів Росії та представників громадянського суспільства 18 березня 2014 р. – Режим доступу: http://www.kremlin.ru/events/president/news/20603.

[2] Цит. за: Владислав Мальцев. Братья-славяне и церковь // Независимая газета. – 2014. – 5 березня.

[3] Стенограмма триста сорок седьмого (внеочередного) заседания Совета Федерации. 1 марта 2014 года. – Режим доступу: http://council.gov.ru/media/files/41d4c8b9772e9df14056.pdf.

нів влади, силові (можливо, навіть збройні) сутички, що дасть підстави до збройного втручання Росії, вже наперед освяченого рішенням Ради Федерації Росії.

Проте такий сценарій реалізувався лише в Донецькій та Луганській областях, та й то через цілковиту бездіяльність місцевих силових органів, які раніше перебували під повним контролем місцевої влади, сформованої Партією регіонів, а після втечі Януковича та його оточення перебували у розгубленості.

Проте чи були об'єктивні передумови для виникнення концепції «Новоросії» і «русского міра», наскільки насправді і за якими показниками поділена країна, як відбуваються процеси подолання чи поглиблення цих поділів?

Будь-яка країна не являє собою монолітного утворення, вона включає різноманітні відмінності – у складі населення, культурних особливостях, віруваннях, громадській думці – з різноманітних питань. Відмінності бувають неоднакової інтенсивності та напруги, зазвичай вони враховуються в політиці демократичної держави і не становлять загрози державній цілісності. Наприклад – етнічний склад, який у більшості країн включає різні національні меншини. Але бувають ситуації, коли відмінності загострюються до антагонізму та істотно впливають на політичний курс країни, її членство в інтеграційних об'єднаннях. Останній приклад – Brexit, референдум за вихід Великої Британії з Європейського Союзу. Референдум фактично розколов країну навпіл: за вихід Британії зі складу ЄС проголосували 51,9%, проти – 48,1%. На додачу, цей антагонізм мав чітко виражену географічну визначеність: проти виходу Британії з ЄС висловилися більшістю голосів жителі Шотландії, Північної Ірландії, Уельсу та Лондона. Такий розкол, окрім майбутніх економічних втрат, може мати й серйозні геополітичні наслідки: в Шотландії вже лунають голоси за вихід зі складу Великої Британії. Вочевидь, таке роз'єднання стало наслідком недостатньої уваги та реакції і політичного класу, і суспільства на наявні в країні суперечності.

Україна на час проголошення незалежності аж ніяк не була монолітним цілим. Політика Радянського Союзу, що на-

чебто спрямовувалася на формування єдиного типу особистості – «радянської людини» і «нової історичної спільноти – радянського народу», насправді означала русифікацію.

Частково ця політика була успішною. Проте послаблення тоталітарного режиму у період горбачовської «перебудови» спонукало до інтенсивних дискусій у суспільстві – і щодо подій історії, і щодо шляхів розвитку суспільства. Національне відродження у республіках було одним із провідних трендів того часу і призвело, зрештою, до розпаду Радянського Союзу і формування на основі колишніх республік незалежних держав.

Референдум 1 грудня 1991 р. засвідчив переконливу підтримку Акта проголошення незалежності України в усіх регіонах, у тому числі й Донецькій та Луганській областях (83,86% – в Луганській області і стільки ж – 83,90% – у Донецькій). І навіть у Криму незалежність України підтримали 54,19% учасників референдуму (щоправда, в самому референдумі взяли участь 67,50% населення Криму).

Проте очевидно, що головні мотиви голосування були різними: в одних регіонах це були національні орієнтації, прагнення мати свою українську державу; в інших – сподівання на краще життя у республіці, яка мала найкращий економічний потенціал у Радянському Союзі. Досить згадати, що одним із популярних гасел, що мало закликати проголосувати за незалежність, було – «Хто з'їв наше сало?». Вочевидь, передбачалося, що якщо українці їстимуть своє сало самі, то їхнє життя стане заможнішим.

Проте перші роки існування незалежної України ознаменувалися жорстокою фінансово-економічною кризою – нестримною інфляцією, падінням економіки, закриттям підприємств і безробіттям, катастрофічним падінням рівня життя більшості населення. Тож у тих регіонах, де вирішальну роль у виборі незалежного шляху країни відігравали матеріальні сподівання, настало розчарування у своєму виборі та бажання повернутися у колишній Союз.

У 1994 р. Інститут соціології НАН України провів опитування «Схід – Південь» у восьми областях сходу та півдня України та АР Крим, де було поставлено запитання, як голосували жителі на референдумі 1 грудня і як би вони проголосували зараз. Відповіді респондентів не відображали реальних результатів референдуму в цих областях: 29% відповіли, що не брали участі у референдумі, 41% – що проголосували «за» незалежність, 17% – «проти», а 12%, що особливо цікаво, «не пам'ятають», як вони проголосували, причому у Криму таких «безпам'ятних» виявилося 27%. А на запитання, як би вони проголосували зараз, серед тих, хто проголосував за незалежність, лише половина підтвердила б свій вибір, а от серед тих, хто голосував проти, залишилися в своєму виборі 90%[4]. Результати моніторингу Інституту соціології, проведеного 2011 р. (напередодні 20-річчя незалежності України), показали в цих областях дещо кращі результати, проте регіональний поділ все одно залишався: Київ, Захід, Центр і Північ із значною перевагою проголосували б «за» незалежність, області Сходу та Крим – переважно проти, а на Півдні думки поділилися навпіл[5]. Очевидно, що такі результати на 20-му році незалежності не могли не викликати занепокоєння.

Загалом опитування з року в рік увиразнювали кілька ключових чинників, які ділять країну. Насамперед це – мова спілкування та ставлення до статусу російської мови, а також зовнішньополітичні орієнтації: інтеграція у європейському напрямі чи з Росією та країнами СНД.

[4] Опитування було проведене Інститутом соціології НАН України у квітні 1994 р. у 8 південних та східних областях – Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській – та АР Крим. Усього було опитано 1200 респондентів. Похибка вибірки не перевищує 3,2%.

[5] Загальнонаціональне опитування було проведене Інститутом соціології НАН України у травні 2011 р. Усього було опитано 3200 респондентів за вибіркою, що репрезентує населення України (старше 18 років) за такими показниками, як стать, вік, рівень освіти, регіон проживання та тип населеного пункту. Похибка вибірки не перевищує 2,0%.

Ці реальні відмінності вперше політично були використані і загострені до антагонізму під час президентських виборів 2004 р., коли політтехнологи Віктора Януковича (серед яких вагому роль відігравали політтехнологи Кремля) активно пропагували тезу про поділ України. Після 2004 р. усі політичні сили використовували ці об'єктивні відмінності для мобілізації свого електорату. Фактично політичне поле України виявилося поділене приблизно навпіл: між політичними силами, які спиралися переважно на електорат україномовний, який віддає перевагу європейській інтеграції України, та тими політичними силами, чий електорат здебільшого був російськомовний та віддавав перевагу інтеграції з Росією та країнами СНД. Звичайно, такі відмінності громадської думки, особливо коли вони закріплені партійно-політично, істотно впливали на політичний курс держави – це намагання одночасно інтегруватися в обох напрямах – і західному, і східному, і затверджений законодавчо за часів президента Януковича позаблоковий статус України.

Така подільність країни і в Україні, і за її межами нерідко сприймалася як загрозлива для єдності країни. У відомій концепції американського соціолога Самуеля Гантінгтона Україну наведено як класичний приклад країни, розколотої цивілізаційним конфліктом.

Ці реально наявні мовні, етнічні та геополітичні відмінності різних регіонів України були використані Росією у концепції «Новоросії», яка передбачала, що російськомовні регіони відмежуються від України та або утворять самостійну державу (звичайно, залежну від Росії), або об'єднаються з Росією.

Євромайдан став, як засвідчили дані соціологічних досліджень[6], ще одним чинником поділу України (*таблиця 1*).

[6] Дослідження проведене Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 24 грудня 2013 р. Опитано 2010 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України. Теоретична похибка вибірки – 2,3%.

Табл. 1. **Як Ви ставитеся до Євромайдану – акцій протесту, що відбуваються у Києві на Майдані Незалежності, та аналогічних акцій в інших містах України?, %**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна загалом
Повністю солідарний з цими протестами	69,5	39,1	9,7	13,9	32,2
Переважно підтримую	20,7	23,8	10,3	16,0	18,1
Переважно не підтримую	5,0	16,2	24,1	21,5	16,8
Категорично проти	2,0	12,3	47,2	43,6	25,7
Важко сказати	2,8	9,6	8,7	5,0	7,1

Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області.

Центр – м. Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька області.

Південь – АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області.

Схід – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області.

Як бачимо, Майдан фактично розколов населення майже навпіл: загалом в Україні підтримали протести Майдану 50% населення, не підтримали – 43%, але підтримка чи непідтримка чітко ділиться за регіональною ознакою. Майдан був підтриманий у Західному та Центральному регіонах і не підтриманий на Сході та Півдні. Так само поділилося й ставлення до вимог учасників протестів на Євромайданах: їх підтримали 43% (і це жителі Заходу та Центру), не підтримали – 36% (і це жителі Півдня та Сходу). Щоправда, у цих регіонах все ж значна частина населення підтримувала Майдан – близько 30% на Сході і 20% на Півдні.

У ставленні до більшості конкретних вимог Майдану громадська думка теж поділилася регіонально, з багатьох питань

практично навпіл: розпуск Верховної Ради і призначення дострокових виборів підтримали 43%, не підтримали – 43%, відставку Віктора Януковича і проведення дострокових президентських виборів підтримали 43%, не підтримали – 46%, реформування підрозділів «Беркуту» підтримали 40%, не підтримали – теж 40%, підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом підтримали 48%, не підтримали 43%, відставку уряду Миколи Азарова – відповідно, 48% і 41%, звільнення із в'язниці Юлії Тимошенко – 42% і 45%, зміни в Конституції, повернення до конституційної реформи 2004 р., яка обмежувала владу президента, – 40% і 35%[7].

Проте деякі вимоги Майдану, навпаки, підтримувала більшість країни: порушення кримінальних справ на усіх, хто був задіяний у корупції (підтримали 78%, не підтримали 13%), порушення кримінальних справ проти винних у побитті демонстрантів на Майдані (підтримали 61%, не підтримали 26%), застосування персональних санкцій (заборона в'їзду та арешт банківських рахунків) з боку ЄС для представників української влади, відповідальних за побиття мирних громадян під час акцій протесту (підтримали 59%, не підтримали 24%). І, звичайно, абсолютна більшість громадян зійшлися на вимозі підвищення рівня життя людей (90%)[8].

Після фактичної перемоги Майдану і зміни влади значна частина населення продовжувала ставитися до Майдану негативно (35%, згідно з опитуванням, що було проведене у травні 2014 р.[9]). В умовах початку зовнішньої агресії з боку Росії

[7] Громадська думка: підсумки 2013 р. / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2013-roku

[8] Там само.

[9] Загальнонаціональне опитування було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та соціологічною службою Центру Разумкова у травні 2014 р. Усього було опитано 2011 респондентів за вибіркою, що репрезентує доросле населення України в усіх регіонах, за винятком Криму. Похибка вибірки не перевищує 2,3%.

загроза розколу України здавалася цілком реальною. В опитуванні, проведеному у березні 2014 р.[10], за місяць після подій Майдану і в умовах анексії Криму, розпад України на кілька частин був визнаний як одна з трьох головних загроз України. Так вважали 42% населення. Двома іншими головними загрозами громадська думка визначила захоплення України або частини її території іншими державами (43%) та економічний занепад (42%).

На наше переконання, агресивна політика Росії, перш за все анексія Криму, а потім – брутальне втручання у розвиток подій у Донецькій та Луганській областях, підживлювання сепаратистів, у тому числі й зброєю, нарешті, пряма участь військових Росії у бойових діях **радикально змінили громадську думку населення південних та східних регіонів у патріотичний, державницький бік**. Це просто пояснити психологічно. Уявімо собі, що поруч з вами живе сусіда, до якого ви дуже добре ставитеся, і раптом він віднімає у вас кімнату, пояснюючи тим, що начебто вашій бабусі, що живе у тій кімнаті, краще буде жити з ним. А потім і взагалі лупцює вашу дитину і загрожує зайняти усю квартиру, якщо ви не житимете так, як велить вам ваш сусіда. Очевидно, що ваше дружнє ставлення до нього різко зміниться.

Власне, це й сталося з Росією. Здобувши Крим, Путін втратив Україну. Соціологічні дослідження чітко засвідчують процеси консолідації нації, зростання національної свідомості та радикальну зміну у ставленні до Росії.

В ситуації російської агресії, коли постало питання, бути чи не бути Україні незалежною державою, чималий відсоток громадян, які раніше взагалі не переймалися ставленням до незалежності України, своєї національної ідентичності та багатьма іншими питаннями, в критичний час відчули і усвідомили свою ідентичність з Україною.

[10] Загальнонаціональне опитування було проведене фірмою Ukrainian Sociology Service з 14 по 30 березня 2014 р. в усіх регіонах України (включаючи Крим). Усього було опитано 2010 респондентів за вибіркою, репрезентативною для дорослого населення України. Похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Яскравою ілюстрацією цих змін може стати динаміка громадської думки з корінного питання – «Якби референдум щодо незалежності України відбувався зараз, як би Ви проголосували?». Київський міжнародний інститут соціології ставив це запитання ще у 1991 р., напередодні референдуму щодо незалежності, вдруге – у 2006 р., втретє – у 2011 р. (до 20-річчя незалежності України), і останній раз (у дослідженні Фонду «Демократичні ініціативи») – у липні 2016 р., напередодні 25-річчя незалежності. Динаміка, наведена у таблиці 2, добре ілюструє зміни громадської думки, особливо – у Південному та Східному регіонах[11].

Як видно з наведених у таблиці даних, ще п'ять років тому на уявному референдумі третина проголосувала б проти незалежності України, причому в Південному та Східному регіонах голоси «за» і «проти» поділилися майже навпіл. Але вже за п'ять років, у 2016-му, результат різко змінився, і у цих регіонах відсоток прихильників незалежності значно зріс. Втім, не слід забувати, що все ж залишається 21,5% у Південному регіоні і 28,5% у Східному (насамперед за рахунок Донбасу), які й сьогодні проголосували б проти незалежності України.

Звичайно, вирішальним для єдності країни є ідентифікація людей зі своєю країною. В моніторингу Інституту соціології НАН України вже з самого початку, з 1992 р., вивчалось питання про те, ким себе насамперед вважає респондент. На графіку 1 представлено динаміку ідентифікацій населення України[12].

[11] Див.: Україні – 25: досягнення та поразки (громадська думка). – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/ukraini-25-dosyagnennya-ta-porazki-gromadska-dumka.

[12] Проект «Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін» реалізується Інститутом соціології НАН України з 1992 р. Щороку за однаковою загальнонаціональною вибіркою опитано 1800 осіб. Вибірка квотна, репрезентативна для дорослого населення (старше 18 років) за такими показниками, як стать, вік, рівень освіти, регіон проживання та тип поселення. У 1992–2014 рр. польовий етап дослідження забезпечував центр «Соціс», у 2015–2016 рр. – Благодійний фонд «Інтелектуальна перспектива». Методологію, методику та контроль роботи забезпечує Інститут соціології НАН України. Див.: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2015.

Табл. 2. **Якби референдум щодо незалежності України відбувався зараз, як би Ви проголосували?, %**

(Дані наведено щодо тих, хто готовий взяти участь у референдумі і визначився з вибором)

1991	**Україна загалом**	**Західний**	**Цент-ральний**	**Півден-ний**	**Східний**
За акт про незалежність	**88,7**	96,9	94,4	81,6	78,5
Проти акта про незалежність	**11,3**	3,1	5,6	18,4	21,5
2006	*Україна загалом*	*Західний*	*Централь-ний*	*Півден-ний*	*Східний*
За акт про незалежність	**70,2**	93,3	79,4	57,2	49,0
Проти акта про незалежність	**29,8**	6,7	20,6	42,8	51,0
2011	*Україна загалом*	*Західний*	*Централь-ний*	*Півден-ний*	*Східний*
За акт про незалежність	**67,1**	95,0	72,5	47,1	53,0
Проти акта про незалежність	**32,9**	5,0	27,5	52,9	47,0
2016	*Україна загалом*	*Західний*	*Централь-ний*	*Півден-ний*	*Східний*
За акт про незалежність	**86,9**	96,4	87,8	78,5	71,5
Проти акта про незалежність	**13,1**	3,6	12,2	21,5	28,5

Нас цікавить перш за все співвідношення загальнонаціональної ідентифікації (тобто з громадянством України) та регіональної, що включає суму двох позицій – визнання себе насамперед жителем свого села, міста, регіону. Окрім того, на графіку представлено й ідентифікацію з колишнім СРСР, яка у перші роки незалежності була доволі помітною, особливо у деяких регіонах.

У 1992 р. загальнонаціональна ідентифікація істотно переважала регіональну, відповідно – 45,6% та 31%, а громадянами колишнього Радянського Союзу й надалі себе вважали 13%. Проте вже у 2000 р. регіональна ідентифікація (38%) майже зрівнялася із загальнонаціональною (41%). І стільки ж – 12% – продовжують вважати себе громадянами Радянського Союзу.

Графік 1. **Ким Ви себе передусім вважаєте?, %** *(одна відповідь)*

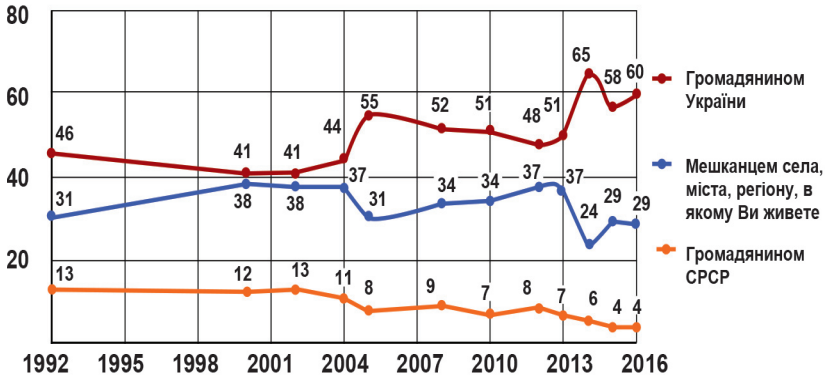

Ці ідентифікації залишаються майже незмінними до 2005 р., коли внаслідок подій Помаранчевої революції різко зростає національна свідомість і визнання первинності свого визначення як громадянина України. Загальнонаціональна громадянська ідентифікація зростає на 10%, до 54,6%, а регіональна, відповідно, знижується до 31%. Друге різке зростання ідентифікації з громадянством України припадає теж на післяреволюційний період – у 2014 р. первинність свого визначення як громадянина України істотно зросла з 51% до 65%.

Тепер проаналізуємо регіональний аспект – що сталося з ідентифікацією критичного 2014 року. Як видно з таблиці 3, істотне зростання загальнонаціональної ідентифікації відбулося після Революції Гідності в усіх регіонах, в тому числі й у регіонах Півдня та Сходу, які негативно оцінювали Майдан.

Табл. 3. **Ким Ви себе передусім вважаєте? (2013–2014 рр.), %**[13]

	Захід		Центр		Південь* (без Криму)		Схід		Донбас		Україна загалом	
	2013	**2014**	**2013**	**2014**	**2013**	**2014**	**2013**	**2014**	**2013**	**2014**	**2013**	**2014**
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	27,7	14,5	27,9	14,4	32,0	25,1	33,6	13,8	28,6	16,0	28,7	16,1
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,6	6,7	5,6	2,7	2,1	5,1	7,4	5,1	14,8	22,6	7,9	8,0
Громадянином України	**55,9**	**70,1**	**56,3**	**75,7**	**41,4**	**59,5**	**48,1**	**66,7**	**41,7**	**37,0**	**50,7**	**64,6**
Представником свого етносу, нації	3,2	3,2	2,4	1,9	3,9	1,0	0,9	3,2	0,3	0,0	2,0	2,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,4	0,3	3,7	2,7	10,5	5,6	6,8	8,6	**11,7**	**19,3**	6,6	5,5
Громадянином Європи	2,3	3,2	1,2	0,5	1,1	0,5	1,2	0,8	0,3	1,1	1,2	1,1
Громадянином світу	2,6	1,4	2,1	1,1	2,8	3,1	1,8	1,7	1,8	3,3	2,4	2,1
Інше	0,3	0,5	0,9	1,0	1,1	0,0	0,0	0,0	0,7	0,5	0,6	0,5

*Для того, щоб простежити, як змінилася громадська думка людей в регіонах, дані Півдня 2013 р. для порівняння з 2014 роком подано без Криму, де у 2014 р. опитування не проводилося.

[13] Загальнонаціональні опитування населення України 2013 та 2014 рр. були здійснені відповідно до проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». Польовий етап обох досліджень здійснював центр «Соціс». У 2013 р. опитування тривало з 27 червня по 18 липня, у 2014 р. – з 10 по 29 липня. В обох опитуваннях вибірка становила 1800 осіб, які

Єдиний виняток – Донбас (в опитуванні був представлений Донецькою областю), де, навпаки, загальнонаціональна ідентифікація змінилася мало, натомість різко зросла ідентифікація з колишнім Радянським Союзом – з 12% до 19%. Причина радше в тому, що опитування проводилося влітку 2014 р. – під час інтенсивних боїв на Донбасі. Значна частина населення регіону звинувачувала у військових діях або Україну, або обидві сторони – Україну та Росію. А спокійні радянські часи у цій ситуації – часи стабільності, забезпеченості роботою, певними соціальними гарантіями – згадувалися старшим поколінням з ностальгією.

В наступні два роки, коли на території Донецької та Луганської областей, які контролює Україна, відбулася відносна стабілізація ситуації, ідентифікація з Радянським Союзом різко впала до 5%, а загальнонаціональна ідентифікація дещо зросла: 48% – регіональна ідентифікація і 45% – загальнонаціональна[14].

Слід зазначити, що за останні два роки відбулися певні зміни і в інших регіонах: знизилось піднесення патріотизму, що різко зросло влітку 2014 р., і загальнонаціональна ідентифікація дещо спала як у Західному регіоні (з 70% до 64%), так і в Центральному (з 76% до 63%), залишилася без змін ідентифікація у Східному регіоні. А на Півдні загальнонаціональна ідентифікація у 2015–2016 роках різко скоротилася – з 60% до 45%, а

репрезентують доросле (старше 17 років) населення України за статтю, віком, освітою, типом поселення та регіональним розподілом. У 2014 р. опитування не проводилося в АР Крим у зв'язку з неможливістю здійснити дослідження на анексованій території. В Донецькій та Луганській областях в 2014 р. опитування проводилось на всій території. Похибка вибірки в обох опитуваннях становить 3,04%.

[14] За даними опитування Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», проведеного з 13 червня по 4 липня 2016 р. Опитування здійснювалося у всіх областях України (крім АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей). Усього було опитано 1802 особи.

регіональна, відповідно, зросла з 30% до 38%. Причому сталися ці зміни насамперед за рахунок Одеської області[15].

Проте загалом моніторинг даних опитувань засвідчує зростання рівня загальнонаціональних ідентифікацій населення країни, хоч два регіони (Донбас та Одеська область) залишаються проблемними.

Ще одним показником зростання національної свідомості може слугувати питання стосовно того, чи пишаються респонденти своїм українським громадянством. На графіку 2 зображено динаміку відповідей на це запитання, починаючи з 2002 р.[16].

***Графік 2.* Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України?, %**

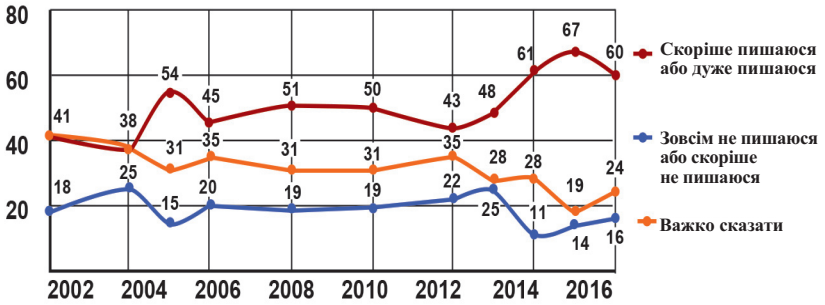

Загалом спостерігається та сама закономірність, що й з ідентифікаціями: перше різке зростання національної гордості після Помаранчевої революції у 2005 р. – з 38% до 52%, друге, ще більш істотне, – після Революції Гідності у 2014 р. – з 48% до 61%.

[15] Там само.

[16] За даними щорічних досліджень Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін».

***Табл. 4.* Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України? (2013–2014 рр.), %**[17]

	Захід		Центр		Південь (без Криму)*		Схід		Донбас	
	2013	**2014**	**2013**	**2014**	**2013**	**2014**	**2013**	**2014**	**2013**	**2014**
Зовсім не пишаюсь	4,1	2,5	7,8	1,6	17,2	7,5	7,4	7,8	9,9	10,1
Скоріше, не пишаюсь	9,6	1,9	15,2	3,7	20,0	7,5	10,8	7,5	22,7	14,5
Скоріше, пишаюсь	49,0	**41,1**	35,0	**46,9**	35,0	**35,8**	49,7	**37,1**	**28,4**	**17,0**
Дуже пишаюсь	17,5	**38,8**	8,7	**27,0**	8,9	**26,0**	9,0	**18,4**	5,0	**4,4**
Важко сказати	19,8	15,6	33,4	20,7	18,9	23,1	23,1	23,5	34,0	**54,1**

* Регіональну типологію 2013 р. уніфіковано за 2014 роком (Південь – без Криму).

Наскільки зміни, що відбулися у 2014 р., зачепили різні регіони України? Дані, наведені у таблиці 4, показують, що з 2013 по 2014 рік найбільші зміни відбулися у Західному, Центральному та Південному регіонах, де відчуття гордості за своє громадянство зросло, відповідно, з 66% до 80%, з 44% до 74% та з 44% до 62%. Майже не змінилися показники у Східному регіоні, де, втім, і у 2013 р. відчуття гордості за українське громадянство було на достатньо високому рівні – 59%, у 2016 р. – 55%. А от на Донбасі цей показник змінився на гірше: у 2013 р. пишалися своїм українським громадянством 33%, у 2014-му – 21%. Але й тих, хто не пишається, стало менше: 30% у 2014 р. і 24% у 2014-му. Зате різко зріс відсоток тих, хто не зміг визначити свого ставлення до українського громадянства, – аж до 54%!

Щоправда, за два останні роки, після 2014-го, відбулися деякі зміни, насамперед у Південному регіоні, де істотно зменшився відсоток тих, хто пишається своїм українським громадян-

[17] За даними щорічних досліджень Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін».

ством – з 62% до 43%, натомість різко зросла кількість тих, хто не зміг визначити свого ставлення – з 23% до 46%[18]. Вочевидь, процеси, що зараз відбуваються у Південному регіоні (перш за все в Одеській області), мають стати предметом ретельного вивчення.

Загалом, можна зробити висновок, що після Революції Гідності в Україні з питань національної свідомості (загальнонаціональна ідентифікація, гордість за своє українське громадянство) відбувалося регіональне зближення Заходу, Центру, Сходу й Півдня. Винятком у цьому процесі є Донецька та Луганська області, проте й тут йдеться не так про несприйняття України, як про невизначеність ставлення.

Тепер розглянемо, що відбувалося у 2014 р. із громадською думкою щодо тих питань, які ділили Україну – передовсім це ***зовнішньополітичні орієнтації.***

Майже усі роки незалежності Київ прагнув «сидіти на двох стільцях», говорячи про інтеграцію одночасно у двох напрямах – і з Росією та країнами СНД, і з Європейським Союзом. Це цілком відповідало основним тенденціям громадської думки, оскільки більшість населення підтримувала обидва напрями інтеграції одночасно. Власне, з-поміж усіх регіонів вирізнявся Західний, серед жителів якого переважало негативне ставлення до інтеграції України з Росією та Білоруссю. Так само відрізнявся Західний регіон і позитивним ставленням до вступу України до НАТО, щоправда, найбільша частка опитаних (близько 40%) певного ставлення до цього питання не мала.

Водночас альтернативна постановка питання «або-або»: або рух до членства у ЄС, або – до певного роду об'єднання з Росією (у різних формулюваннях – «Митним союзом», економічним союзом тощо), розривала Україну навпіл. Захід та Центр віддавали перевагу західному вектору інтеграції, Південь та Схід (разом із Донбасом) – східному.

Події 2014 р. – анексія Криму, агресія Росії на Донбасі – різко змінили зовнішньополітичні орієнтації українців (*таблиця 5*). Східний вектор просто обвалився, і тепер єдиним регіоном, де ще залишалося позитивне ставлення до приєднання України до союзу Росії й Білорусі, залишався Донбас.

[18] Там само.

Табл. 5. **Ставлення населення різних регіонів України до ймовірних геополітичних об'єднань (2013–2014 рр.), %**[19]

	Захід		Центр		Південь*		Схід		Донбас	
Ставлення до об'єднань	**2013**	**2014**	**2013**	**2014**	**2013**	**2014**	**2013**	**2014**	**2013**	**2014**
До союзу Росії і Білорусі										
Позитивне	13,5	5,0	41,4	11,0	61,3	31,1	62,5	31,6	74,2	62,8
Негативне	59,9	82,5	31,6	67,7	21,0	44,6	17,5	41,2	8,5	12,8
Важко сказати	26,5	12,5	27,0	21,3	17,7	24,3	20,0	27,1	17,3	24,4
До вступу до ЄС										
Позитивне	67,4	75,0	45,8	61,1	40,8	37,6	37,8	36,7	12,5	11,9
Негативне	7,2	7,5	20,3	9,5	38,1	31,5	30,5	33,3	52,7	66,1
Важко сказати	25,3	17,4	33,9	22,4	21,0	30,5	31,7	30,0	34,9	22,0
До вступу до НАТО										
Позитивне	35,4	64,7	14,4	41,8	6,7	30,7	12,0	20,0	0,3	7,3
Негативне	22,8	6,7	50,0	21,4	62,7	42,7	56,7	44,3	84,4	84,8
Важко сказати	41,8	28,6	35,6	36,8	31,1	26,6	31,4	17,7	15,2	7,3

* Регіон Півдня 2013 р. уніфіковано з 2014 роком, тобто без Криму.

Проте вже наступного, 2015 р., й на Донбасі відбулися істотні зміни громадської думки: якщо у 2013 р. до союзу України з Росією та Білоруссю позитивно ставилися 74%, 2014 р. – 63%, то 2015 р. – лише 41%, натомість відсоток тих, хто ставиться до такого союзу негативно, виріс за два роки з 8,5% до 31%[20].

Зміни у ставленні до вступу України до Європейського Союзу теж відбулися, хоча і в меншому масштабі.

[19] Там само.
[20] Там само.

Найбільш разючі зміни сталися у ставленні українців до вступу до НАТО. Слід сказати, що вперше опитування щодо НАТО стартували наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр., коли і в політичних колах, і у суспільстві почалися обговорення перспективи приєднання до цієї організації як варіанту безпекової політики України. Перші заміри громадської думки засвідчили радше відсутність визначеності у ставленні до НАТО, ніж негативізм: в опитуванні Інституту соціології НАН України, проведеному 2000 р., негативне ставлення до вступу України до НАТО висловили 33,5% населення, позитивне – 25%, а 41,5% певної думки з цього приводу не мали. Така ситуація тривала до президентських виборів 2004 р., де тема НАТО та вигаданих «загроз» від вступу до цієї організації слугувала як «подільна лінія» для мобілізації «свого» електорату. Відтак в опитуванні Інституту соціології, що відбулося 2005 р., вже після президентських виборів, негативне ставлення до НАТО різко зросло до 50%, а позитивне – знизилось до 15%[21]. І далі, у наступні роки, постійно відбувалося залякування Північноатлантичним Альянсом з боку політичних сил, орієнтованих на Росію. Водночас політичні сили, прихильні до західного вектору інтеграції, намагалися (принаймні під час виборів) оминати тему членства України в НАТО, оскільки серед їхніх прибічників не було єдності в цьому питанні. Отож, і за «помаранчевої» влади, і за наступної влади Януковича негативне ставлення до вступу до НАТО домінувало, причому майже в усіх регіонах України, за винятком Заходу (проте й там громадська думка «за» та «проти» майже ділилася при значній частці невизначених).

У роки перед Євромайданом підтримка членства України в НАТО трималася на стабільних 14–16%. Українці вважали, що оптимальним засобом безпеки буде дотримання Україною позаблокового статусу. Анексія Криму та військова агресія Росії ясно показали, що Україна не зможе гарантувати свою безпеку без сильних військових союзників. І підтримка перспективи

[21] Українське суспільство 1992–2013 рр. Соціальний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013 – С. 467.

вступу України до НАТО різко зросла – з 14,5% у 2013 р. до 38% у 2014 р. та до 43% у 2015 р.

Слід зазначити, що і в тих регіонах, де до членства в Альянсі ставляться переважно негативно, відбулися істотні зміни: так, у Південному регіоні, де у 2013 р. членство в НАТО підтримували лише 7%, вже в 2015 р. таких було 33,5%, на Сході – відповідно, 12% і 32%. Та й на Донбасі в опитуванні 2013 р. підтримка членства України в НАТО була майже нульовою, але вже 2014-го вона сягнула 7%, а 2015-го – 12% (докладніше в розділі 4). Проте переважно негативне ставлення до членства в НАТО у південних та східних регіонах, а особливо – на Донбасі становить певну проблему, оскільки очевидно, що в України немає іншого шляху гарантувати безпеку, окрім членства в НАТО.

Водночас, згідно з опитуванням, проведеним у липні 2016 р., в разі референдуму щодо членства в НАТО, 78% учасників референдуму проголосували б «за»[22]. Причина такого розходження щодо підтримки членства в НАТО серед населення загалом (яке зараз теж переважає, але не в такому масштабі) та імовірним результатом референдуму полягає в тому, що серед прихильників НАТО 90% готові прийти на подібний референдум і проголосувати, а серед противників НАТО – лише половина. Тобто спротив руху України в НАТО радше пасивний, що обмежується відчуттям невдоволення, а підтримка інтегративних процесів – активна.

Але питання НАТО буде ще однією складною проблемою в інтеграції Донбасу в український політичний простір, бо саме там панують стійкі антинатівські упередження, які формувалися протягом десятиліть, ще з Радянського Союзу. І немає сумнівів, що певні політичні сили максимально ці

[22] Загальнонаціональне дослідження провели Фонд «Демократичні ініціативи» та соціологічна служба Центру Разумкова з 11 по 16 травня 2016 р. Опитано 2016 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком АР Крим і окупованих територій Донецької та Луганської областей. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-nato-noviy-poglyad.

страхи використовуватимуть, аби повернути собі тих виборців, яких втратила колись могутня на Донбасі Партія регіонів.

Ще одним питанням, що протягом усього існування незалежної України ділило країну, є **ставлення до статусу російської мови в українській державі**, перспективи визнання її другою державною чи принаймні офіційною.

У ставленні до надання російській мові статусу офіційної зміни відбувалися поступово, з року в рік. У 1996 р. більшість – 51% – підтримувала необхідність надання російській мові статусу офіційної, а 33% не підтримували. Далі відсоток прихильників офіційного статусу російської мови поступово зменшувався, а противників, навпаки, більшало, і в 2002 р. їх вже було порівну: 43% підтримували офіційний статус російської мови і стільки ж – 42% – не підтримували. А от починаючи з 2013 р., підтримка надання офіційного статусу російській мові стала стрімко падати, а опір цій ідеї в громадській думці з кожним наступним роком наростати. І в 2016 р. кількість прибічників надання російській мові статусу офіційної скоротилася до 30%, а противників, відповідно, зросла до 55,5% (*графік 3*)[23].

***Графік 3*. Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні?, %**

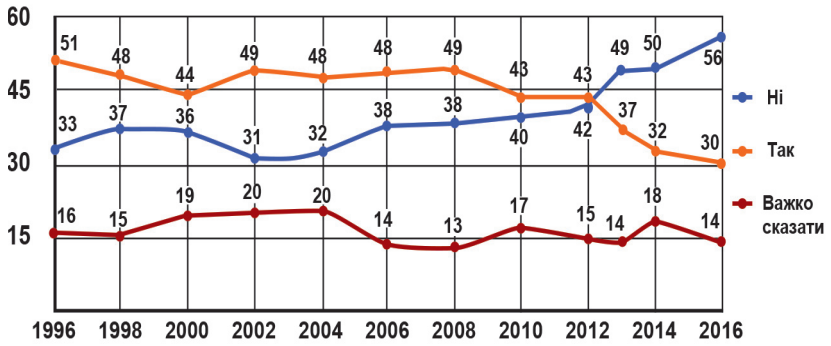

[23] За даними дослідження Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін».

Водночас питання статусу російської мови продовжує ділити регіони (*таблиця 6*).

***Табл. 6*. Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні?, %**

	Захід		Центр		Південь (без Криму)		Схід		Донбас	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014
Так	5,8	8,1	20,6	15,8	45,3	40,7	50,3	47,3	73,1	65,7
Ні	87,6	75,1	63,6	68,0	44,2	38,7	30,1	33,7	10,6	6,6
Важко сказати	6,6	16,8	15,8	16,2	10	20,6	19,3	19,0	16,2	27,6

Ці дані особливо цікаві, якщо зважити на те, що відсоток україномовних (тих, хто спілкується українською у родині) не зріс: 42% у 2012 р. і стільки ж – 43% – у 2015 р. Щоправда, істотно зросла кількість тих, хто спілкується у родині обома мовами з 21% у 2012 р. до 30% у 2015-му і, відповідно, зменшення «чисто» російськомовних – з 35% до 26%[24]. Вочевидь, значна частина «двомовних» теж не підтримує підвищення статусу російської мови.

Для Заходу й Центру надання російській мові статусу офіційної є зовсім неприйнятним. На Сході офіційного статусу російської мови прагне відносна більшість, водночас третина жителів цього регіону налаштована проти, на Півдні взагалі позиції «за» і «проти» діляться навпіл. А от Донбас знову особливий – тут абсолютна більшість прагне, щоб російській мові надали офіційний статус. Впливовим чинником всередині регіонів є також віковий. Молодь із російськомовних сімей, опановуючи під час навчання українську мову, переходить до статусу двомовних і вже не вимагає особливого статусу для російської мови, бо може користуватися обома мовами. І, очевидно, поступово «мовний» міжрегіональний конфлікт буде вщухати. Проте Донбас потребує особливої уваги, оскільки в цьому регіоні відсоток «чисто» російськомовного населення за останні роки, на відміну від інших регіонів, майже не знижувався.

[24] Там само.

Загалом соціологічні дослідження показують, наскільки Донецька та Луганська області істотно відрізняються навіть від сусідніх Дніпропетровської та Харківської. Власне, ці області, а також Крим, і раніше відзначалися більш проросійськими орієнтаціями, порівняно з іншими областями Півдня та Сходу. Навесні 2014 р. Київський міжнародний інститут соціології на замовлення газети «Дзеркало тижня» провів дослідження «Думки та погляди Півдня та Сходу: квітень-2014», яке охоплювало вісім областей сходу та півдня[25]. На ключове запитання «Чи підтримуєте Ви думку, що Вашій області слід від'єднатися від України та приєднатися до Росії?» загалом позитивно у 8 областях Півдня–Сходу відповіли 15% (проти – 70%). Проте чітко виділилися дві області із значно вищими сепаратистськими поглядами: Донецька та Луганська, де, відповідно, 27% та 30% висловилися за відокремлення від України. Причому приблизно стільки ж – 25% – у цих областях висловили готовність домагатися приєднання свого регіону до Росії на мітингах і демонстраціях. І хоча більшість населення регіону не поділяла сепаратистських настроїв, ця активна меншість стала основою для успішної агресії Росії та проголошення так званих «ДНР» та «ЛНР».

А от у решті областей Півдня та Сходу аналогічні спроби сепаратистів зазнали краху, перш за все через відсіч місцевих жителів, причому часто без підтримки правоохоронних органів, які обирали очікувальну позицію.

Досвід проведення моніторингових опитувань на територіях Донецької та Луганської областей, що свого часу теж були окуповані, а зараз перебувають під контролем України, свідчить, що громадська думка може змінюватися, причому досить швидко.

Запитання щодо бажаного статусу свого регіону було включено в опитування Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, проведене у січні 2015 р.[26] Воно звучало так: «Яким має бути статус регіону, де Ви проживаєте»? Це саме запитання поставили й в опитуванні, проведеному через півроку, у липні 2015[27]. Обидва опитування були загальнонаціональними, проте ми наведемо лише дані стосовно Сходу, Півдня та Донбасу.

[25] Ведернікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого // Дзеркало тижня. – 2014. – 18 квітня. Докладніше див. таблицю на с. 151.

Табл. 7. **Яким має бути статус регіону, де Ви проживаєте?, %**

	Південь		Схід		Донбас	
Де має бути Ваш регіон?	**Січень 2015**	**Липень 2015**	**Січень 2015**	**Липень 2015**	**Січень 2015**	**Липень 2015**
У складі унітарної України з нині існуючими повноваженнями	21,5	30,2	25,1	30,3	2,5	**22,9**
У складі унітарної України з розширеними повноваженнями	60,1	52,6	54,2	53,0	26,9	**44,0**
У складі федеративної України в статусі автономії	6,8	5,7	10,9	9,1	**30,4**	12,0
Вийти зі складу України і стати незалежною державою	2,0	1,6	1,0	1,7	**19,8**	**0,0**
Вийти зі складу України та приєднатись до іншої держави	0,7	0,5	1,0	1,5	**14,8**	**4,8**
Важко відповісти	8,8	9,4	7,7	4,4	5,5	16,3

[26] Дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Ukrainian Sociology Service з 25 грудня 2014 р. по 15 січня 2015 р. У Криму та Луганській області опитування не проводилося. Усього в Донецькій області було опитано 400 респондентів.

[27] Дослідження провели Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та соціологічна служба Центру Разумкова з 22 по 27 липня 2015 р. Опитано 2011 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-nato-noviy-poglyad.

Як видно з даних, наведених у таблиці 7, ані на Півдні, ані на Сході настрої сепаратизму, відділення від України, майже не присутні. Так, є невелика підтримка федеративного устрою, та й годі. Більшість віддає перевагу унітарній Україні, де регіони мали б розширені повноваження. Якщо порівняти з рештою регіонів України, Донбас у січні 2015 р. вирізнявся надзвичайно. Значна частина мешканців Донецької області – 20% – вважали, що для їхнього регіону найкраще було б вийти зі складу України та стати незалежною державою, і ще 15% воліли б приєднатися до іншої держави (зрозуміло, що це Росія). Отже, загалом 35% донеччан хотіли б так чи інакше відокремлення Донбасу від України. Ще третина опитаних донеччан хотіли б, щоб Донбас залишився в складі України, але у статусі автономії. Очевидно, щоб пояснити ці настрої, слід нагадати, що наприкінці 2014 – на початку 2015 рр. тривали жорстокі бої, найбільш запеклі – в районі Донецького аеропорту, гинули цивільні жителі, і загалом майбутнє цих територій, в тому числі й тих, що перебували під контролем України, було не зовсім ясним.

Проте вже за півроку громадська думка населення різко змінилася. Практично ніхто (!) з опитаних (0,0%) не бажав утворення Донбасу як незалежної держави і лише 5% хотіли б приєднання Донбасу до Росії. Звичайно, можна розмірковувати, що стало причиною такої різкої зміни поглядів, проте очевидно, що цьому сприяло, з одного боку, налагодження життя на звільнених територіях Донбасу, з другого – досвід життя людей у так званих «ДНР» та «ЛНР». Водночас втратила свою привабливість й ідея федеративної України та Донбасу як автономії (на чому постійно наполягають російські переговорники в Мінську). Загалом громадська думка на Донбасі щодо статусу їхньої території нині не відрізняється від загальноукраїнської: бути у складі унітарної України, але з розширеними повноваженнями регіонів. Власне, це і є головним змістом процесу децентралізації, який нині проходить у країні.

Ми не знаємо, як сьогодні ставляться до України жителі окупованих територій так званих «ЛНР» та «ДНР». Втім, з

огляду на їх щоденну інтоксикацію російськими ЗМІ, насамперед телебаченням, можна з великою вірогідністю припустити негативне ставлення до України і всього українського. Проте динаміка даних соціологічних досліджень на звільнених територіях свідчить, що позитивні зміни громадської думки у цьому регіоні цілком можливі. Звичайно, для цього потрібна раціональна політика та чіткі пріоритети. Своєю чергою, розумна політика має будуватися на об'єктивному знанні та розумінні особливостей регіонів, відмінностей громадської думки, про які неможливо дізнатися інакше, ніж через проведення соціологічних досліджень.

Ці дослідження справді засвідчували регіональні відмінності, аж до протилежності в різних регіонах України – Західному та Центральному, з одного боку, та Південному (що включав Крим) й Східному – з іншого. Тоді постає питання – чому провалився горезвісний план «Новоросія», який передбачав, що регіони, де переважає прагнення до інтеграційних зв'язків з Росією та країнами СНД, повстануть проти української влади за приєднання до Росії, яка прийде на допомогу своїм «русскім братьям», і відбудеться «возз'єднання роз'єднаного народу».

Проте агресія Росії призвела до протилежних наслідків: падіння східного вектору зовнішньополітичних орієнтацій та істотного наближення позицій Півдня й Сходу до Центру.

Насправді регіональні відмінності зовсім не обов'язково ведуть до роз'єднання, питання полягає у тому, наскільки вони важливі, наскільки ці відмінності заважають жити в єдності.

Соціологічні дослідження дають змогу виявити, які з проблем для громадян України пріоритетні, а які – все ж другорядні. Як правило, подібні опитування проводилися під час виборчих кампаній. І завжди питання, що розділяють українців – мовно-культурні та геополітичні, – опинялися наприкінці довгого списку як найменш значимі (за винятком Криму, де питання статусу російської мови входило в десятку найбільш важливих проблем). Безумовну ж першість, причому в усіх регіонах, посідали економічні та соціальні питання.

Табл. 8. **Що насамперед має зробити політик, за якого Ви збираєтесь голосувати на виборах Президента України?, %**
(*Слід було обрати 5 першочергових дій*)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна загалом
Забезпечення подолання кризи в економіці та її наслідків, економічне зростання	**80,3**	**76,3**	**61,4**	**84,4**	**62,3**	**74,9**
Боротьба з корупцією	**68,1**	**60,0**	**53,3**	**72,8**	**42,4**	**60,5**
Подолання безробіття, створення можливостей для людей працювати і заробляти	**48,4**	**45,6**	**46,5**	**54,3**	**49,8**	**48,6**
Загальне підвищення рівня життя людей в Україні	**45,1**	**40,6**	**37,7**	**41,1**	**35,3**	**40,5**
Проведення назрілих у суспільстві реформ – пенсійної, охорони здоров'я тощо	**38,6**	**36,2**	**40,9**	**45,4**	**40,9**	**39,7**
Забезпечення безпеки та обороноздатності України, створення справді дієздатної армії	**32,2**	**41,1**	**31,3**	**31,2**	17,8	**33,5**
Подолання розколу між Сходом і Заходом України	**30,3**	**39,1**	**32,1**	24,7	16,3	30,2
Турбота про найменш захищені групи населення, забезпечення їх необхідною допомогою	20,4	30,4	27,0	13,7	**36,4**	27,3
Гарантування громадянам України їхніх прав та свобод	20,4	20,8	27,4	13,4	21,5	20,1
Призначення на ті посади, які є в компетенції Президента, найкращих і найчесніших професіоналів	18,0	18,0	22,0	**27,7**	16,9	20,1
Зняття депутатської недоторканості	15,3	15,6	27,9	24,7	19,1	19,1
Звільнення України від впливу олігархів на політичні процеси	20,7	20,7	23,4	14,0	7,5	17,6
Розвиток демократії, можливостей людей впливати на владу	18,8	15,6	19,1	9,7	12,2	15,0
Збільшення повноважень місцевої влади у регіонах	17,3	8,7	**21,5**	11,6	**21,9**	14,5
Президент у першу чергу повинен бути моральним авторитетом для нації	14,9	10,2	17,8	23,9	9,1	14,3

Продовження табл. 8. **Що насамперед має зробити політик, за якого Ви збираєтесь голосувати на виборах Президента України?, %**
(Слід було обрати 5 першочергових дій)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна загалом
Підготовка проекту нової Конституції	10,3	12,9	15,8	21,2	12,5	14,2
Забезпечення європейського напряму розвитку України, рух до вступу України до ЄС	20,9	20,5	12,1	4,3	3,4	13,9
Збільшення надходжень іноземних інвестицій в Україну	17,7	15,6	10,7	5,1	5,6	12,0
Вирішення питання статусу російської мови в Україні	2,9	9,9	**23,3**	3,0	**23,4**	10,7
Реформування правоохоронних органів та судової системи	16,5	11,5	10,2	7,0	4,7	10,5
Забезпечення якомога більш тісних зв'язків з Росією, вступ до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном	0,7	2,3	13,5	7,3	**20,0**	6,9
Просування до вступу України у НАТО	13,9	5,8	3,3	1,1	0,0	5,4
Турбота про розвиток української мови та культури	7,7	7,7	3,3	0,8	1,6	4,9
Важко відповісти	0,5	2,5	1,4	0,2	12,1	3,1
Інше	0,7	1,6	3,3	2,2	1,6	1,7

Одне з таких опитувань (*таблиця 8*) було здійснене на початку виборчої кампанії президентських виборів, у березні 2014 р., причому проведене на всій території України, і в Криму, і на всіх територіях Донецької та Луганської областей[28].

[28] Загальнонаціональне опитування населення України було проведене з 16 по 30 березня 2014 р. фірмою Ukrainian Sociology Service в 94 поселеннях усіх територіально-адміністративних одиниць України: 24 областей, АР Крим та м. Києва. Усього було опитано 2010 респондентів за квотною вибіркою, репрезентативною за статтю, віком, освітою, областями і типами поселень. Похибка вибірки у межах 2,3%.

Запитувалось, що повинен насамперед зробити політик (5 першочергових дій), щоб за нього проголосував виборець (тобто респондент, який бере участь в опитуванні).

Дані, наведені у таблиці 8, чітко засвідчують, що й напередодні трагічних подій весни 2014 р. насправді основні, найбільш важливі для громадян проблеми, були спільними в усіх регіонах України: забезпечення подолання кризи в економіці та її наслідків, економічне зростання; боротьба з корупцією; подолання безробіття, створення можливостей для людей працювати і заробляти; загальне підвищення рівня життя людей в Україні; проведення назрілих у суспільстві реформ – пенсійної, охорони здоров'я тощо. Що стосується питань, які розділяють регіони, то вони містилися в кінці списку пріоритетів – і НАТО, і ЄС, і Митний союз з Росією, і російська мова, втім, українська також. Це не означає, що ці питання як такі для людей не значущі, це лише свідчить про пріоритети, а вони – соціально-економічні.

Щоправда, і в цій таблиці чітко простежуються регіональні розбіжності: на Донбасі і в Південному регіоні (у який в опитуванні входив і Крим) 23% опитаних віднесли до числа пріоритетних питання статусу російської мови; 21% в обох регіонах вважав за важливе підвищити повноваження місцевої влади; налагодження якомога більш тісних зв'язків з Росією, вступ до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном теж виявилися значущими для 20% жителів Донбасу та 13,5% Південного регіону.

Своєю чергою, 21% жителів Західного та Центрального регіону до першочергових віднесли забезпечення європейського напряму розвитку України, рух до вступу України до ЄС.

Схожу первинність проблем економічного та соціального характеру засвідчують фактично усі опитування: вже стабільно головними реформами громадська думка в усіх регіонах вважає антикорупційну, реформу правоохоронної системи та економічні перетворення, спрямовані на подолання економічної кризи. Прагнення жити в успішній, заможній, демократичній країні – це те, що об'єднує людей в усіх регіонах України. І це – набагато більш важливе ніж те, що нас розділяє.

Висновки

В Україні від самого початку незалежності існували істотні регіональні відмінності: і в мовних питаннях, і зовнішньополітичних орієнтаціях, у належності до різних церков і підтримці різних політичних сил. Ці поділи спричинили сподівання фундаторів та прихильників концепції «русского міра» та «Новоросії» (до яких належав і президент Росії Володимир Путін), що начебто російськомовне населення Півдня й Сходу, яке віддає перевагу східному вектору зовнішньополітичних орієнтацій перед західним, скористається важким становищем, в якому опинилася Україна, і вимагатиме приєднання своїх областей до Росії. Проте все сталося з точністю до навпаки. Населення цих регіонів залишилося в своїй більшості вірним Україні, а російськомовні добровольці пліч-о-пліч з україномовними піднялися на захист своєї української Батьківщини. Трагічні події 2014 р., пов'язані насамперед з агресією Росії, суттєво змінили громадську думку в регіонах України, і для більшості громадян Росія з друга перетворилася на ворога. Так, Путін здобув Крим (сподіваємося, тимчасово), але втратив Україну (сподіваємося, назавжди).

У часи важких випробувань громадяни, які раніше, можливо, не рефлексували щодо своїх відносин з країною та ідентифікували себе насамперед з містом свого проживання, відчули свою єдність з Україною, й ідентифікація з громадянством України вперше стала домінувати й у південних та східних регіонах.

Східний вектор зовнішньополітичних орієнтацій перестав бути рівнозначним із західним, що призвело до зближення позицій регіонів щодо тих питань, які раніше розділяли Україну, насамперед стосовно напряму інтеграційного руху. Причому це зближення регіонів відбулося не як зустрічний рух, а як зміни на Сході та Півдні, які наблизили ці регіони до Центру.

Водночас опитування засвідчують, що хоча й відбулося істотне зближення позицій різних регіонів, а в деяких питаннях

(передовсім щодо вибору вектору зовнішньополітичної інтеграції) позиції Східного та Південного регіонів наблизилися до громадської думки Центру та Заходу, все ж деякі вагомі регіональні відмінності залишаються, а деякі – виникли вже останнім часом.

Так, проросійський вектор орієнтацій на Сході та Півдні обвалився, проте його колишні прихильники не перейшли автоматично до підтримки європейської інтеграції, а обирають варіант неприєднання до жодного з союзів. Так само ті громадяни, які раніше вважали, що гарантувати безпеку України може військовий союз з Росією, тепер, звісно, відмовилися від цього варіанту, але й не стали прибічниками вступу України до НАТО, віддаючи перевагу «позаблоковому статусу». Причому очевидно, що останні події, що відбуваються в Європейському Союзі, ще більше посилять скептицизм цієї частини населення щодо європейських перспектив України, і тому міжрегіональні розбіжності у зовнішньополітичних орієнтаціях можуть поглиблюватися. Це навряд чи призведе до розколу, проте на майбутніх виборах цілком можливо, що ця частина населення підтримає політичні сили, які виступатимуть проти європейської інтеграції України, що об'єктивно означатиме гру на користь Росії.

Питання мови, точніше статусу російської мови в українській державі, диференціює регіони і час від часу викликає запеклі суперечки. Проте очевидно, що люди, які виросли в російськомовному середовищі і для яких рідною є російська мова, просто не можуть отак одразу перейти на українську, а люди старшого покоління, імовірно, вже й ніколи не зможуть. Політика українізації здебільшого російськомовних і російськокультурних регіонів у жодному разі не повинна бути жорстко-радикальною й має виключати ймовірність приниження російськомовних людей чи представлення їх «неповноцінними» українцями. Неможливо зробити рідною мовою та культуру примусом та насильством. Звичайно, насамперед слід працювати (і державним інституціям, і громадським організаціям) з молоддю. Адже очевидною є залежність мови спілкування від віку, в тому числі й у переважно російськомовних регіонах. Тому при відповідній освітній і культурній політиці, з приходом у доросле життя наступного покоління мовна проблема вже за 15–20 років зникатиме.

Нарешті, головна проблема сьогодення, з огляду на єдність чи роз'єднаність України, це, звичайно, регіон Донбасу, точніше – Донеччина та Луганщина. Ці регіони й раніше істотно відрізнялися від сусідніх Дніпропетровської та Харківської областей, насамперед значно сильнішою проросійською орієнтацією, фактично пануванням російської мови та культури, монополією однієї партії. Трагічні події 2014 р. – збройні дії за участі російських військ, окупація частини Донецької та Луганської областей, проголошення так званих «ДНР» та «ЛНР», неоголошена, але фактична війна з Росією, зокрема й агресивний ідеологічний вплив через ЗМІ на масову свідомість – усе це підірвало колишню єдність громадської думки жителів цього регіону. І сьогодні на Донбасі розкид думок і позицій ще більший, ніж між різними регіонами України.

Донбас шукає нову ідентичність, і для того, щоб вона стала переважно українською, Україна повинна чітко й однозначно сказати: «Донбас – це Україна», і діяти відповідно. Потрібна цілісна комплексна програма реінтеграції Донбасу, спочатку – територій, які перебувають під контролем України. Вона має включати як економічну стратегію перетворень, так і гуманітарну складову, спрямовану на «м'яку» українізацію регіону, з максимальним залученням громадськості та її співпраці з місцевими громадськими організаціями, які мають вищий, ніж державні органи влади, рівень довіри в регіоні.

II. ПАРТІЙНА СИСТЕМА УКРАЇНИ ПІСЛЯ МАЙДАНУ: РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ В УМОВАХ НЕЗАВЕРШЕНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Ірина Бекешкіна, Олексій Сидорчук

Нові обриси партійної системи України

Якщо хтось таки напише реальну історію становлення багатопартійності в Україні, вона нагадуватиме пригодницький роман, а не політологічний трактат. Це буде історія злетів і падінь, публічних урочистих обіцянок і таємних домовленостей, стрімких піднесень популярності і втрати довіри. Історія матиме чимало серій, бо від виборів до виборів змінювався склад гравців, проте достатньо одного факту, аби поставити діагноз нинішній системі багатопартійності в Україні. Після Майдану й Революції Гідності на позачергових виборах, що відбулися 26 жовтня 2014 р., потрапити до складу нового парламенту змогла лише одна політична партія, що входила до складу колишньої Верховної Ради – «Батьківщина». Та й то ледь здолавши виборчий бар'єр, набравши 5,68% голосів, тоді як на попередніх виборах вона була одним із лідерів (25,54% – у 2012 р., 30,71% – у 2007 р.).

Загалом після подій Революції Гідності та мобілізації суспільства у відповідь на агресію Росії став очевидним суспільний запит на радикальне оновлення в політиці, економіці, міжнародних стосунках, освіті, культурі – одне слово, в усіх сферах життя. Потреба перетворень у царині політики і партійної системи була особливо нагальною. Загалом політичні партії

становлять стрижень сучасних демократичних систем. Усі сучасні демократії були створені політичними партіями. Багатопартійна система є головним чинником, який забезпечує представництво інтересів громадян у владі. Партії формують свої політичні програми, представляючи своє бачення бажаного суспільства та шляхи його розбудови, а виборці обирають у владу відповідну політичну силу, близьку до своїх поглядів та переконань.

В Україні процес становлення багатопартійності мав дуже своєрідний характер. Після здобуття незалежності процес появи нових партій відбувався надзвичайно бурхливо. Деякі з них мали чітку ідеологічну платформу, деякі утворювалися навколо відомих політичних лідерів, деякі не мали ані того, ані іншого. Уже на перших парламентських виборах, що пройшли за партійними списками, за перемогу змагались принаймні дві цілком ідеологічно визначені політичні сили – Комуністична партія України та «Народний Рух України», які до того ж мали розгалужені структури та доволі чисельне членство. На той час були й інші політичні партії, що мали ідеологічне обличчя – Партія зелених України, Соціалістична партія, Прогресивна соціалістична партія, партія «Реформи і порядок», пізніше – «Свобода». Водночас формувалися і партії на інших засадах, наприклад, представництві інтересів фінансово-промислових груп. Першими серед них були Народно-демократична партія, Соціал-демократична партія України (об'єднана), «Громада», що увійшли до парламенту в 1998 р.

Проте чимдалі в Україні розвивалися процеси перетворення економіки на олігархічно-кланову, тим більше й політика підпорядковувалася обслуговуванню олігархічних кланів, які формували та утримували партії. Партії (навіть ті, які виникли як «ідеологічні» у протистоянні з Комуністичною партією) все більше перетворювалися на специфічні «холдинги»: більшменш могутні фінансово-економічні групи для обстоювання своїх інтересів у законодавчій владі утворювали відповідні партії чи фракції у парламенті, засновували або купували для

впливу на населення засоби масової інформації, нарощували коло «своїх» людей у виконавчій та судовій владі. Партії органічно увійшли у систему тіньового ринку, де предметом купівлі-продажу стали місце у виборчому списку, членство у парламентській фракції та перехід до іншої фракції, голосування за вигідні певним економічним корпораціям закони, поправки, укази тощо. Реально партії у парламенті перетворилися на групи лобіювання економічних та політичних інтересів фінансово-економічних холдингів[1].

Протягом кількох років перед початком Революції Гідності домінуючою політичною силою в Україні була Партія регіонів, яка набирала відносну більшість у трьох циклах парламентських виборів поспіль – у 2006, 2007 і 2012 рр. Впродовж майже всього цього часу вона також перебувала у складі правлячої коаліції та мала власний уряд. На відміну від інших партій, які зазвичай обирали неефективну тактику максимізації електоральної підтримки шляхом витіснення своїх опонентів, Партія регіонів вдало пристосовувалась до довколишнього середовища завдяки кооптації потенційних конкурентів і укладання неформальних угод із ключовими гравцями на її електоральному полі[2]. Зокрема, Партія регіонів знайшла несподіваного союзника в обличчі Комуністичної партії, яка виконувала роль її молодшого партнера, починаючи з виборів 2006 р. Після перемоги на президентських виборах 2010 р. лідера Партії регіонів Віктора Януковича ця політична сила знову очолила парламентську коаліцію. Опозиційну нішу зайняли три партії: «Батьківщина» на чолі з колишнім прем'єр-міністром Ю. Тимошенко, «УДАР» В. Кличка і націоналістична «Свобода» під керівництвом О. Тягнибока. Інший помітний опозиціонер А. Яценюк створив власну партію «Фронт змін», однак

[1] Kuzio T. Impediments to the Emergence of Political Parties in Ukraine // Politics. – 2014. – Vol. 34. – No. 4. – P. 317–319.

[2] Kudelia S., Kuzio T. Nothing Personal: Explaining the Rise and Decline of Political Machines in Ukraine // Post-Soviet Affairs. – 2014. – Vol. 31. – No. 3. – P. 255–265.

напередодні виборів до Верховної Ради 2012 р. приєднався до «Батьківщини».

На парламентських виборах 2012 р. Партія регіонів змогла отримати відносну більшість голосів виборців і завдяки мажоритарному компоненту утворити коаліцію разом із Комуністичною партією. Впродовж кількох місяців Революції Гідності коаліція – попри зростання напруження усередині Партії регіонів – зберігала більшість у парламенті. Однак після початку нової хвилі насильства в Києві 18 лютого 2014 р. почалася швидка дезінтеграція Партії регіонів, а після втечі В. Януковича з країни 21 лютого її парламентська фракція втратила більшість своїх членів. Нову коаліцію утворили «Батьківщина», «УДАР» і «Свобода», залучивши до неї позафракційних депутатів, в тому числі з числа колишніх членів Партії регіонів.

Після Революції Гідності перші ознаки докорінних змін української партійної системи стали помітні під час позачергових президентських виборів, що відбулись 25 травня 2014 р. Перегони уже в першому турі, здобувши майже 55% голосів, легко виграв колишній опозиціонер П. Порошенко, якого ще кілька місяців тому не розглядали навіть як кандидата на посаду президента[3]. Він очолював віртуальну партію «Солідарність», яка не брала участі у жодних національних виборах після 2002 р. Перемога П. Порошенка стала можливою передусім завдяки тому, що три ключові опозиційні лідери А. Яценюк, В. Кличко і О. Тягнибок втратили свою популярність під час Революції Гідності, взявши на себе левову частку незадоволеності громадян щодо пасивної поведінки опозиції у період народного повстання. П. Порошенко, який перебував під час Революції Гідності на другому плані, натомість, зумів акумулювати підтримку розчарованих виборців.

Ю. Тимошенко, яку в останні дні Революції Гідності звільнили із в'язниці, де вона перебувала внаслідок політично вмотивованого вироку, винесеного за часів президентства

[3] Тут і далі наведено офіційні результати, оприлюднені на сайті Центральної виборчої комісії (http://cvk.gov.ua).

В. Януковича, здобула друге місце на виборах із результатом 12,8%. Ще один колишній опозиціонер О. Ляшко посів третє місце із результатом у 8,3%. Його політична сила – «Радикальна партія Олега Ляшка» – не подолала прохідного бар'єра на останніх парламентських виборах 2012 р., однак сам О. Ляшко тоді потрапив до Верховної Ради через одномандатний виборчий округ. Четверте і п'яте місця посіли А. Гриценко (5,5%) і С. Тігіпко (5,25%), які очолювали партії «Громадянська позиція» і «Сильна Україна», відповідно. Ці політичні сили регулярно брали участь у парламентських виборах, однак жодного разу не долали виборчого бар'єра. Кандидат від Партії регіонів М. Добкін здобув усього 3% голосів, що засвідчило глибоку кризу колишньої правлячої партії.

Несподівані результати президентських виборів мали кілька пояснень. По-перше, вони проходили на тлі завершення Революції Гідності, яка надзвичайно дискредитувала колишні правлячі політичні сили – Партію регіонів і Комуністичну партію. По-друге, вибори відбувалися в умовах бойових дій на сході країни, що значно послабило конфронтаційність у риториці та поведінці основних кандидатів і зменшило поляризацію виборчих настроїв. Очевидно, що це грало на руку лідеру виборчих перегонів П. Порошенку, якого значна частина виборців підтримала як символ збереження єдності країни. По-третє, багато колишніх прихильників Партії регіонів і Комуністичної партії просто не змогли проголосувати на виборах, бо мешкали на території анексованого Росією Криму та окупованих проросійськими бойовиками районах Донецької та Луганської областей. Усе це зробило президентські вибори–2014 унікальними в історії України[4].

[4] Бекешкіна І. Президентські вибори–1999, 2004, 2010, 2014 у вимірах екзит-полу // Національний екзит-пол: президентські вибори'2014. – К.: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, 2014. – С. 42–46.

Парламентські вибори 2014 р.: зменшення регіональної поляризації

Трансформація української політичної системи знайшла своє продовження під час позачергових виборів 26 жовтня 2014 р. У липні того року Президент П. Порошенко, скориставшись самовільним розпадом коаліції, достроково припинив повноваження парламенту. Причини такого рішення були двоякими: з одного боку, в суспільстві назрівало незадоволення парламентом, який втратив значну частку своєї легітимності, бо його обрали ще до Революції Гідності; з іншого боку, П. Порошенко сподівався, що на хвилі популярності зможе розширити базу лояльних до нього депутатів у новому парламенті.

При цьому П. Порошенко та прихильні до нього парламентарі не задовольнили ще одного потужного запиту суспільства, пов'язаного з позачерговими виборами: зміну виборчої системи зі змішаної на пропорційну з преференційним голосуванням – так званими відкритими списками. Попри те, що у своїй передвиборній програмі П. Порошенко обіцяв докласти всіх зусиль заради зміни виборчої моделі вже в 2014 р., цей крок очевидним чином суперечив його інтересам. По-перше, збереження елементу пропорційної моделі із закритими списками давало змогу П. Порошенку утримати контроль за формуванням передвиборчого списку, а отже – і за списком майбутніх депутатів Верховної Ради. Запровадження права виборців обирати не лише партійний список, а і конкретних кандидатів у цьому списку загрожувало президентові менш контрольованою парламентською фракцією в новому парламенті. З аналогічних причин збереження закритих списків підтримували й усі інші лідери парламентських партій.

По-друге, не менш важливим для Президента було збереження мажоритарного складника системи голосування, відповідно до якого 225 депутатів обирали в одномандатних округах за системою відносної (простої) більшості. В українських реаліях мажоритарна система простої більшості найвигідніша

правлячим партіям, адже дозволяє їм застосовувати адміністративний ресурс і підкуп виборців. Попри те, що на парламентських виборах 2014 р. зловживання обома інструментами нечесної конкуренції було помітно меншим, ніж під час виборів до Верховної Ради 2012 р.[5], воно все ж зіграло на руку саме президентській партії, яка отримала 69 депутатів-мажоритарників. Тому цілком закономірно, що ні Президент П. Порошенко, ні члени парламентської коаліції не намагалися змінити виборчу систему напередодні жовтневих виборів, залишивши в силі чинну змішану модель.

Початок виборчої кампанії одразу засвідчив, що основне змагання відбуватиметься між новими політичними силами. У серпні 2014 р. П. Порошенко оновив свою партію «Солідарність», організувавши з'їзд, на якому її назву змінили на «Блок Петра Порошенка» (БПП), аби прив'язати її майбутній виборчий результат до особистої популярності. До складу оновленої політичної сили увійшли соратники нового президента, багато колишніх членів «УДАРу» (який влився у БПП для участі у виборах), деякі колишні депутати «Батьківщини», а також окремі представники громадянського суспільства, журналісти та учасники бойових дій. А. Яценюк, який став прем'єр-міністром після завершення Революції Гідності, також створив нову партію «Народний фронт» (НФ), до якої, окрім політичних союзників А. Яценюка, увійшла частина колишніх членів «Батьківщини». Так само, як і БПП, НФ залучив до свого виборчого

[5] Різницю в масштабах порушень на виборах-2012 і виборах-2014 зафіксували і міжнародні, і українські спостерігачі. Див., напр.: Вибори до Верховної Ради. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. Остаточний звіт / Бюро демократичних інституцій та прав людини ОБСЄ. – 2014. – С. 1–6. – Режим доступу: http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/133441?download=true; Звіт за підсумками голосування та підрахунку голосів. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. / Комітет виборців України. – 2014. – Режим доступу: http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:zvit4

списку окремих громадських активістів, журналістів і командирів добровольчих батальйонів, аби підвищити свою електоральну привабливість.

БПП і НФ зуміли посісти перші два місця на виборах. БПП, як і передбачав П. Порошенко, це вдалося передусім завдяки високому особистому рейтингу Президента, а НФ зміг стрімко наростити свою популярність напередодні дня голосування завдяки активній політичній рекламі на телебаченні, радіо та білбордах. НФ навіть посів перше місце за пропорційною частиною виборчої системи, здобувши 22,1% голосів. БПП підтримали 21,8% виборців, однак завдяки суттєво кращим результатам в одномандатних мажоритарних округах ця партія здобула помітно більше депутатських мандатів, ніж НФ: 132 проти 82.

Інші партії, що подолали 5-відсотковий виборчий бар'єр, також здебільшого були політичними новачками. Третє місце за пропорційним компонентом виборів посіла партія «Самопоміч», створена міським головою Львова А. Садовим. Попри те, що партія виникла у 2012 р., вона не брала участі в національних виборах і до парламентських виборів 2014 р. мала депутатів лише в Київській міській раді. На парламентських виборах 2014 р. «Самопоміч» отримала 11%. Вслід за нею із 9,4% прийшла партія «Опозиційний блок» (ОБ), утворена з числа колишніх членів Партії регіонів. Напередодні виборів представники різних груп усередині Партії регіонів шукали шляхи переформатування цієї політичної сили, чий бренд було повністю дискредитовано протягом останніх місяців. Зрештою, частина депутатів Партії регіонів утворила ОБ, аби повернути собі місце в парламенті.

Радикальна партія набрала 7,4% голосів і посіла п'яте місце на виборах, скориставшись доволі високою підтримкою свого лідера О. Ляшка. «Батьківщина», втративши левову частку своєї популярності, зуміла ледве подолати прохідний бар'єр, набравши 5,7%. Натомість «Свободі», яка також мала свою фракцію в минулому парламенті, це не вдалося – до прохідного

бар'єра їй не вистачило 0,3% (при цьому «Свобода» здобула 6 депутатів завдяки перемогам в одномандатних округах). Комуністична партія, яка мала представництво у всіх семи попередніх парламентах, зазнала болючої поразки, зібравши всього 3,9% голосів і не отримавши жодного депутатського мандата. «Сильна Україна» і «Громадянська позиція» знову опинилися за бортом парламенту із ідентичним результатом 3,1%.

Регіональний вимір голосування на виборах-2014 також вказує на помітні відмінності від попередніх парламентських перегонів. На відміну від виборів до Верховної Ради 2006, 2007 і 2012 рр., різниця в популярності основних партій поміж регіонами була далеко не такою помітною. Наприклад, електорат БПП було розподілено відносно рівномірно між східними і південними та центральними і західними регіонами. Найбільше БПП набрав у Вінницькій області (37,4%), звідки родом П. Порошенко, найменше – в Луганській (14,3%). При цьому Вінницька область є скоріше винятком, бо у всіх інших центральних і західних областях БПП отримав від 17% до 28% голосів виборців. Однак навіть така різниця не йде в порівняння з результатом переможця виборів до Верховної Ради 2012 р. – Партії регіонів. Тоді різниця між найкращим (Донецька область) і найгіршим (Львівська область) результатами становила аж 60%.

Дещо більш вираженими були регіональні відмінності у результатах НФ. У західних і центральних областях рівень підтримки цієї партії становив від 19,5% у Чернігівській області до 37,5% в Івано-Франківській, тоді як аналогічні показники на півдні та сході країни коливались від 6% до 16,1%. Водночас Радикальна партія, «Батьківщина» і навіть «Самопоміч», яка орієнтувалась переважно на західні області, продемонстрували відносно рівномірний розподіл голосів по всій країні, хоча у всіх випадках рівень їхньої підтримки на сході був дещо меншим. Натомість ОБ лишився єдиною партією з жорстко окресленою географічною зоною підтримки: у всіх східних областях вона набрала понад 22% (у Донецькій і Луганській областях її підтримали 38,7% і 36,6% виборців, відповідно), тоді як у центрі та

на заході держави її електоральний показник коливався від менш ніж 1% до 7%.

Згладжування електоральних відмінностей між різними регіонами України можна пояснити передусім колапсом Партії регіонів і утворенням політичного вакууму в південних і східних регіонах, які колись були її електоральним бастіоном. Багато з колишніх прихильників цієї партії або не змогли взяти участі у виборах через окупацію проросійськими бойовиками чи бойові дії на території їхнього проживання, або просто відмовились іти на виборчі дільниці – як свідчать результати Національного екзит-полу[6], частка останніх становила 37%. Тому зростання підтримки опозиційних до Партії регіонів політичних сил у цьому регіоні було відносним і пов'язаним із загалом меншою часткою виборців, що прийшли на вибори. Наприклад, на виборах 2012 р. явка виборців у Донецькій і Луганській областях становила 59,6% і 57,7%, відповідно, а на виборах 2014 р. – 32,4% і 32,9%, відповідно. З іншого боку, певну роль відіграла і популярність нової партії П. Порошенка: за неї на виборах 2014 р. віддали голоси 25% колишніх прихильників Партії регіонів[7].

Результати виборів дали змогу утворити широку парламентську коаліцію у складі БПП, НФ, «Самопомочі», Радикальної партії і «Батьківщини», тоді як в опозиції лишився тільки ОБ. Простий аналіз складу нового парламенту вказує на несподіваний висновок: із шести парламентських партій, які подолали прохідний бар'єр на виборах 2014 р., лише одна –

[6] Національний екзит-пол на парламентських виборах 2014 р. провів консорціум у складі Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, Київського міжнародного інституту соціології та Центру Разумкова. Основні результати екзит-полу можна знайти тут: Парламентські вибори-2014: підсумки Національного екзит-полу'2014 / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – 2014. – 5 листопада. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/parlamentski-vibori-2014-pidsumki-natsionalnogo-ekzit-polu2014

[7] Бекешкіна І. Партійні вибори в Україні: радикальні зміни // Національний екзит-пол: президентські вибори'2014. – К.: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, 2015. – С. 40.

«Батьківщина» – була представлена в попередньому парламенті. Більше того, зважаючи на її низький результат, доцільно стверджувати про практично повне оновлення українського парламенту, а з ним – і партійної системи. Така докорінна трансформація партійно-політичного поля протягом одного року багато в чому стала результатом описаних вище тенденцій, що визначили результат позачергових президентських виборів п'ятьма місяцями раніше. Як правлячі, так і опозиційні політичні сили, що утворювали основу партійної системи України в 2013 р., різко втратили популярність під час Революції Гідності та збройного конфлікту з Росією. Натомість їхнє місце посіли політики другого плану – П. Порошенко, О. Ляшко, А. Садовий, – які скористалися відсутністю серйозного негативного шлейфу в ході бурхливих подій кінця 2013 р. і початку 2014 р.

З іншого боку, новизна політичного ландшафту України, яку засвідчили парламентські вибори 2014 р., є також доволі оманливою. Хоча практично всі політичні сили, що потрапили до Верховної Ради, були новими, їхні лідери вже давно порядкували у вищих ешелонах української влади. Показово, що серед парламентських партій лише «Самопоміч» не має у своєму складі жодного колишнього депутата, що дає їй підстави називати себе справді новою політичною партією. Усі інші парламентські фракції (окрім «Батьківщини», яка є старою партією) стали новими проектами представників старої політичної еліти держави.І хоча Громадський рух «Чесно» підрахував, що після виборів персональний склад Верховної Ради оновився на 56%[8], колишні депутати знов ішли на вибори, але під іншими політичними брендами. Тобто це лише частково відповідало запиту на оновлення політики. Таке поєднання новизни політичних партій із досвідченістю їхніх лідерів дає добре розуміння особливостей поведінки цих політичних сил після 2014 р.

[8] Братущак О. «Нові обличчя» рік потому. Ложка меду у діжці дьогтю // Українська правда. – 2015. – 4 грудня. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2015/12/4/7091366/

Місцеві вибори 2015 р.: вплив регіональних гравців

Трансформацію української партійної системи продовжили чергові місцеві вибори, які відбулися 25 жовтня 2015 р. Характерно, що після формування коаліції в новій Верховній Раді політичні партії, що увійшли до більшості, зобов'язалися змінити виборчу систему до часу проведення місцевих виборів, запровадивши пропорційну систему з відкритими списками на виборах до районних і обласних рад. Однак інтереси більшості нових парламентських партій виявилися ідентичними до їхніх попередників, тому цю обіцянку парламентська коаліція так і не виконала. Депутати вирішили зберегти мажоритарну систему простої більшості на виборах до сільських і селищних рад. З іншого боку, вони запровадили нову систему виборів до міських, районних і обласних рад, назвавши її пропорційною з відкритими списками. Однак насправді вона такою не була, адже давала змогу партіям зберегти контроль над своїми виборчими списками.

Згідно з новою моделлю, вибори відбувалися в округах, у кожному з яких партія могла висунути одного кандидата або не висунути жодного. Виборець одночасно голосував і за партію, і – якщо в цьому окрузі партія висунула кандидата – за партійного кандидата. Розподіл депутатських мандатів відбувався лише серед тих партій, які, згідно з сукупними результатами голосування у всіх округах, здолали 5-відсотковий бар'єр. Депутатами від цих партій ставали ті кандидати, які набрали більше відсотків голосів виборців у своїх округах, ніж їхні однопартійці з інших округів. Таким чином, автори нової моделі створили ілюзію того, що порядок кандидатів в умовних партійних списках залежатиме від волі виборців. Насправді ж виборці не могли вибирати між різними кандидатами від однієї партії, тому нова система де-факто зберегла «закриті» списки, задовольнивши інтереси партійних лідерів. Крім того, нова модель була надто заплутаною, а отримані завдяки їй результати часто

збивали з пантелику виборців і кандидатів, що обмежувало її суспільну легітимність.

Місцеві вибори 2015 р. пройшли в доволі конкурентній боротьбі, хоча й були позначені практиками підкупу з боку різних кандидатів, як провладних, так і опозиційних[9]. Результати виборів зафіксували подальші зміни в українській партійній системі. Насамперед вони засвідчили зникнення регіональних монополій партій влади, які виникли за підсумками виборів 2010 р. Тоді правляча Партія регіонів зуміла, в тому числі завдяки зловживанню адміністративним ресурсом і підкупу виборців у мажоритарних округах, здобути контроль над переважною більшістю обласних і ключових міських рад. Натомість у 2015 р. пропрезидентська БПП посіла перше місце лише приблизно в половині областей, переважно на заході та в центрі держави, при цьому в жодній із них цій партії не вдалось самостійно сформувати більшості – на заваді цьому, зокрема, стояла пропорційна система, що ускладнює формування однопартійних більшостей. Загалом партія набрала 19,5% голосів на виборах до всіх обласних рад[10].

Падіння підтримки правлячих партій стає ще очевиднішим, якщо взяти до уваги відмову НФ брати участь у місцевих виборах. Таке рішення було зумовлено швидким і катастрофічним падінням рейтингу цієї політичної сили, який напередодні місцевих виборів 2015 р. коливався в межах статистичної

[9] ЗАЯВА щодо проміжних результатів спостереження за черговими місцевими виборами 2015 р. / Громадська мережа «ОПОРА». – 2015. – 26 жовтня. – Режим доступу: https://www.oporaua.org/vybory/zvity/9864-zajava-shchodo-promizhnyh-rezultativ-sposterezhennja-za-chergovymy-miscevymy-vyboramy-2015-roku

[10] Тут і далі наведено зведені результати голосування за партії на виборах до обласних рад і Київської міської ради: Аналіз результатів місцевих виборів 2015 / Інформаційно-аналітичний центр «RATING PRO». – 2015. – 9 лист. – Режим доступу: http://ratingpro.org/research/analiz_rezultativ_miscevyh_vyboriv_2015.html

похибки[11]. Причини цього можна було знайти в зростанні антирейтингу лідера НФ А. Яценюка, який на посаді прем'єр-міністра акумулював на собі негативне ставлення населення до непопулярних кроків уряду, таких як підвищення комунальних тарифів. Мало того, за короткий час свого існування НФ не встиг розбудувати регіональну мережу чи набрати достатню кількість членів, щоб успішно конкурувати зі своїми політичними опонентами.

Крім того, до початку виборів зі складу парламентської коаліції встигла вийти Радикальна партія, мотивувавши своє рішення незгодою з голосуванням за конституційні зміни щодо децентралізації, які, окрім іншого, передбачали надання так званого «особливого статусу» окупованим територіям Донбасу. «Самопоміч» і «Батьківщина», хоч і лишалися в складі коаліції до лютого 2016 р., однак фактично почали відігравати роль внутрішньої опозиції до БПП і НФ ще з середини 2015 р., неодноразово критикуючи кроки своїх формальних партнерів по коаліції. У результаті на виборах 2015 р. лише БПП була справжньою правлячою партією, і її результат засвідчив помітне просідання популярності провладних сил. Як і на парламентських виборах 2014 р., рейтинг цієї партії вельми залежав від популярності її лідера П. Порошенка: за півтора роки каденції він лишився лідером симпатій виборців, однак його рейтинг суттєво впав. Причини цього полягали не лише в звичному процесі розчарування виборців новообраним президентом, а й у незадоволенні повільним темпом реформ і скрутним економічним становищем.

Водночас падіння рейтингу БПП не сприяло електоральному реваншу екс-членів Партії регіонів. За підтримку опозиційно налаштованих виборців змагалися одразу кілька

[11] Уже в червні 2015 р. рейтинг НФ впав до 2,7%: Електоральні настрої населення, червень 2015 / Соціологічна група «Рейтинг». – 2015. – 17 червня. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/elektoralnye_nastroeniya_naseleniya_iyun_2015.html

У подальшому рейтинг НФ лише продовжив падіння.

потужних партій – не лише ОБ, а й Радикальна партія, «Батьківщина» і «Свобода», яка з часом почала займати все більш критичну позицію щодо дій парламентської коаліції, а також інші політичні проекти на кшталт партій «Наш край» і «Відродження». ОБ на виборах знову не вдалося відновити колишній рівень підтримки Партії регіонів, хоч ця партія і здобула відносну більшість голосів у чотирьох південних областях. Зважаючи на втрату значної частини екс-виборців Партії регіонів, які проживали на території непідконтрольних Україні «Донецької Народної Республіки» і «Луганської Народної Республіки», ОБ зробив ставку на перенесення своєї електоральної бази до Запорізької та Дніпропетровської областей: саме там ця партія здобула найбільше голосів виборців (29,1% і 33,8%, відповідно). Однак загальноукраїнський показник ОБ становив лише 10,5%.

«Батьківщина», натомість, не здобула більшості в жодній області, однак у багатьох склала потужну конкуренцію БПП і набрала навіть трохи більше, ніж ОБ – 12,2%. Традиційно найбільшу підтримку «Батьківщина» здобула в центральних і західних областях, хоча відмінності між різними регіонами, як і в 2014 р., не були надто разючими. «Самопоміч» і Радикальна партія, тим часом, не змогли покращити свої електоральні показники, хоч і обрали критичну до влади позицію. «Самопоміч» отримала найбільше підтримки на заході країни, хоча досягла й окремих успіхів у нетрадиційних для себе регіонах: зокрема, її кандидат став мером Миколаєва, а інший практично переміг у Кривому Розі. Радикальна партія, натомість, найкраще показала себе в центрі країни. Обом партіям, утім, заважала недостатньо розвинута організаційна структура на місцях, у результаті чого їхні зведені показники по країні становили 6,8% (Радикальна партія) і 6,4% («Самопоміч»).

Іншим важливим результатом виборів стала поява нових політичних проектів, що зуміли отримати високі результати в окремих регіонах. Наприклад, партія «УКРОП», пов'язана з олігархом і екс-головою Дніпропетровської обласної державної адміністрації І. Коломойським, перемогла у Волинській області та

склала потужну конкуренцію ОБ на Дніпропетровщині. «УКРОП» також доволі успішно використовував критичну до влади риторику, що дало змогу йому отримати присутність у багатьох місцевих радах. Зведений показник «УКРОПу» становив 7,4%. «Свобода» традиційно зуміла здобути найбільшу популярність у західних областях, однак її успіхи в інших регіонах були значно скромніші, у результаті чого вона отримала 6,9% голосів виборців по країні.

На виборах добрі результати також показали кілька політичних партій, утворених на основі неформальних альянсів між БПП і місцевими елітами. Найбільш яскравим прикладом такої політичної сили стала партія «Відродження» на чолі з мером Харкова і екс-членом Партії регіонів Г. Кернесом. Не дивно, що саме в Харківській області та Харкові ця партія здобула переконливу перемогу (у міській раді вона отримала абсолютну більшість). За спостереженнями місцевих активістів, такий результат «Відродження» став можливим завдяки сприянню БПП, який відмовився висувати сильних кандидатів у цьому регіоні чи активно їх підтримувати. В інших регіонах результат «Відродження» був значно скромнішим, і загалом партія набрала 5,5%.

Схожу картину можна було спостерігати на виборах у Хмельницьку обласну раду та Одеську міську раду. В обох випадках перемогу здобули локальні політичні сили, створені екс-членами Партії регіонів, які зуміли отримати негласну підтримку від БПП у боротьбі зі своїми опонентами. У Хмельницькій області перше місце здобула партія «За конкретні справи», лідером якої був колишній парламентар-бізнесмен О. Герега, а в Одесі – партія «Довіряй ділам» одеського мера Г. Труханова. Однак ці успіхи були суто локальними, у результаті чого обидві партії набрали менше 1% загальноукраїнських голосів. Локальними були також здобутки іншої нової партії – «Наш Край», однак їй вдалося отримати підтримку в різних регіонах країни. Цю політичну силу також пов'язували із БПП і називали «партією мерів», бо до її складу входили

багато міських голів. Завдяки цьому вона зуміла отримати 4,4% голосів.

Таким чином, місцеві вибори 2015 р. засвідчили зникнення монополії однієї політичної сили в різних регіонах країни. Попри те, що лідерами перегонів лишились парламентські партії, в багатьох регіонах серйозну конкуренцію їм склали непарламентські сили. Характерно, що вже за рік після парламентських виборів абсолютну більшість голосів на виборах здобули політичні сили, які тією чи іншою мірою використовували опозиційну риторику, що засвідчило мінливість електоральних поглядів в Україні. З іншого боку, правлячим партіям, зокрема БПП, загалом вдалося зберегти критичну масу в більшості областей країни – або завдяки власному результату, або внаслідок неформальних союзів із місцевими політичними силами. При цьому навіть нові політичні сили, що заявили про себе під час місцевих виборів, знову ж таки, були здебільшого політичними проектами уже досвідчених політиків, що не дає підстав стверджувати про повноцінне оновлення української партійної системи.

Старі проблеми нових партій: місцеві організації під контролем центру

За відносно короткий період функціонування нових партій уже стало зрозуміло, що вони утворюються і функціонують переважно за тими самими принципами, що й старі політичні сили. Більшість із нових партій сформовано представниками політичних еліт заради участі у виборах: напередодні парламентських виборів 2014 р. такими партіями були БПП, НФ і ОБ. Схожа ситуація і з Радикальною партією, яку її лідер О. Ляшко заснував напередодні виборів 2012 р. і яка не вела жодної серйозної діяльності в міжвиборчий період. Практично непомітною була й діяльність «Самопомочі» – з часу її створення у 2012 р. і до парламентських виборів 2014 р. Із партій, представлених у Верховній Раді, тільки «Батьківщина» і «Свобода» мають довгу історію партійної роботи

не лише у виборчі періоди. Ключові новачки місцевих виборів 2015 р. – «УКРОП», «Відродження» і «Наш край» – також були виборчими проектами їхніх спонсорів.

Схожа ситуація і з внутрішньою організацією нових українських партій. У більшості з них місцеві організації або відсутні, або слабо розвинені. Наприклад, у своїх фінансових звітах за перший квартал 2016 р. НФ і Радикальна партія не вказали жодної місцевої організації, яка була б зареєстрована як юридична особа. Водночас звіти інших парламентських партій показали, що навіть у тих із них, які мають доволі розгалужену мережу регіональних і місцевих організацій, практично немає штатних працівників [12]. З одного боку, це може свідчити про бажання партій приховати витрати на оплату праці своїх співробітників, однак вказує і на очевидні кадрові проблеми цих партій. Неможливо оцінити і справжню кількість членів провідних партій. Ті з них, хто оприлюднює таку інформацію, надмірно завищує цифри (наприклад, «Батьківщина» звітує про 600 тис. членів партії [13]), однак більшість партій взагалі не повідомляє про чисельність власної членської бази.

Утім, найбільш помітна внутрішня проблема і нових, і старих партій полягає у браку внутрішньопартійної демократії. Механізми ухвалення рішень у партіях непрозорі, хоч публічно партії і звітують про проведення з'їздів і конференцій для прийняття важливих рішень. Більше того, після 2014 р. низка провідних українських партій почала демонструвати тенденції щодо посилення ролі лідерів та боротьби з інакодумством у своїх лавах. Зокрема, наприкінці 2015 р. та на початку 2016 р. парламент ухвалив чи розпочав розгляд кількох законодавчих

[12] Звіти за Перший квартал 2016 р. / Національне агентство з питань запобігання корупції. – 2016. – Режим доступу: http://nazk.gov.ua/zvity-za-pershyy-kvartal-2016-roku-0

[13] Інформацію взято зі старої офіційної сторінки «Батьківщини» станом на липень 2014 р.: Партія «Батьківщина» – історія становлення / Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». – 2014. – 2 липня. – Режим доступу: http://batkivschina.com/485-partya-batkvschina-storya-stanovlennya.html

ініціатив, які загрожували вкоріненням авторитарних практик управління партіями[14].

Так, у грудні 2015 р. парламент ухвалив у першому читанні законопроект, який дозволяє партіям достроково припиняти повноваження своїх депутатів місцевих рад, якщо ті діють усупереч цілям й інтересам партій чи вийшли з їхніх фракцій[15]. У разі набуття чинності така норма дала б змогу партійним лідерам позбавляти мандата будь-яких своїх депутатів, що наважились висловити чи обстоювати позицію, відмінну від офіційної партійної. Крім того, законопроект грубо порушував активне виборче право, адже давав змогу партіям змінювати результати виборів після завершення голосування. Розпад коаліції та політична криза, що почалась в лютому 2016 р., зупинили розгляд цього законопроекту, однак загроза його ухвалення в другому читанні досі зберігається, бо проект усе ще не відкликали.

Наступний крок, спрямований на обмеження внутрішньопартійної демократії, Верховна Рада зробила в лютому 2016 р., ухваливши зміни до закону «Про вибори народних депутатів України»[16]. Згідно з нововведеннями, партії отримали право виключати зі своїх виборчих списків довільну кількість кандидатів після офіційного оголошення результатів виборів, однак до набуття цими кандидатами депутатських повноважень. Ухвалення закону мало цілком прагматичні цілі: завдяки цьому БПП зумів виключити зі свого списку одного з претендентів на

[14] Сидорчук О. Назад від Європи: наступ партійної диктатури в Україні. – К.: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, 2016. – С. 3–4.

[15] Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» (щодо відкликання депутатів місцевих рад) / Верховна Рада. – 2015. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua-/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57517

[16] Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» щодо виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку партії у багатомандатному окрузі» / Верховна Рада України. – 2016 р. – 16 лютого. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1006-viii

отримання депутатського мандата А. Богдана, який після виборів 2014 р. перейшов в опозицію до Президента П. Порошенка. Як і попередня законодавча ініціатива, новий закон непропорційно розширив права партійних лідерів, дозволивши їм змінювати результати народного волевиявлення вже після його завершення. Згідно з законом, вказана норма поширила свою дію лише на результати парламентських виборів 2014 р., однак, зважаючи на її привабливість для лідерів усіх парламентських партій, не варто списувати ймовірність того, що вони спробують поширити її дію на наступні виборчі цикли.

Зрештою, тенденція до посилення ролі партійних лідерів досягла кульмінації в рішенні партійного з'їзду БПП позбавити депутатських мандатів М. Томенка і Є. Фірсова, які до того вийшли з парламентської фракції БПП. Це рішення було ухвалено на підставі своєрідної форми імперативного мандата, закріпленої в Конституції України, що дозволяє партії відкликати своїх депутатів, якщо ті виходять з її парламентської фракції. Це положення неодноразово зазнавало критики з боку українських експертів і міжнародних організацій як таке, що суперечить демократичним принципам[17]. Багато в чому саме через контроверсійний характер цього положення його тривалий час не застосовували, хоча воно набрало чинності разом із іншими конституційними змінами з 1 січня 2006 р. Попри те, що застосування цієї норми з боку БПП також мало прагматичні мотиви – замінити депутатів-втікачів лояльнішими членами фракції, воно створило небезпечний прецедент. Показово, що рішення БПП про позбавлення мандатів М. Томенка і Є. Фірсова було схвалено Центральною виборчою комісією (ЦВК) буквально за одну ніч, хоча інші важливі рішення (наприклад, призначення позачергових виборів в одномандатному окрузі після смерті депутата І. Єремеєва)

[17] Opinion On the Amendments to the Constitution of Ukraine Adopted On 8.12.2004 / European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). – 2005. – June 13.– Режим доступу: http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2005)015-e

ЦВК не могла ухвалити протягом кількох місяців. Це, вочевидь, засвідчило політичну залежність цього органу від правлячої партії.

Найбільш загрозливий у цій ситуації той факт, що вищезазначені законодавчі ініціативи та кроки були підтримані майже всіма парламентськими фракціями: зокрема, за обидва законопроекти проголосувала більшість депутатів усіх коаліційних фракцій (за винятком «Батьківщини» у голосуванні за зміни до закону про вибори народних депутатів), а ОБ підтримав один із них. Очевидно, що така яскраво виражена підтримка цих небезпечних ініціатив вказує на серйозні проблеми із внутрішньопартійною демократією у всіх парламентських партіях. Це стало ще одним свідченням того, що радикальна трансформація української партійної системи після 2014 р. відбулася здебільшого на поверхні, серйозно не зачепивши практики функціонування основних політичних партій.

Партії у дзеркалі громадської думки

Слід зазначити, що громадяни завжди ставилися до партій негативно. Соціологічні дані свідчать про надзвичайно низький престиж партій у громадській думці населення України, причому не лише наявних, а і як соціального інституту взагалі (*графік 1*)[18].

[18] Тут і далі представлено результати загальнонаціональних опитувань громадської думки, які в різні роки проводив Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва разом зі своїми партнерами. Зокрема, результати опитувань представлено на сайті Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва: Вибори-2012: політичне структурування суспільства та перспективи багатопартійності в Україні / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – 2012. – 1 жовтня. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/vibori-2012-politichne-strukturuvannya-suspilstva-ta-perspektivi-bagatopartiynosti-v-ukraini; Громадська думка: підсумки 2013 р. / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – 2013. – 27 грудня. –

***Графік 1.* Якою мірою Ви довіряєте політичним партіям?, %**

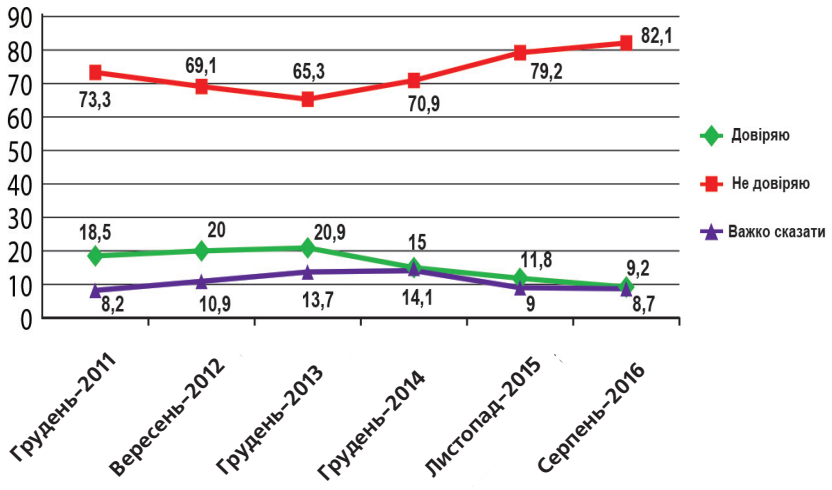

Звернімо увагу на динаміку громадської думки у ставленні до політичних партій: у грудні 2014 р. після позачергових парламентських виборів політичним партіям довіряли ще менше, ніж у грудні 2013 р. І далі довіра продовжувала падати, досягнувши у липні 2016 р. «рекордних» результатів: лише 9% довіряли політичним партіям, а не довіряли – 82%, причому 51% зовсім не довіряли.

Режим доступу: http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2013-roku ; Громадська думка: підсумки 2014 р. /Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – 2014. – 29 грудня. – Режим доступу:http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pidsumki-2014-roku; Ставлення українців до політичних партій і джерел їх фінансування / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – 2015. – 21 грудня. – Режим доступу:http://dif.org.ua/article/stavlennya-ukraintsiv-do-politichnikh-partiy-i-dzherel-ikh-finansuvannya

Більше того, хоч як це парадоксально, якщо порівняти з 2012 роком, різко знизився відсоток громадян, які вважають, що діяльність партій в Україні відповідає демократичним стандартам: у серпні 2012 р. були певні у відповідності діяльності партій демократичним стандартам 29%, у листопаді 2015 р. – 18%, а у серпні 2016 р. – 14%. З одного боку, це не зовсім відповідає дійсності, адже варто згадати, яким переслідуванням піддавали опозицію за часів влади Януковича, а лідера найбільшої опозиційної партії «Батьківщина» посадили до в'язниці з явно політичних мотивів. Проте варто все ж розібратися, в чому громадяни вбачають невідповідність діяльності партій демократичним стандартам. Дані, наведені у таблиці 1, показують, що головна претензія громадян до партій залишається незмінною: «Партії обстоюють не інтереси людей, а лише своїх лідерів та фінансово-економічних кланів», причому після Революції Гідності істотно виріс відсоток громадян, що мають таку позицію – з 42% у серпні 2012 р. до 58–59% у 2014–2016 рр.

Серед інших дефектів найбільш істотними вважають також нездатність партій дотримуватися заявлених цілей і програм та відсутність реального зв'язку партій із громадянами, причому ці вади теж відзначає вищий відсоток громадян, ніж за часів В. Януковича. Вочевидь, це свідчить не так про реальне погіршення «якості» партій, як про більшу невідповідність діяльності партій очікуванням, що помітно зросли після Революції Гідності. Показово, що це відчуття незадоволеності за два роки ще дужче посилилося: у листопаді 2015 р. 23% населення все ж бачили серед політичних партій таку, яка виражала їхні інтереси, а в серпні 2016 р. таких залишилося лише 15%.

***Табл. 1.* Якщо Ви вважаєте, що діяльність партій в Україні не відповідає демократичним стандартам, то чим саме?, %**
(можливо кілька варіантів)

	Серпень 2012	Листопад 2015	Серпень 2016
Партії обстоюють не інтереси людей, а лише своїх лідерів та фінансово-економічних кланів	42,4	59,3	58,3
Партії фінансуються олігархами	34,1	–*	47,8
Партії не дотримуються у своїй діяльності тих програм та цілей, які заявлені	38,2	40,8	47,4
Партії не мають реального зв'язку з громадянами	34,8	35,3	46,2
У партій немає партійної демократії, вони підпорядковані своїм лідерам	24,3	23,9	25,4
Партії не мають чіткої ідеології	14,7	21,5	16,5
Партії не мають зрозумілої програми дій	–*	21,4	22,3
Інше	0,7	0,8	1,1
Важко сказати	10,8	8,8	2,4

* Цього варіанту відповіді не було.

Ця криза довіри та сподівань на політичні партії має наслідком постійне скорочення відсотку тих, хто в опитуваннях висловлює готовність брати участь у виборах у разі їх проведення, та зростання відсотку невизначених і тих, хто воліє викреслити в бюлетені усі партії (бо варіант «проти всіх» зараз відсутній).

Чого ж очікує виборець від партії, за яку був готовий проголосувати?

Дані, наведені в таблиці 2, засвідчують доволі цікаву тенденцію: зниження вимог до партій фактично за всіма позиціями і зростання єдиної вимоги – розуміти інтереси виборців.

Табл. 2. **Які з цих характеристик повинна мати політична партія, аби Ви віддали за неї свій голос?, %** *(можливо кілька варіантів)*

	Листопад 2015	**Серпень 2016**
Розуміння проблем своїх виборців	56,9	63,2
Зрозуміла програма дій	42,9	36,2
Сильна команда однодумців	40,3	28,2
Чітка ідеологія	32,3	24,3
Часті контакти з виборцями	23,8	33
Відомий лідер	20,1	16,1
Демократичний характер ухвалення рішень всередині партій	20,0	10,6
Гарні фінансові можливості	12,1	7,7
Розгалужена мережа місцевих організацій	8,7	3,4
Доступ до адміністративного ресурсу	5,7	4,4
Ефективна система агітації	3,4	3,3
Інше	5,7	1,0

Наголосимо, що у цьому питанні респондентів не обмежували у кількості відповідей і не вимагали вибрати найбільш важливе – можна було відзначити хоч усі чинники. Проте реально істотним для більш ніж половини громадян виявилося «розуміння проблем виборців», причому за останній рік значущість цього чинника помітно зросла – з 57% до 63%. Водночас виявилося, що вже не так суттєво мати сильну команду однодумців, чітка ідеологія партії також не дуже потрібна. Щодо «демократичного характеру ухвалення рішень всередині партії» – то це взагалі зайва забаганка, яку вважають за потрібне мати партії 11% українців. Що зросло у вазі – це необхідність розуміти проблеми виборців і мати з ними часті контакти. Вочевидь, у цих відповідях простежуються ознаки патерналізму, що так притаманні масовому українському виборцю: яка партія – не має значення, аби лиш «розуміла потреби виборця».

Та сама байдужість українців до проблеми створення сучасної багатопартійної системи, вочевидь, випливає і з інших даних дослідження. Одна з ключових вад української політичної системи – непрозоре фінансування політичних партій. Фактично партії стали частиною холдингів, створених фінансово-промисловими групами, куди входять ще й ЗМІ, спортивні команди, «свої» суди та прокуратури, «свої» представники в органах виконавчої та законодавчої влади тощо. За такої системи партії не виконують своєї головної функції – репрезентації соціальних інтересів, а натомість лишень обслуговують відповідні олігархічні групи.

В опитуваннях ставилося запитання про те, хто, на думку громадян, повинен фінансувати політичні партії? Відповіді можна поділити на дві групи: одні пропонують фактично ту саму систему, що існувала й досі – фінансування партій лідерами партій (42,5%) і бізнесменами (21%). Інший варіанти – це фінансування партій рядовими членами партій (45%) і прихильниками партій (35%).

Табл. 3. **Хто, на Вашу думку, повинен фінансувати діяльність партій?, %** *(можливі декілька варіантів)*

	Листопад 2015	**Серпень 2016**
Лідери партій	39,9	42,5
Рядові члени партій	39,5	45,0
Прихильники партій	31,1	35,0
Бізнесмени	14,1	20,7
Держава	13,0	15,1
Інше	0,7	1,0
Важко сказати	17,4	14,8

Ця друга модель загалом відповідає сучасній демократичній практиці. Проте наскільки вона реалістична в умовах України? Перш за все зазначимо, що «рядових членів партії», згідно з опитуваннями, у нас стабільно налічується від 3,5% до 5% населення. Дещо краща ситуація з «прихильниками партій», якщо вважати такими виборців, які голосують за політичні партії. В опитуванні було поставлено запитання: чи готові громадяни виділяти гроші на політичну партію, про яку вони точно знатимуть, що вона захищає їхні інтереси? Як показують дані, наведені у графіку 2, й у цьому разі лише незначна частина населення готова підтримати навіть ідеальну партію. Втім, якщо порівняти з 2012 р., то все ж можна побачити зрушення: відсоток тих, хто готовий фінансово підтримати «свою» партію, зріс майже вдвічі. Проте 13% – це явно недостатньо, тим більше враховуючи суми, якими громадяни готові поділитися. У 2016 р., згідно з даними загальнонаціонального опитування, ця сума становила 120 гривень на місяць. До того ж ці 13% населення готові підтримати не одну, а різні політичні партії, тож на кожну припадуть зовсім незначні суми.

Графік 2. **А особисто Ви готові виділяти гроші на якусь політичну партію, якщо будете певні, що вона захищає Ваші інтереси?, %**

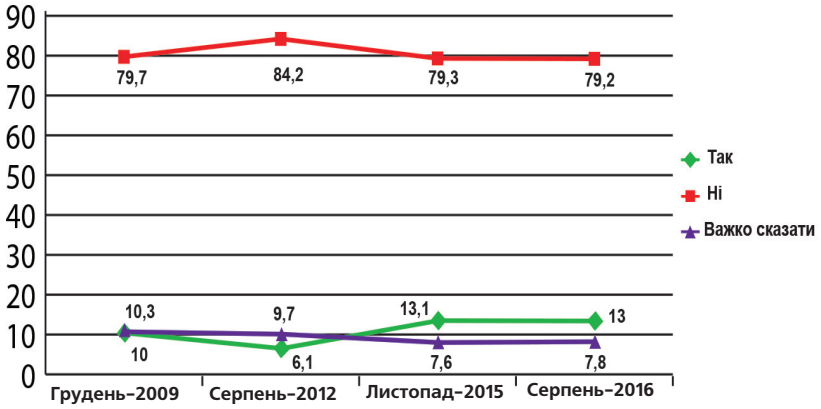

Нарешті, ще однією моделлю є фінансування партій з державного бюджету. В тій чи іншій формі ця система існує майже в усіх демократичних країнах. Проте в Україні схожу пропозицію населення сприймає негативно: у листопаді 2015 р. її підтримали 15% опитаних, у серпні 2016 р. – 16%. Незважаючи на це, 8 жовтня 2015 р. Верховна Рада ухвалила закон про фінансування партій, де передбачено фінансування партій, що подолали певний бар'єр на останніх парламентських виборах, з бюджету. До наступних парламентських виборів державні субсидії отримають лише партії, що набрали 5% на виборах 2014 р., а після наступного виборчого циклу цей бар'єр знизиться до 2%. Закон отримав схвальні відгуки від міжнародних інституцій, хоча його втілення багато в чому залежить від готовності партій грати за новими правилами, а громадян – стежити за грошима партій. Очевидно, що поки громадяни не зрозуміють, що без формування сучасної партійної системи в країні неможлива стабільна демократія, їм буде важко отримати реальні важелі впливу на владу заради створення умов для гідного й заможного життя.

Висновки

Після завершення Революції Гідності та початку російської агресії українська партійна система пережила суттєву трансформацію, яка, втім, переважно не зачепила способів функціонування самих партій і відносин партійного центру з місцевими організаціями. Парламентські вибори 2014 р. засвідчили високий рівень електоральної волатильності, адже практично всі партії, що пройшли до парламенту, були політичними новачками. Вибори також зафіксували колапс домінуючої колись Партії регіонів, яка дискредитувала себе в очах своїх прихильників і втратила значну частину електорату внаслідок російської окупації Криму та окремих районів Донбасу. Однак ця партія не зникла з політичного поля країни, адже частина її колишніх членів утворили «Опозиційний блок», що зайняв схожу, хоч і суттєво обмежену електоральну нішу. Втрата великої

кількості виборців зачепила й Комуністичну партію, яка вперше в історії незалежної України не змогла потрапити до парламенту.

Оновлення корпусу парламентарів після виборів 2014 р. становило 56%, проте насправді воно було доволі оманливим. За більшістю нових партій-переможців – БПП, НФ, Радикальною партією, а також ОБ – стояли представники старих політичних еліт. Відповідно, запит суспільства на оновлення політичної системи країни було задоволено лише частково.

Важливим результатом парламентських виборів стало також зменшення регіональних відмінностей у голосуванні виборців. Лише у випадку ОБ електорат лишився виражено зосередженим у південних і східних областях, тоді як відмінності в підтримці інших парламентських партій у різних регіонах суттєво зменшились.

У той же час волатильність української партійної системи підтвердили й місцеві вибори 2015 р. Незважаючи на те, що найбільше голосів отримали парламентські партії – БПП, «Батьківщина» і ОБ, у багатьох регіонах гостру конкуренцію їм склали нові політичні сили, зокрема «УКРОП», «Відродження» і «Наш край», тісно пов'язані з олігархами, місцевими впливовими бізнесменами та представниками старої влади. Характерною ознакою виборів стало також помітне зростання кількості опозиційно налаштованого електорату вже через рік після парламентських виборів, адже єдиним справді провладним учасником виборів лишився БПП, тоді як навіть партії-члени парламентської коаліції застосовували опозиційну риторику, а НФ через тотальне падіння рейтингу взагалі не взяв участі у місцевих виборах. Конкуренція на місцях суттєво зросла, навіть на Донбасі. Через запровадження пропорційної системи на виборах до міських, районних та обласних рад БПП не зумів досягти регіональної монополії, яку отримала після місцевих виборів 2010 р. правляча тоді Партія регіонів, але втримав достатній рівень контролю над значною кількістю областей завдяки формальним і неформальним союзам із місцевими політичними гравцями. Всупереч заявам партій про

те, що нова виборча система «відкриває списки», насправді вона такою не була, адже дозволила партіям зберегти контроль над своїми списками.

Попри мінливий характер української партійної системи після 2014 р. способи їх утворення і функціонування лишилися переважно незмінними. Зокрема, партійні лідери зберегли свій непропорційно сильний вплив на діяльність власних політичних сил, і протягом 2015–2016 рр. парламентські партії навіть намагались наростити формальні повноваження партійного керівництва. Так само збереглося домінування центру над місцевими організаціями. У більшості партій місцеві організації продовжують існувати лише на папері, а у партій з розгалуженим регіональним представництвом вони зазвичай повністю підпорядковані волі центрального офісу. Мало того, депутати також здійснили спробу запровадити імперативний мандат у місцевих радах, дозволивши партійному керівництву припиняти повноваження своїх депутатів, що діють усупереч директивам із центру. Відповідний законопроект не було ухвалено в другому читанні, однак загроза його прийняття зберігається.

Водночас останні тенденції розвитку партійної системи не призвели до помітних змін у громадській думці. Громадяни, як і раніше, не довіряють партіям і не вважають, що їхня діяльність відповідає демократичним стандартам. Попри те, що з часів Революції Гідності політичної конкуренції в країні стало значно більше, виборці й надалі переконані в тому, що партії дбають про інтереси своїх лідерів і фінансових спонсорів, а не виборців. Із цим, вочевидь, пов'язане й негативне ставлення українців до фінансування партій з державного бюджету, яке вже розпочалось в Україні згідно із законом, ухваленим у жовтні 2015 р. Однак державне фінансування партій означає не лише допомогу партіям, а й потенційно більшу прозорість і контроль за їхньою діяльністю з боку держави та суспільства. Очевидно, що здатність партій стати більш відкритими і чутливими до інтересів виборців залежатиме і від готовності громадян використовувати нові можливості такого контролю.

III. РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ НА СХОДІ УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ НАСТРОЇВ В УКРАЇНІ

Ігор Бураковський

У даному розділі ми розглядаємо сприйняття населенням країни та окремими соціальними групами (зокрема підприємцями) впливу військової агресії РФ на Сході України на соціально-економічне становище громадян, умови ведення бізнесу в Україні, очікування щодо змісту, напрямів та темпів політичних та соціально-економічних реформ в країні тощо. Основою для аналізу цих економічних настроїв є результати опитувань населення та ділових кіл. За браком достовірної інформації йтиметься про настрої на «материковій» Україні, хоча аналіз настроїв та очікувань на окупованих територіях також має неоціненне значення для ухвалення політичних рішень. Слід окремо зазначити, що результати різних досліджень економічних настроїв важко порівнювати, адже для аналізу тієї самої проблеми можуть застосовуватись різні методологічні підходи. Тому ми використовуватимемо дані різних опитувань, які проводились останнім часом в Україні, саме як матеріал для характеристики «економічного» сприйняття тих чи інших явищ та процесів, але при цьому не порівнюватимемо методики опитувань та не визначатимемо, чий підхід найбільш методологічно коректний.

На нашу думку, аналіз економічних настроїв має два основні виміри. Перший вимір – це ділові очікування суб'єктів економічної діяльності. Джерелом інформації про ділові очікування підприємств є опитування керівників (власників) компаній-юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців у різних форматах щодо їхніх оцінок стану економіки та економічної активності в різних часових вимірах, перешкод, з якими стикаються підприємці в процесі своєї виробничо-комерційної діяльності тощо. Такі якісні оцінки мають велике значення для розуміння економічної динаміки в цілому та реакції суб'єктів економічної діяльності на різного роду політичні та економічні шоки. Зрозуміло, що війна на Сході прямо вплинула на умови ведення виробничо-комерційної діяльності та, відповідно, на настрої підприємців.

Другий вимір – це економічні настрої населення. Загалом сьогодні можна говорити про досить великий масив досліджень громадської думки щодо характеру та причин військово-політичної кризи на Сході та шляхів її розв'язання, впливу російської агресії на зовнішньополітичні пріоритети суспільства, ставлення до переселенців тощо. Але при цьому слід наголосити, що саме економічний вимір впливу анексії Криму та війни на Сході України на суспільні настрої поки що не отримав належної уваги з боку дослідників.

Окремо зазначимо, що економічні настрої формуються в певному соціально-економічному контексті. Тому без характеристики цього контексту важко зрозуміти, які саме чинники (економічні процеси, політика тощо) вплинули на економічні оцінки та очікування населення та бізнесу, а які впливатимуть у майбутньому.

Політико-економічний контекст

Україна вступила у війну в стані економічної кризи, яка має певною мірою системний характер. Чинна економічна модель розвитку вичерпала себе, тоді як економічна політика не була зорієнтована на інституційні та структурні зміни системного характеру. Війна в багатьох випадках досить жорстко виявила реальні масштаби інституціональних та економічних проблем, які були відомі, але не вирішувались роками.

Взагалі російська агресія поставила перед Україною кілька викликів, а саме:

– по-перше, стримування російської агресії є умовою виживання України як суверенної держави. Водночас за нинішніх умов у політиків виникає спокуса списати свої помилки чи бездіяльність на війну або скористатись вельми складною поточною політичною та соціально-економічною ситуацією у власних вузькоегоїстичних інтересах. Це повною мірою стосується й економічної політики;

– по-друге, проведення швидкої та масштабної політичної реформи в широкому сенсі цього терміну, яка була фактично основним гаслом Революції Гідності. Її результатом має стати значне посилення позитивної дієздатності держави, в тому числі як основного економічного реформатора та гаранта безпеки суспільства у військовому, політичному, економічному та соціальному вимірах;

– по-третє, наявність дуже високих очікувань у суспільстві щодо змін на краще, що, відповідно, «транслюється» у високі вимоги до політиків, які сьогодні очолюють країну. Водночас високі очікування, серед іншого, є сприятливим тлом для зростання популізму і несуть в собі загрозу суспільного розчарування;

– по-четверте, спроможність скористатись масштабною підтримкою міжнародної спільноти, яка сьогодні характеризується достатньо високим рівнем мобілізації у відповідь на російську загрозу. Очевидно, що за таких умов міжнародна спільнота, як і громадяни України очікують від українського політикуму реалізації масштабних політичних та економічних реформ в країні;

– по-п'яте, загроза посилення підтримки ідеї виведення окупованих територій зі складу України та блокування будь-яких зв'язків із ними.

Для кращого розуміння економічних наслідків війни на Сході та економічних настроїв у суспільстві, зокрема, слід адекватно оцінити місце Донецької та Луганської областей в економіці України.

Традиційно в українському суспільстві ширилась думка про те, що «Донбас годує Україну». Цей аргумент активно використовували такі політичні сили, як Партія регіонів, особливо в часи Помаранчевої революції та Революції Гідності для мобілізації свого електорату. Фактично ця теза стало наріжним ідеологічним каменем перших сепаратистських проявів на кшталт з'їзду в Сєвєродонецьку 28 листопада 2004 р.

Загалом місце Донецької та Луганської областей в економіці України можна охарактеризувати наступним чином (*таблиця 1*).

Табл. 1. **Донецька та Луганська області в економіці України напередодні Революції Гідності та російської агресії (2012–2013 рр.)**

	Донецька область		Луганська область	
	2012	**2013**	**2012**	**2013**
Частка області у ВВП України, %	11,7 (1 місце серед регіонів України)	10,8 (1 місце серед регіонів України)	4,0	3,6
ВРП на душу населення, грн	38907	37830	25950	24514
Зайнятість на підприємствах як % до кількості зайнятих працівників на підприємствах по Україні	7,7	7,3	4,7	4,5
Зайнятість у фізичних осіб-підприємців у % до кількості зайнятих у фізичних осіб-підприємців по Україні	8,5	8,6	4,6	4,7
Обсяги реалізованої продукції як % обсягів реалізованої промислової продукції по Україні	17,3	16,3	6,0	5,4

Джерело: Державна служба статистики України. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/

Що стосується зовнішньої торгівлі, то Донецька область у 2013 р. посідала перше місце серед областей України за обсягами експорту товарів та друге місце після Одеської області за обсягами експорту послуг (*таблиця 2*).

Табл. 2. **Донецька та Луганська області в зовнішній торгівлі України, %**

	Донецька область		**Луганська область**	
	2012	**2013**	**2012**	**2013**
Питома вага експорту товарів області як % загального експорту товарів України	20,5	19,6	6,1	5,6
Питома вага імпорту товарів області як % загального імпорту товарів України	4,9	5,3	2,4	2,4
Питома вага експорту послуг області як % загального експорту послуг України	5,1	4,3	1,3	1,1
Питома вага імпорту послуг області як % загального імпорту послуг України	9,3	8,2	1,1	2,2

Джерело: Державна служба статистики України. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/

Загалом можна зробити висновок про те, що ці дві області разом відігравали важливу роль в економіці України за різними показниками, адже на них сумарно припадало понад 20% промислового виробництва, чверть товарного експорту країни тощо. Але аналізуючи місце цих областей в системі економічних координат України, слід пам'ятати, що їхній виробничий потенціал було успадковано від колишнього СРСР з усіма відповідними наслідками. Динамічні зміни в світовій економіці та внутрішні економічні проблеми України вимагали серйозних структурних змін в економіці країни загалом та даного регіону зокрема, а їх відсутність породжувала значні соціально-економічні проблеми на національному та регіональному рівнях.

Водночас, попри суттєвий сукупний економічний потенціал, ці області стикались з тяжкими екологічними проблемами, кризою вугільного сектору, який потребував глобальної реструктуризації, високим рівнем різного роду захворювань тощо. Ці та інші проблеми пояснюють, чому серед 25 областей України станом на 2012 рік за індексом регіонального людського розвитку Донецька та Луганська області не входили до лідерів і посідали відповідно 12-те та 11-те місця, тоді як АР Крим – 6-те місце (*таблиця 3*).

Табл. 3. **Індекс регіонального людського розвитку (ІРЛР) Донецької та Луганської областей, АР Крим** *(2012 р., ранг)*

	Блок 1 «Відтворення населення»	**Блок 2 «Соціальне середовище»**	**Блок 3 «Комфортне життя»**	**Блок 4 «Добробут»**	**Блок 5 «Гідна праця»**	**Блок 6 «Освіта»**	**ІРЛР**
Донецька область	25	16	25	5	3	1	12
Луганська область	21	21	18	4	9	7	11
АР Крим	15	18	2	9	6	15	6

Примітка: 2012 р. обрано як передкризовий рік.

Джерело: Державна служба статистики України. Регіональний людський розвиток. Статистичний бюлетень. Київ, 2013. – С. 40. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/

При цьому Донецька область суттєво відставала від інших регіонів за показниками «Відтворення населення» (25-те місце) та «Комфортне життя» (25-те місце), а за показником «Соціальне середовище» обіймала 16-те місце. Ситуація в Луганській області виглядає не набагато краще: 21-ше місце за показниками «Відтворення населення» та «Соціальне середовище», 18-те місце в категорії «Комфортне життя». Водночас за іншими

показниками Донецька область входила до п'ятірки лідерів (а за показником «Освіта» взагалі посідала перше місце), тоді як Луганська область за показниками «Добробут», «Гідна праця» та «Освіта» обіймала відповідно 4-те, 9-те та 7-е місце.

Цікаво, що згідно з результатами розрахунків індексу людського розвитку в 2013 р. за національною методикою, до п'ятірки лідерів потрапили Харківська, Чернівецька, Закарпатська, Львівська та Запорізька області, а за методикою ООН – Дніпропетровська, Донецька, Полтавська, Київська та Харківська області. Цю різницю можна пояснити включенням до національної методики низки показників соціального оточення, якості довкілля, демографічного відтворення, за якими виграють західні області та програють східні, незважаючи на їх лідерство за показниками міжнародної методики[1].

Аналізуючи названі показники, слід обов'язково пам'ятати про три наступні обставини. По-перше, ці результати Донецька та Луганська області показували саме як складова української економіки.

По-друге, зважаючи на особливості економіки областей (наявність перш за все великої кількості гірничо-видобувних підприємств), області отримували значні фінансові кошти на різного роду соціально-економічні програми.

По-третє, за індексом людського розвитку Україна в 2012 р. посідала 78-ме місце серед 187 країн та територій та входила до групи країн з високим рівнем людського розвитку. Але при цьому показник людського розвитку був нижчим порівняно з показником у групі країн з високим рівнем людського розвитку (0,740 та 0, 758 умовних балів відповідно) та країн Європи та Азії (0,740 та 0,771 умовних балів відповідно)[2].

[1] Макарова О. Вимірювання людського розвитку в регіонах України: методологічні аспекти та оцінка результатів // Економіка України. – 2015. – № 3. – С. 47.

[2] Ukraine HDI Values and Rank Changes in the 2013 Human Development Report. – Режим доступу: http://hdr.undp.org/sites/default/files/Country-Profiles/UKR.pdf

Це означає, що навіть українські регіони-лідери за рівнем людського розвитку в міжнародному вимірі насправді стикались із серйозними соціально-економічними проблемами і необхідністю радикально реструктурувати регіональну економіку.

При цьому слід зазначити, що ці області за своїми політичними та економічними симпатіями традиційно тяжіли до РФ та Митного союзу, хоча з часом суспільна думка певною мірою еволюціонувала на користь ЄС та НАТО[3].

Війна на Сході: формування «двосекторної» економіки та її наслідки

Сьогодні в економіці України утворилося два економічні сектори – підприємства, які функціонують на підконтрольній Україні території, та підприємства, які перебувають на окупованих територіях. Суто умовно їх можна назвати «материковим» сектором та сектором АТО, до якого, крім окупованих територій, можна віднести й економічну діяльність в українській частині зони АТО та так званій «сірій зоні». Принагідно зазначимо, що Крим становить собою анексовану РФ територію з усіма відповідними наслідками.

Кожний із цих секторів має свої особливості функціонування: мова йде, передовсім, про регуляторний режим виробничо-комерційної діяльності. Так, якщо «материковий» сектор економіки функціонує в регуляторному полі України, то регуляторне поле сектору АТО характеризується високим рівнем невизначеності в плані економічних правил гри. Метою цієї роботи не є аналіз особливостей економічного функціонування сектору АТО. Тому лише зазначимо, що він взаємодіє з «материковим» сектором в економічному (виробничо-комерційна діяльність підприємств з окупованої території, які перереєструвались на «материковій» Україні) та соціальному (часткова виплата пенсій тощо громадянам України, які проживають на нині окупованих територіях Сходу) форматах. Очевидно, що таку економічну модель функціонування сектору АТО можна назвати гібридною.

[3] Див. розділи 4 та 6 цієї книги.

Суто у функціональному плані регулювання сукупності гібридних зв'язків фактично зводиться до вирішення двох проблем: по-перше, як врегулювати розрахунки підприємств сектору АТО з державним бюджетом за умов двосекторності тощо; по-друге, як врегулювати виробничо-комерційні стосунки між підприємствами сектору материкової України та сектору АТО.

Що стосується фінансових наслідків війни на Сході, то за даними Державної фінансової служби, за період з 1 липня 2014 р. по 1 квітня 2016 р. держава недоотримала 49,8 млрд грн від підприємств, які перебувають у зоні АТО. Можна сперечатись, наскільки запропонований метод – порівняння суми податкових надходжень за аналогічні періоди в минулому – є коректним, але отриманий результат, на нашу думку, досить адекватно відображає масштаби проблеми (*таблиця 4*).

***Табл. 4.* Що недоотримав бюджет із зони АТО**
(деякі види податків, 1 липня 2014 р. – 1 квітня 2016 р.)

Види податкових надходжень (млрд грн)	**Підприємства АТО, які перестали сплачувати податки**	**Підприємства АТО, які продовжують сплачувати податки**
Єдиний соціальний внесок (млрд грн)	8	2,7
Зведений бюджет (всього)	20,8	18,3
у тому числі		
Держбюджет	13,4	14,9
Місцеві бюджети	7,4	3,4
Митні надходження	4,6	6,9
Податкові надходження	8,8	8

Джерело: Кулачова Г. Ціна війни. Скільки податків втратив бюджет через АТО. – Режим доступу: http://news.finance.ua/ua/news/-/383367/tsina-vijny-skilky-podatkiv-vtratyv-byudzhet-cherez-ato

При цьому коректність податкової та іншої звітності підприємств, які перебувають у зоні АТО, перевірити практично неможливо, як і об'єктивно оцінити їхній реальний фінансово-економічний стан. Але заради об'єктивності потрібно також визнати, що на економічний стан зазначених підприємств впливає як загальноекономічна кон'юнктура, так і чинники, які прямо пов'язані з перебуванням суб'єктів господарської діяльності на тимчасово окупованій території України. Серед останніх слід назвати проблеми логістики (транспортна інфраструктура перш за все), необхідність сплачувати податки окупаційній владі «ДНР/ЛНР».

Водночас наявні дані свідчать про те, що процес перереєстрації юридичних осіб із зони АТО на підконтрольних Україні територіях проходить таким чином: якщо станом на 1 липня 2014 р. в зоні АТО було зареєстровано 76 тис. підприємств, то на 1 квітня 2016 р. ця цифра становила 71,7 тис. Щодо фізичних осіб-підприємців, то ситуація виглядає по-іншому: якщо станом на 1 липня 2014 р. в зоні АТО їх було 201 511, то на 1 квітня 2016 р. залишилось 129 304.[4]

Війна на Сході в оцінках українського бізнесу

Військові дії на Сході країни стали справжнім шоком для України в цілому, та, звичайно, вплинули на настрої українського бізнесу. Саме цим, на нашу думку, можна пояснити той факт, що за результатами дослідження «Ділова думка», яке проводилось Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій в травні 2014 р., серед першочергових кроків, на які очікує бізнес для покращення ділового середовища, чільне місце з вражаючим відривом від інших

[4] Кулачова Г. Ціна війни. Скільки податків втратив бюджет через АТО. – Режим доступу: http://news.finance.ua/ua/news/-/383367/tsina-vijny-skilky-podatkiv-vtratyv-byudzhet-cherez-ato

заходів посідало успішне завершення військової операції в зоні АТО: саме цього очікували 76,9% опитаних керівників підприємств (*діаграма. 1*).

***Діаграма. 1.* Рейтинг першочергових економічних/політичних кроків, які бізнес очікує від влади** *(дані опитування, проведеного з 25 липня по 15 серпня 2014 р., % опитаних*)*

* Сума відсотків більша за 100%, бо респонденти мали змогу вибрати до 5 заходів, які на їхню думку, важливі.

Джерело: Кузяків О. Діловий клімат: яких змін очікує український бізнес в умовах війни та економічної кризи. – Режим доступу: http://www.ier.com.ua/ua/publications/articles?pid=4595

При цьому дострокові перевибори парламенту (41,0%) та боротьба з корупцією (40,1%) за важливістю посіли друге та третє місця, а на четверте місце 26,3% опитаних поставили збільшення відкритості влади.

Що стосується безпосереднього впливу війни на Сході на виробничо-комерційну діяльність на мікрорівні, то за оцінками

керівників промислових підприємств України в 2014 р. (дані опитування, проведеного з 25 липня по 15 серпня), війна на Сході негативно вплинула на фінансово-економічне становище 36% підприємств. В 2015 р. вже 53% респондентів назвали війну фактором погіршення фінансово-економічних показників своїх підприємств, тоді як в 2016 р. цей показник становив 41% (*діаграма 2*).

***Діаграма 2.* Вплив війни на Сході на фінансово-економічний стан промислових підприємств України** *(% респондентів, дані станом на серпень відповідного року)*

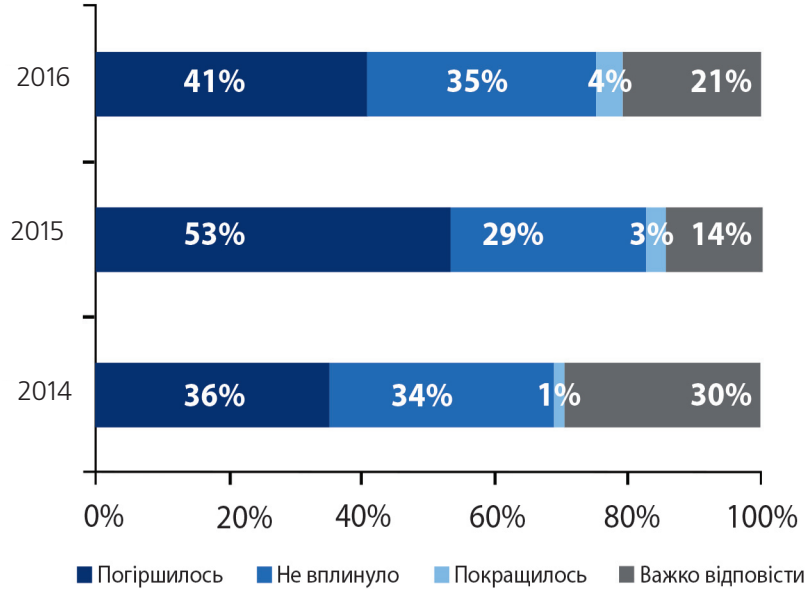

Джерело: Кузяків О. Війна на Сході України: виклики для соціально-економічної політики. Матеріал підготовлено за результатами опитування керівників промислових підприємств Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій. – Режим доступу: http://www.slideshare.net/USAIDLEV/ss-65732609

Слід зазначити, що протягом 2014–2016 рр. також змінювався перелік зумовлених війною на Сході проблем, з якими, на думку респондентів, стикнулись промислові підприємства (*таблиця 5*).

Табл. 5. **Топ-3 проблеми, зумовлені війною на Сході**
(% відповідей)

	Серпень 2014	**Листопад 2014**	**Серпень 2015**	**Серпень 2016**
Проблема № 1	Труднощі з пошуком клієнтів (44%)	Труднощі з пошуком клієнтів (37%)	Мобілізація співробітників (47%)	Труднощі з пошуком клієнтів (49%)
Проблема № 2	Логістичні труднощі (38%)	Логістичні труднощі (33%)	Труднощі з пошуком клієнтів (36%)	Мобілізація співробітників (38%)
Проблема № 3	Труднощі у роботі з фінансовими установами (28%)	Розрив виробничих ланцюжків (30%)	Логістичні труднощі (35%)	Відмова партнерів співпрацювати (32%)

Джерело: Кузяків О. Війна на Сході України: виклики для соціально-економічної політики. – Режим доступу: http://www.slideshare.net/USAID-LEV/ss-65732609

Водночас повний перелік зумовлених війною на Сході проблем виглядає наступним чином (*таблиця 6*).

Табл. 6. **Вплив війни на Сході на промислові підприємства України, *%***

	серпень 2014	**листопад 2014**	**серпень 2015**	**серпень 2016**	**серпень 2015 – серпень 2016**
Труднощі із пошуком клієнтів	44	37	36	49	↗
Мобілізація співробітників до лав ЗСУ, Нацгвардії тощо	14	25	47	38	↙
Логістичні труднощі	38	33	35	31	≈
Відмова партнерів у співпраці	26	21	19	32	↗
Труднощі у роботі з фінансовими установами	28	18	34	23	↙
Розрив виробничих ланцюжків	20	30	28	19	↙
Нові постачальники / споживачі	13	8	8	9	≈
Обмеження діяльності / зупинка виробництва	9	17	18	5	↙
Тимчасове відчуження майна на військові потреби	1	3	6	7	≈
Збільшення військових замовлень	5	6	5	7	≈
Пошкодження / втрата майна	0	5	-	-	
Звільнення працівників/ неоплачувані відпустки	-	-	3	3	≈
Інше	12	6	10	12	≈

Джерело: Кузяків О. Війна на Сході України: виклики для соціально-економічної політики. – Режим доступу: http://www.slideshare.net/USAID-LEV/ss-65732609

Аналіз зазначених проблем дає змогу зробити два загальні висновки, а саме:

– по-перше, в 2016 р. респонденти відзначають зростання труднощів, пов'язаних з реалізацією продукції (пошук ринків збуту та клієнтів), порівняно з серпнем 2015 р.;

– по-друге, у той же період часу гострота таких проблем, як мобілізація співробітників, логістичні проблеми, труднощі співпраці з фінансовими установами, розрив виробничих ланцюжків, обмеження (зупинка) діяльності виробництва загалом знизилась.

На нашу думку, перша тенденція зумовлена не тільки війною, але й економічною кризою в країні, адже масштабне загострення проблеми збуту продукції є одним із проявів кризи. Зрозуміло, що розрив виробничих зв'язків, труднощі з пошуком клієнтів, зумовлені війною на Сході, тільки посилили проблеми, з якими стикаються підприємства під час кризи.

Що стосується другої тенденції, то її, очевидно, можна пояснити як певною адаптацією промисловості до економічних умов, які склались в країні, так і певною макроекономічною стабілізацією, змінами в підходах до формування Збройних сил України (контракт на зміну мобілізації) тощо.

Для того, щоб більш повно зрозуміти, якою мірою війна на Сході вплинула на настрої підприємців, слід окремо проаналізувати, як оцінює чинник війни малий та середній бізнес. Цей сектор за кількістю підприємств домінує сьогодні в економіці України, та, водночас, за своєю економічною природою відрізняється в багатьох аспектах від великих підприємств.[5]

[5] Цим питанням присвячено велику кількість робіт українських та закордонних дослідників. Що стосується українського контексту, то особливості сектору МСП та його роль в економіці розкриваються в роботі І. Бураковського, А. Ковальчука, О. Бетлій та ін.: Політика розвитку МСП в Україні. Як реалізувати потенціал малого та середнього підприємництва в Україні. Біла книга. – К., 2015. – Режим доступу: http://lev.org.ua/articles/SME_whitebook.html

Для цілей даної роботи саме аналіз настроїв малих та середніх підприємств має велике значення, адже малий та середній бізнес більш вразливий до різного роду економічних та неекономічних шоків порівняно з великими компаніями з усіма відповідними наслідками.

Нестабільна політична ситуація посідає перше місце серед проблем, які гальмують розвиток малого та середнього підприємництва (МСП) в Україні: про це заявив кожний другий опитаний (51%) (*таблиця 7*). Цей чинник є однаково вагомим як для фізичних осіб-підприємців (51% відповідей), так і для підприємств-юридичних осіб (51%).

Війна на Сході та її наслідки для країни посіли п'яте місце в рейтингу факторів, що негативно впливали на зростання бізнесу: на нього вказали 28% опитаних. Війну як перешкоду для бізнесу підприємства-юридичні особи поставили на четверту (29% опитаних), а підприємці-фізособи (ФОП) – на п'яту позицію (26% опитаних).

У цілому, на нашу думку, ці данні досить адекватно відображають масштаби проблем з точки зору МСП. Водночас слід пам'ятати, що відносна гострота факторів, які обмежували зростання бізнесу, також залежить від часу опитування. Це стосується таких чинників, як, наприклад, інфляція. Що ж до саме чиннику війни, то його четверте-п'яте місце можна також пояснити і тим фактом, що діяльність МСП в Україні, як правило, обмежується місцевим ринком, тобто свого роду економіко-просторовою віддаленістю багатьох малих та середніх підприємств від території АТО в широкому розумінні цього терміну.

Що стосується регіонального виміру проблем, які обмежували зростання сектору МСП, то їх рейтинг є більш-менш однаковим для всіх областей, де проводилось це опитування (*таблиця 8*).

Табл. 7. **Чинники, які обмежували зростання бізнесу в 2015 р., *%***

	Уся вибірка	ФОП	Юридичні особи	Мікро-підприємства	Малі підприємства	Середні підприємства
Чинники, що обмежують зростання, відсутні	3	7	2	4	2	2
Брак кваліфікованих працівників	13	12	13	12	16	15
Недостатньо замовлень / недостатні обсяги реалізації/ низький попит на продукцію	39	36	39	40	40	30
Недостатньо сировини / матеріалів	4	4	3	3	3	5
Проблема ліквідності / брак обігових коштів	18	17	18	17	19	22
Нестабільна політична ситуація (нестабільність уряду, можливість протестних рухів)	51	51	51	50	53	54
Недостатньо виробничих потужностей	6	5	7	6	8	8
Низька доступність кредитів (складність процедури отримання кредитів, вимоги банків)	18	20	18	19	19	15
Складне податкове адміністрування	26	18	29	22	37	31
Війна на Сході України	28	26	29	28	28	31
Обмежувальне трудове законодавство	3	4	3	3	4	3
Корупція	23	27	22	25	21	17
Проблеми з енергопостачанням	3	4	3	3	4	4
Високий регуляторний тиск (нечітке законодавство, перевірки, бюрократичність процедур)	20	15	21	18	20	28
Високі ставки податків	31	22	34	28	38	34
Застарілі технології	4	2	4	3	3	8
Високі ставки кредитів	15	16	14	15	11	18
Часті зміни економічного законодавства	23	14	26	20	27	32
Високий рівень конкуренції	16	16	16	15	19	17
Обтяжливе валютне регулювання	9	10	9	10	7	9
Інфляція	29	32	27	30	28	25
Неефективність державного апарату	14	14	14	15	13	13
Інше	3	3	3	3	1	4

Джерело: Щорічна оцінка ділового клімату в Україні: 2015 рік. За результатами опитування малого та середнього бізнесу. Аналітичний звіт. – К., 2016. – С. 38. – Режим доступу: http://lev.org.ua/articles/ABCA2015.html

Табл. 8. **Чинники, які обмежували зростання бізнесу в 2015 р. *(окремі області), %***

Чинники	Україна в цілому	Вінницька область	Львівська область	Тернопільська область	Херсонська область
Нестабільна політична ситуація	51	47	43	48	51
Недостатньо замовлень / низький попит на продукцію	39	35	38	44	27
Високі ставки податків	31	36	27	36	27
Інфляція	29	27	35	32	31
Війна на Сході України	28	25	28	24	12
Складне податкове адміністрування	26	26	28	28	23
Корупція	23	24	22	20	17
Часті зміни економічного законодавства	23	27	24	17	23
Високий регуляторний тиск	20	20	19	21	15
Низька доступність кредитів	18	14	15	21	23
Проблема ліквідності / брак обігових коштів	18	18	19	16	21
Високий рівень конкуренції	16	15	16	17	14
Високі ставки кредитів	15	15	20	16	16
Неефективність державного апарату	14	11	10	5	10
Недостатньо кваліфікованих працівників	13	11	18	17	17
Обтяжливе валютне регулювання	9	9	13	13	10
Недостатньо виробничих потужностей	6	7	9	7	8
Застарілі технології	4	4	3	7	5
Недостатньо сировини / матеріалів	4	2	4	1	5
Немає факторів, що обмежують зростання	3	6	4	1	4
Проблеми з енергопостачанням	3	5	3	1	4
Обмежувальне трудове законодавство	3	5	1	7	4
Інше	3	4	3	4	1

Джерело: Щорічна оцінка ділового клімату в Україні: 2015 рік. – С. 126–182. – Режим доступу: http://lev.org.ua/articles/ABCA2015.html

Водночас серед опитаних областей вирізняється Херсонська область, де лише 12% опитаних назвали війну на Сході перешкодою для розвитку бізнесу. Цей феномен вимагає окремого дослідження. Але можна припустити, що такий показник пояснюється, серед іншого, тим, що ця область, що межує з Кримом, вже пережила шок, зумовлений анексію Криму Росією, та адаптувалась до нових умов.

За результатами факторного аналізу перешкод в 2015 р., військова агресії Російської Федерації та загальна нестабільність політичної ситуації в країні є найбільшими проблемами для розвитку МСП в Україні (59% опитаних) (*таблиця 9*).

Табл. 9. **Чинники, що обмежують зростання МСП, факторний аналіз, регіональний вимір, *%***

Чинники	Україна в цілому	Вінницька область	Львівська область	Тернопільська область	Херсонська область
Війна та нестабільна політична ситуація	59	55	52	62	56
Податки та зміни законодавства	54	61	56	51	50
Проблеми, пов'язані з ринком	48	42	49	50	36
Доступ до коштів	36	38	40	43	40
Корупція та регуляторний тиск	36	37	40	36	27
Валютне регулювання та інфляція	35	33	42	41	38
Брак кваліфікованих працівників та виробничих потужностей	20	18	25	26	28
Неефективність державного апарату	17	13	10	12	14
Недостатньо сировини/матеріалів	4	2	4	1	5
Немає факторів, що обмежують зростання	4	6	4	1	4
Проблеми з енергопостачанням	4	5	3	1	4
Інше	3	3	3	4	1

Джерело: Щорічна оцінка ділового клімату в Україні: 2015 рік. – С. 126–182. – Режим доступу: http://lev.org.ua/articles/ABCA2015.html

Як бачимо, негативний вплив війни та нестабільної політичної ситуації на МСП оцінюється більш-менш однаково всіма областями. Те саме стосується й рейтингу інших проблем.

Соціально-економічний вимір

Війна на Сході стала чинником появи в Україні двох нових соціальних груп та, відповідно, нових видів соціальних виплат. Перша з них – це ветерани АТО, які демобілізуються з лав Збройних сил України та інших формувань, що так чи інакше брали участь у бойових діях на Сході України. Для цієї категорії встановлено певні пільги та соціальні виплати.

Станом на 25 серпня 2016 р. в Україні було зареєстровано майже 250 тисяч учасників бойових дій у зоні АТО (з них 166 тисяч – ЗСУ)[6]. Оскільки на момент написання цієї роботи перспективи врегулювання військового конфлікту на Донбасі лишаються непевними, можна з великою часткою ймовірності стверджувати, що кількість учасників бойових дій зростатиме протягом певного часу, що, своєю чергою, призведе до зростання відповідних виплат.

За таких умов перед державою (урядом) постає ціла низка масштабних соціально-економічних викликів, а саме:

– по-перше, виконання соціальних зобов'язань перед учасниками АТО, передбачених чинним законодавством;

– по-друге, створення системи психологічної та соціальної реабілітації учасників АТО, що також вимагає відповідних ресурсів;

– по-третє, сприяння створенню робочих місць для демобілізованих. Ця проблема досить гостра для цієї категорії населення, адже на 1 серпня 2016 р. майже 20 тисяч учасників АТО зареєстровані як безробітні[7].

[6] Кузяків О. Війна на Сході: виклики для соціально-економічної політики.

[7] Там само.

Зрозуміло, що спроможність уряду адекватно відреагувати на ці виклики вплине на настрої даної соціальної групи та суспільства загалом, перш за все, в частині довіри до держави як до суспільного інституту.

Друга соціальна група – це внутрішньо переміщені особи (ВПО), які також потребують державної допомоги. Йдеться насамперед про виплати переселенцям та надання коштів на працевлаштування. Ці та інші види соціальної допомоги нові для України, причому у мирний час країні не довелось би фінансувати ці витрати. У 2014 р. на ці цілі було спрямовано 360 млн грн, в 2015 р. – 3,3 млрд грн. План на 2016 рік – 2,8 млрд грн, з яких в січні-червні виділено 1,64 млрд грн, тобто всього 5,3 млрд грн витрат[8].

Крім фінансового аспекту, проблема ВПО має також особливий соціально-економічний вимір, пов'язаний зі ставленням суспільства до ВПО загалом та стосунками між місцевими громадами й переселенцями в місцях компактного проживання останніх.

Що стосується вимушених переселенців із Донбасу та Криму, то місцеве населення ставиться до них позитивно або нейтрально. У цілому по Україні про позитивне ставлення до ВПО повідомили 43%, а про нейтральне – 47% опитаних (в сумі 90%). Тільки 6% висловили негативне ставлення, а 4% респондентів не змогли відповісти на це запитання. В містах найбільшої концентрації ВПО до них ставляться ще краще: 58% мешканців сприймають переселенців позитивно, 34% – нейтрально, 2% – негативно, і 6% не визначились із відповіддю.

Слід окремо зазначити, що згідно з ретроспективною оцінкою самих опитаних, ставлення до ВПО з часом практично не змінюється[9]. Поза тим, 85% опитаних по всій

[8] Кулачова Г. Назв. праця.

[9] Ставлення населення України до внутрішньо переміщених осіб з Донбасу та Криму. Результати опитування громадської думки. – К.: КМІС. – Квітень 2016. – С. 10. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/-20160111_Shpiker-report/Rep_Internews.ukr.pdf

Україні та 79% у містах концентрації дотримуються думки, що ВПО повинні повернутися до своїх домівок, щойно це стане можливим.

На думку опитаних, сьогодні в містах концентрації ВПО не спостерігається відчутної «соціально-економічної» конкуренції між місцевим населенням та ВПО. Про таку конкуренцію в місті знає лише 25% респондентів, тоді як решта 75% не чули про такі випадки. (Тут і далі йдеться про відсоток серед тих, хто знає про присутність переселенців у своєму місті).

Серед опитаних 17% вважають, що є конкуренція за робочі місця, 14% – за доступне житло, також 14% – за місця у школах та дитсадках, 8% – за час прийому в державних установах та медичних закладах, 6% – за допомогу вразливим групам населення від держави та волонтерів. Але реально відчувала на собі конкуренцію з боку ВПО дуже незначна частка постійних мешканців міст – 2% за робочі місця, до 1% за всі інші ресурси[10].

Порівняно з іншими містами, 31% опитаних киян знають про існування конкуренції за робочі місця, 29% – за доступне житло, стільки ж – за місця в школах та дитсадках, 14% – за час прийому в державних установах та медичних закладах, 13% – за допомогу вразливим групам. Очевидно, що певною мірою цей показник можна пояснити тим, що Київ як центр економічної активності став першим пунктом зупинки для тих переселенців з Донецької та Луганської областей, Криму, які або планували продовжувати займатись підприємницькою діяльністю, або шукали у столиці роботу. Попри це, частка людей у Києві, які стикалися б із такою конкуренцією особисто, не перевищує середнього для всієї України показника, і є дуже малою[11].

Тому можна зробити висновок про те, що сьогодні в містах концентрації ВПО поки що відсутні традиційні економічні передумови, які зумовлюють гострі конфлікти між місцевими громадами та мігрантами.

[10] Там само. – С. 29.

[11] Там само.

Водночас серед тих, хто знає про присутність переселенців у своєму місті, лише 4% відчули позитивний вплив на розвиток бізнесу, тоді як 18% відзначили погіршення криміногенної ситуації, а 12% вказали на зростання соціальної напруженості[12].

Сценарії розвитку подій та економічні настрої

Очевидно, що масштаби та напрямок впливу ситуації на Сході на суспільні настрої в цілому залежатимуть від того, як в майбутньому складатиметься військово-політична ситуація на окупованих територіях. Це повною мірою стосується й економічних настроїв різних верств населення України. Загалом, на нашу думку, ми можемо говорити про два основні варіанти розвитку подій, кожний з яких матиме відповідний економічний вимір.

1-й варіант. Військовий конфлікт продовжується, хоча його інтенсивність може змінюватись. Але при цьому нині окуповані території залишаються поза контролем України.

За таких умов основною проблемою є визначення режиму економічних зв'язків у широкому розумінні цього слова «материкової» України та нині окупованих територій. Формат та механізм функціонування такого режиму, на нашу думку, буде важливим чинником формування ставлення суспільства до держави як до інституту з боку суспільства та його соціально-економічних настроїв. Уже тепер можна говорити про кілька соціально-економічних проблем, переважна частина яких повною мірою матеріалізувалась сьогодні.

По-перше, йдеться, насамперед, про виконання державою своїх соціальних зобов'язань перед населенням окупованих територій та внутрішньо переміщеними особами (пенсія та інші соціальні виплати, гуманітарна допомога тощо). Мова йде про

[12] Там само. – С. 28.

джерела фінансування цих витрат, адже в силу об'єктивних обставин обсяги та регулярність відповідних бюджетних надходжень з окупованих і прилеглих до них контрольованих Україною територій суттєво зменшились. Масштаби такого бюджетного «перерозподілу» соціальних витрат залежатимуть від цілої низки політичних, економічних та соціальних чинників, але питання соціальної допомоги цій категорії населення завжди спричинятиме відповідні дискусії в суспільстві.

Названа проблема має ще один вимір – надзвичайно чутливий для суспільства. Йдеться про зловживання при отриманні належних виплат, що створює відповідні настрої в суспільстві: негативне ставлення до держави як оператора цих коштів та до реципієнтів такої допомоги, формування верстви соціальних утриманців у широкому розумінні цього слова (оскільки є і певний прошарок жителів окупованих територій, які намагаються отримувати соціальні виплати як від «ДНР/ЛНР», так і від України).

По-друге, йдеться про режим стосунків підприємств з неконтрольованих територій із контрагентами в Україні та за кордоном, сплату податків та інших бюджетних платежів, отримання певних відшкодувань з бюджету тощо. Окремої уваги вимагає проблема швидкого розвитку тіньових економічних зв'язків у цілому та криміналізації економічних зв'язків. Передумовами появи цієї проблеми є взаємодія економічних агентів, які оперують на контрольованих та неконтрольованих територіях, інституційна слабкість держави та інші чинники, аналіз яких виходить за межі даної роботи.

Фактично йдеться про реалізацію Україною економічного суверенітету за умов, коли частина території країни (і відповідно, частина національної економіки) не контролюється українською державою.

2-й варіант. Завершення військових дій та відновлення контролю України над окупованими територіями та контролю над кордоном з Росією. За таких умов перед Україною постає масштабний виклик відновлення цих територій та їх повноцінної реінтеграції в соціально-економічну систему України.

Напрями та конкретні механізми такого відновлення та реінтеграції є темою окремого аналізу. Водночас вже зараз можна назвати кілька суто економічних проблем, спосіб вирішення яких, безумовно, впливатиме на економічні настрої в країні. Окремо зазначимо, що суто в географічному сенсі програма відновлення стосуватиметься як нині окупованих, так і прилеглих до них контрольованих Україною територій.

По-перше, вартість такого відновлення буде значною. Постає кілька політично чутливих питань щодо розподілу витрат, а саме: яку частину витрат бере на себе держава, тобто суспільство загалом. Очевидно, що вже зараз ми можемо очікувати суттєвого перерозподілу бюджетних коштів на користь фінансування заходів з відновлення та реінтеграції постраждалих від російської агресії територій. При цьому соціальні виплати також продовжуватимуться. Частина коштів надійде від міжнародної спільноти у вигляді кредитів, що несе загрозу зростання боргового навантаження з усіма відповідними наслідками для державного бюджету.

Зрозуміло, що ці та інші питання стануть предметом досить гострої дискусії в суспільстві стосовно як доцільності, так і джерел фінансування відповідних витрат.

По-друге, суспільні настрої залежатимуть від того, як ці кошти розподілятимуться між виконавцями робіт та постачальниками послуг. З одного боку, ефективна та масштабна програма відновлення може стати важливим чинником зростання економічної активності в частині створення попиту на відповідні товари, роботи та послуги, що за інших рівних умов позитивно впливатиме щонайменше на настрої підприємців. З іншого боку, корупційні схеми розподілу замовлень та зловживання при їх використанні посилюватимуть негативне ставлення до держави як інституту з боку суспільства.

Очевидно, що суспільні настрої в цьому разі також визначатимуться й іншими чинниками, наприклад, якою мірою та на яких умовах до відновлення регіону залучатимуться іноземні компанії.

По-третє, на суспільні настрої впливатиме також і те, яку допомогу надаватиме держава переселенцям при поверненні, як компенсуватиме втрату житла тощо.

По-четверте, важливим чинником настроїв буде чинний (на момент реалізації програми відновлення) режим політичної та економічної співпраці з РФ. Сьогодні важко передбачити, яким він буде, але можна припустити, що його параметри визначатимуться як форматом міжнародного військово-політичного врегулювання на Сході України та вирішення проблеми Криму, так і характером політичних процесів у самій Росії.

Можливості України адекватно відповісти на економічні виклики, пов'язані з тим чи іншим сценарієм військово-політичної ситуації на Сході країни, прямо залежать від часу, послідовності та успішності політичних та економічних реформ. У контексті даної роботи йдеться про радикальне посилення дієздатності держави та зростання фінансових можливостей ефективно здійснювати відповідну політику. В ширшому розумінні за інших рівних умов позитивні результати політичних та економічних реформ, які реально відчує суспільство, мають трансформуватись у поліпшення поточних суспільних соціально-економічних настроїв та очікувань у різних вимірах.

Що стосується думки суспільства стосовно врегулювання ситуації на Сході країни, то сьогодні настрої населення України можна охарактеризувати так. За даними опитування Центру Разумкова відносна більшість респондентів (42,3%) вважають, що питання про статус тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей необхідно виносити на всеукраїнський референдум. Не підтримують такої ідеї 33,2% опитаних, а решта (24,4%) не визначилися[13]. Ці дані характеризують суспільні настрої щодо способу прийняття рішення про майбутній статус цих територій.

[13] Ставлення українців до Мінських домовленостей та статусу тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитування Центру Разумкова (проведено з 18 по 23 листопада 2016 р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей). – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/upload/infoDonbas1116.pdf

Що стосується змісту політики стосовно тимчасово окупованих територій, то 44% опитаних та 53,6% тих, хто взяв би участь у референдумі, виступають за офіційне визнання цих територій окупованими та їх ізоляцію до встановлення офіційного контролю над цими територіями з боку України (*таблиця 10*).

***Табл. 10*. Політика щодо тимчасово окупованих територій: думка українців**

	% усіх	% тих, хто взяв би участь у референдумі
Надання цим територіям особливого статусу, амністія для учасників сепаратистських рухів, які не скоїли тяжких злочинів, та проведення виборів до встановлення офіційного контролю над цими територіями з боку України	23,4	29,6
Офіційне визнання окупації цих територій та їх ізоляція до встановлення офіційного контролю над цими територіями з боку України	44,0	53,6
Важко відповісти	32,7	16,8

Джерело: Ставлення українців до Мінських домовленостей та статусу тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей – опитування Центру Разумкова (проведено з 18 по 23 листопада 2016 р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей). – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/upload/infoDonbas1116.pdf

Наведені вище дані можна вважати формальним показником ставлення суспільства до двох альтернативних варіантів політики держави щодо окупованих територій – або особливий статус, або офіційне визнання територій окупованими до їх фактичного повернення під контроль України.

Саме ці дві альтернативи визначають ставлення населення до тих чи інших складових політики щодо тимчасово окупованих територій (*таблиця 11*).

***Табл. 11*. Політика щодо окупованих територій, %**

	Підтримую	Не підтримую	Важко відповісти
Припинення будь-яких економічних зв'язків між Україною та територіями «ДНР» і «ЛНР» (включаючи соціальні виплати, постачання енергоресурсів, закупівлю вугілля тощо) до повного встановлення Україною контролю над цими територіями	42,1	36,0	21,9
Надання особливого статусу Донбасу	22,7	50,0	27,3
Проведення виборів на окупованих територіях Донбасу до взяття їх під контроль українською владою	23,9	50,6	25,4
Амністія для всіх учасників сепаратистських рухів, які не вчинили тяжких злочинів	34,0	38,5	27,5

Джерело: Центр Разумкова. Ставлення громадян до ситуації на Донбасі. Результати соціологічного дослідження (проведено з 9 по 26 вересня 2016 р.). – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/newsphp?news_id=780

Суспільна думка щодо цих проблем має чітко виражену економічну складову, на яку слід звернути спеціальну увагу. Так, станом на вересень 2016 р. 42,1% опитаних підтримують ідею припинення будь-яких економічних зв'язків між Україною та територіями «ДНР» і «ЛНР» (включаючи соціальні виплати, постачання енергоресурсів, закупівлю вугілля тощо) до повного

встановлення Україною контролю над цими територіями, проти цього висловилось 36%. В регіональному вимірі припинення економічних стосунків підтримує більшість опитаних на Заході та в Центрі, не підтримує – абсолютна або відносна більшість у решті регіонів (*таблиця 12*).

Табл. 12. **Припинення економічних зв'язків між Україною та територіями «ДНР» і «ЛНР»: регіональний вимір, *%***

	Захід	Центр	Південь	Схід	Підконтрольні Україні 2/3 Донбасу
Підтримую	62,9	54,2	29,6	25,8	15,7
Не підтримую	18,1	25,9	46,3	50,0	58,2
Важко відповісти	19,0	19,9	24,1	24,2	26,1

Джерело: Центр Разумкова. Ставлення громадян до ситуації на Донбасі. Результати соціологічного дослідження (проведено з 9 по 26 вересня 2016 р.). – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.-php?news_id=780

Очевидно, що такий розподіл економічних настроїв у своїй основі відображає, так би мовити, політико-емоційне сприйняття подій на Сході. Але наведені дані свідчать і про те, що виробляючи та реалізуючи політику врегулювання ситуації на Сході, влада просто зобов'язана вести відвертий діалог з суспільством саме щодо економічної вартості тих чи інших урядових рішень, що ухвалюються у цій сфері. Характерно також, що, згідно з опитуванням Фонду «Демократичні ініціативи» із Центром Разумкова у травні 2016 р., лише 13% на самому Донбасі вважають, що надання «особливого статусу» окупованим районам може привести до миру. Натомість першочерговою має стати успішна відбудова нормального життя на територіях Донбасу, контрольованих Україною (44,8% опитаних)[14].

[14] Див. розділ 6 «Донбас: нові тренди громадської думки».

Інша проблема, яка так чи інакше пов'язана з майбутнім розвитком подій на Сході України, має соціально-економічний характер: мова йде про міграційні настрої внутрішньо переміщених осіб.

За даними опитування Київського міжнародного інституту соціології, 48% респондентів заявили про своє небажання повернутись на місце попереднього проживання, 36% мають намір це зробити, тоді як 16% ще не визначились. Серед тих, хто планує повернутись додому, 36% готові повернутись на місце попереднього проживання до відновлення контролю України над відповідними територіями, 35% готові повернутись до відновлення комфортних умов для проживання, а 21% навіть до припинення бойових дій. При цьому 69% переселенців заявили про те, що протягом останніх шести місяців не відвідували непідконтрольні Україні території[15].

Водночас, попри переважно позитивне ставлення до переселенців, 85% опитаних по всій Україні та 79% у містах їх концентрації дотримуються думки, що внутрішньо переміщені особи повинні повернутися до своїх домівок, щойно це стане можливим[16].

Економічні очікування бізнесу та населення сьогодні

На підставі аналізу настроїв українського бізнесу можна зробити кілька висновків. По-перше, в цілому можна говорити про деяке покращення ділових очікувань підприємств України.

[15] КМІС. Звіт за результатами всеукраїнського опитування внутрішньо переміщених осіб та мешканців приймаючих громад, 2016 рік. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20160111_Shpiker-report/Rep_Internews.ukr.pdf

[16] Ставлення населення України до внутрішньо переміщених осіб з Донбасу та Криму. Результати опитування громадської думки. КМІС, квітень 2016 р.– С. 10. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/materials/-pr/20160111_Shpiker-report/Rep_Internews.ukr.pdf

Це свідчить про певну адаптацію до тих економічних реалій, які склались сьогодні в країні, у тому числі під впливом війни на Сході.

Так, за даними щоквартального опитування НБУ, індекс ділових очікувань керівників українських підприємств у третьому кварталі 2016 р. порівняно з попереднім кварталом зріс на 7 відсоткових пунктів до 109,2%, тоді як в другому кварталі цей показник зріс на 10,1 відсоткового пункту порівняно з першим кварталом і становив 108,5%. Респонденти в найближчі 12 місяців очікують подальшого зростання обсягів виробництва товарів і послуг в Україні, істотного уповільнення темпів зростання споживчих цін, ослаблення девальваційних процесів і зростання потреби в позикових засобах. Водночас, на думку респондентів, основними негативними чинниками розвитку підприємств залишаються нестабільна політична ситуація і занадто високі ціни на енергоносії[17].

Як свідчать результати опитування малого та середнього бізнесу, серед МСП переважають оптимістичні сподівання: більше половини опитаних (53%) повідомили, що планують розширити діяльність підприємства найближчим часом, 39% планують залишити діяльність на поточному рівні і лише 8% мають плани її скоротити. При цьому довгострокові очікування МСП щодо ділової активності суттєво вищі за короткострокові, а рівень невизначеності – досить низький, що нетипово для ділових очікувань в Україні. Лише 8% респондентів не змогли дати відповіді на запитання «Чи плануєте Ви розширювати діяльність свого підприємства протягом наступних двох років?»[18].

Водночас існує певний зв'язок між динамікою розвитку підприємств за попередні два роки та їхніми планами в дворічній перспективі. Ті підприємства, які наростили обсяги своєї діяльності останнім часом, вирізняються найвищим рівнем оптимізму щодо майбутніх перспектив: 74% таких респондентів планують і далі розширювати обсяги своєї діяльності. І лише 44% підприємств, які за минулі два роки не змінили обсягів діяльності, планують зростати найближчим часом[19].

47% опитаних малих та середніх підприємств пояснили відсутність планів розширення виробництва такими перешкодами, як несприятлива економічна ситуація в країні (68%), брак фінансових можливостей (29%), складність податкової системи (25%), відсутність ринків збуту (19%), жорстка конкуренція (15%), несприятливе регулювання (15%), високі ставки кредитів (13%), загроза втратити податкові пільги (7%), брак виробничих потужностей (6%) тощо. Цікаво, що 5% респондентів не планують розширення діяльності, адже вже зараз отримують достатньо доходу[20].

Звичайно, «матеріалізація» позитивних очікувань у конкретні економічні результати – це не лінійний процес і залежить від цілої низки внутрішніх та зовнішніх чинників політичного та економічного характеру. За таких умов уряд України повинен будувати свою економічну політику в такий спосіб, щоб забезпечити та підтримувати макроекономічну стабільність і радикально поліпшити діловий клімат. Що стосується поліпшення ділового клімату, то перелік очікуваних бізнесом від держави кроків більш-менш традиційний, хоча пріоритетність проблем з часом зазнає певних змін.

Власне, і сам бізнес має якісно змінюватись для того, щоб реалізувати свій виробничо-комерційний потенціал та скористатись новими можливостями.

По-друге, очевидно, що запровадження РФ торговельних бар'єрів у торгівлі об'єктивно змушує український бізнес шукати нові ринки збуту своїх товарів та послуг як в Україні, так і за кордоном. Хоча економічні стосунки між Україною та РФ

[17] НБУ. Ділові очікування підприємств України. III квартал 2016 р. Випуск № 3 (43). – Режим доступу: https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=37944604

[18] Щорічна оцінка ділового клімату в Україні: 2015 рік. За результатами опитування малого та середнього бізнесу. Аналітичний звіт. – С. 33. – Режим доступу: http://lev.org.ua/articles/ABCA2015.html

[19] Там само. – С. 34.

[20] Там само. – С. 40–41.

формально зберігаються, але зумовлені агресією Росії економічні санкції України та різного роду обмеження з боку РФ проти українських експортерів (включаючи зокрема скасування режиму вільної торгівлі, заборону транзиту тощо) роблять цей географічний напрямок вельми ризикованим для українських компаній. Водночас заради справедливості слід зазначити, що втрата російського ринку для цілої низки українських підприємств суто в економічному плані стала досить відчутним шоком.

З іншого боку, війна на Сході України призвела до розриву традиційних виробничо-комерційних зв'язків в межах України. Це також об'єктивно змусило підприємців «материкової» України шукати нових постачальників та споживачів в Україні та за кордоном.

Така переорієнтація є справжнім викликом для бізнесу та формує відповідні очікування щодо податкової, торговельної, інфраструктурної, аграрної, інформаційної політики держави.

По-третє, сучасна дискусія з економічних питань в Україні, на нашу думку, здебільшого стосується тих чи інших аспектів спроможності держави ефективно реагувати на соціально-економічні проблеми, породжені кризою, війною на Сході та негативним впливом зовнішньоекономічної кон'юнктури тощо.

Що стосується розвитку підприємництва, то в центрі уваги суспільства традиційно перебувають проблеми, які має вирішити держава для того, щоб поліпшити діловий клімат. Проте сьогодні в Україні дуже мало обговорюють питання соціальної відповідальності бізнесу загалом та за часів війни зокрема. Найяскравішим прикладом соціальної відповідальності в Україні сьогодні є масовий волонтерський рух громадян та конкретна матеріальна та фінансова допомога Збройним силам України, ветеранам АТО, внутрішньо переміщеним особам тощо, яку надають окремі громадяни та підприємці. Але соціальна відповідальність бізнесу далеко не вичерпується лише цими видами діяльності.

По-четверте, війна на Сході стала важливим чинником переоцінки потенціалу Луганської та Донецької областей в контексті їхнього реального внеску в економіку України загалом та розрахунку з бюджетом зокрема (балансу бюджетних надходжень від підприємств регіону та отриманими регіоном коштів з державного бюджету в різних формах). Очевидно, що навіть за відсутності війни така переоцінка економічного потенціалу будь-якої області є об'єктивним процесом, але в конкретному випадку результати такої переоцінки впливатимуть на політичні та соціальні настрої громадян та знайдуть своє відображення в позиції різних політичних сил, зокрема, стосовно процесу врегулювання ситуації на Сході, економічних стосунків з неконтрольованими Україною територіями тощо.

На відміну від бізнесу економічні очікування населення були і залишаються переважно негативними як в сенсі власного матеріального стану, так і перспектив покращення соціально-економічної ситуації в Україні. І цей факт фіксується практично всіма опитуваннями, які здійснювались останнім часом в Україні.

Так, за даними дослідження компанії GfK Ukraine, серед опитаних у червні 2016 р. лише 9% респондентів очікують покращення матеріального становища своєї сім'ї, тоді як 44% очікують погіршення. Ці цифри близькі до результатів опитування в травні 2015 р.: погіршення очікували 52%, а 7% сподівались на покращення.

Водночас, якщо у 2015 р. 80% опитаних вказали на погіршення матеріального становища власної сім'ї, то у 2016 р. про це погіршення заявили 60%, що частково пояснюється соціально-психологічною адаптацією населення до кризових реалій[21].

За даними вибіркового опитування, більшість домогосподарств протягом останніх двох років очікували погіршення

[21] Всеукраїнське опитування громадян щодо демократичних змін у політичних та суспільних сферах, судової реформи та процесу очищення влади. Узагальнюючі результати дослідження 2016 р. та порівняння з даними за 2015 рік. – С.4. – Режим доступу: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/FAIR_LustrSurvey_Summary_2016_UKR.pdf

свого матеріального стану в наступні 12 місяців: у 2015 р. таких було 50,3% опитаних, тоді як 41,6% вважали, що їхній матеріальний стан не зміниться, 5,4% очікували покращення, а 2,7% не змогли відповісти на це запитання. Для порівняння, у 2014 р. 65,3% очікували погіршення свого матеріального стану, 28,9% вважали, що він не зміниться, 3,5% сподівались на покращення, а 2,3% не змогли відповісти на це запитання[22].

Аналогічні оцінки було отримано і щодо перспектив розвитку соціально-економічної ситуації в Україні загалом: у 2016 р. очікували покращення 10% опитаних, у 2015 р. – 9% (погіршення у 2016 р. очікували 41% опитаних; у 2015 р. – 53%). Такі оцінки можна пояснити, зокрема, незадовільними темпами виходу України з кризового стану[23].

Подібні настрої виявило також опитування Соціологічної групи «Рейтинг»: 52% респондентів очікують, що в наступні два роки соціально-економічна ситуація в Україні погіршиться, 23% – не зміниться, і лише 11% сподіваються на покращення. 89% опитаних вважають, що протягом останніх двох років соціально-економічна ситуація в Україні погіршилася, 9% вважають, що вона не змінилася, і лише 1% побачили покращення[24].

На жаль, сьогодні в Україні спостерігається гострий брак соціологічних досліджень впливу війни на Сході на соціально-економічні настрої населення, але можна із великою часткою

[22] ДССУ. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2016 р.). Статистичний збірник. – К., 2016. – С. 9. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm

[23] Всеукраїнське опитування громадян щодо демократичних змін у політичних та суспільних сферах, судової реформи та процесу очищення влади. – С.4.

[24] Соціологічна група «Рейтинг». Електоральні настрої населення. Листопад 2016 р. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/elektoralnye_nastroeniya_naseleniya_i_ocenka_socialno-ekonomicheskoy_situacii_v_ukraine.html

імовірності припустити, що песимістичні настрої в суспільстві, зокрема, пояснюються впливом чинника війни. Поза тим, чинник війни згадується і тоді, коли йдеться про причини зволікання з реформами в Україні.

На думку українців, війна на Сході є однією з основних причин поточних проблем, з якими сьогодні стикається країна. Так, на запитання «Яка, на Вашу думку, головна причина того соціально-економічного стану, в якому зараз перебуває Україна?» відповіді респондентів розподілилися таким чином (респондент міг обрати до 2-х варіантів): 65,9% опитаних назвали «масштабну корупцію у вищих ешелонах влади», 40,5% – «воєнні дії на Сході України» і 33,6% – «безпорадність та непрофесіоналізм чинної виконавчої влади»[25].

Своєю чергою, саме низькі темпи реформ є однією з найбільших проблем українського суспільства. На думку опитаних, основними причинами зволікання з реформами є:

– по-перше, контроль за політичною системою країни з боку олігархів: в 2016 р. про це заявили 70% опитаних (для порівняння, в 2105 р. цей показник становив 76%);

– по-друге, відсутність політичної волі реформувати країну: в 2016 р. так вважали 70% респондентів (у 2015 р. – 73%);

– по-третє, агресивні дії РФ та ситуація на Сході: так вважали 42% респондентів у 2016 р. (48% – у 2015 р.)[26].

Як бачимо, чинник війни, хоча і входить до трійки причин, які пояснюють гальмування реформ, але за важливістю досить суттєво поступається таким факторам, як олігархічні інтереси та відсутність політичної волі до радикальних політичних та соціально-економічних перетворень.

[25] КМІС. Соціально-політичні настрої жителів України та рейтинг підтримки партій та політичних лідерів: листопад 2016 р. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=660&page=1&y=2016

[26] Всеукраїнське опитування громадян щодо демократичних змін у політичних та суспільних сферах, судової реформи та процесу очищення влади. – С. 7.

І на завершення аналізу впливу війни на Сході на очікування бізнесу слід звернути увагу на один вельми важливий момент: в 2014 р. український бізнес загалом визначав ЄС як пріоритетний напрямок економічної інтеграції України (*таблиця 13*).

Табл. 13. **Пріоритетні напрями економічної інтеграції України, *%*** [27]

Галузь промисловості	ЄС	Росія та СНД	Інтеграція не потрібна	Частка підприємств галузі, які працюють на ринку ЄС
Важка промисловість	51,3	20,5	7,7	19,4
Машинобудування	52,5	16,3	20,0	20,3
Деревообробка	40,0	20,0	40,0	10,0
Промисловість будівельних матеріалів	60,0	2,9	14,3	2,9
Легка промисловість	60,6	9,1	9,1	17,6
Харчова промисловість	51,7	6,7	21,7	25,0
Поліграфічна промисловість	44,8	3,4	20,7	4,0
Інші галузі	73,1	11,5	3,8	5,0

Як показують дані таблиці 13, європейський напрямок інтеграції підтримано безумовною більшістю опитаних (крім деревообробної галузі, де підтримка ЄС та думка, що Україна не повинна мати жодного інтеграційного пріоритету, набрали однакову кількість голосів). При цьому на момент опитування

[27] Федець І. Торговельна політика України: погляд бізнесу. Спеціальний звіт. – К., 2014. – Режим доступу: http://www.ier.com.ua/files//publications/Special_research/2015_BTS_Trade_policy_report_if.pdf

рівень підтримки європейського вектора інтеграції суттєво перевищував реальний рівень присутності підприємств усіх галузей промисловості на ринку ЄС.

На жаль, сьогодні в Україні відсутні роботи, які аналізують вплив війни на товарну та географічну структуру зовнішньої торгівлі України. Але можна з великою вірогідністю припустити, що агресія РФ на Сході України впливає на бачення інтеграційних пріоритетів українським бізнесом. Що стосується повномасштабної реалізації економічного потенціалу співробітництва з ЄС, то в середньо- та довгостроковому плані ситуація визначатиметься, серед іншого, форматом і часом врегулювання ситуації на Сході, але насамперед – успішністю реформ і активністю самого українського бізнесу.

Висновки

1. Аналіз економічних настроїв має два основні виміри. Перший вимір – це ділові очікування суб'єктів економічної діяльності. Війна на Сході прямо вплинула на умови ведення виробничо-комерційної діяльності та, відповідно, настрої підприємців. Другий вимір – це економічні настрої населення. Попри наявність досить великого масиву досліджень громадської думки щодо характеру та причин військово-політичної кризи на Сході та шляхів її розв'язання, впливу російської агресії на зовнішньополітичні пріоритети суспільства, ставлення до переселенців тощо, саме економічний вимір впливу анексії Криму та війни на Сході України на суспільні настрої поки що не привернув належної уваги дослідників.

2. За оцінками керівників промислових підприємств України в 2014 р., війна на Сході негативно вплинула на фінансово-економічне становище 36% підприємств. В 2015 р. вже 53% респондентів назвали війну фактором погіршення фінансово-економічних показників своїх підприємств (в 2016 р. цей показник становив 41%). За результатами факторного аналізу перешкод у 2015 р., військова агресії Російської Федерації та

загальна нестабільність політичної ситуації в країні є найбільшими проблемами для розвитку малих та середніх підприємств в Україні.

3. Війна на Сході стала чинником появи в Україні двох нових соціальних груп та, відповідно, нових видів соціальних виплат. Перша з них – це ветерани АТО. Друга соціальна група – це внутрішньо переміщені особи (ВПО), які також потребують державної допомоги. Зрозуміло, що спроможність уряду адекватно відреагувати на ці нові соціальні виклики вплине на настрої як цих соціальних груп, так і суспільства загалом, перш за все, в частині довіри до держави як до суспільного інституту.

4. Що стосується вимушених переселенців із Донбасу та Криму, то в цілому місцеве населення ставиться до них позитивно або нейтрально. А згідно з ретроспективною оцінкою самих опитаних, ставлення до ВПО з часом практично не змінюється.

На думку опитаних, сьогодні в містах концентрації ВПО не спостерігається відчутної «соціально-економічної» конкуренції між місцевим населенням та ВПО. Ці та інші дані свідчать, що сьогодні в містах концентрації ВПО поки що відсутні традиційні економічні передумови, які зумовлювали б гострі конфлікти між місцевими громадами та мігрантами.

5. За даними опитувань, 48% ВПО заявили про своє небажання повернутись на місце попереднього проживання, 36% мають намір це зробити, тоді як 16% ще не визначились. Водночас, попри переважно позитивне ставлення до переселенців, 85% опитаних по всій Україні та 79% у містах концентрації ВПО схильні до думки, що внутрішньо переміщені особи повинні повернутися до своїх домівок, щойно це стане можливим.

6. Загалом сьогодні можна говорити про певну адаптацію бізнесу до тих економічних реалій, що склались в країні, в тому числі під впливом війни на Сході. Так, за даними щоквартального опитування НБУ, респонденти в найближчі 12 місяців очі-

кують подальшого зростання обсягів виробництва товарів і послуг в Україні, істотного уповільнення темпів зростання споживчих цін, ослаблення девальваційних процесів і зростання потреби в позикових коштах. Крім того, на їхню думку, основними негативними чинниками розвитку підприємств залишаються нестабільна політична ситуація і занадто високі ціни на енергоносії.

Оптимістичні настрої також переважають серед малого та середнього бізнесу: більше половини опитаних (53%) повідомили, що планують розширити діяльність підприємства найближчим часом, 39% планують залишити діяльність на поточному рівні і лише 8% мають плани її скоротити. Довгострокові очікування МСП щодо ділової активності суттєво вищі за короткострокові, а рівень невизначеності – досить низький, що нетипово для ділових очікувань в Україні.

Водночас існує певний зв'язок між динамікою розвитку підприємств за попередні два роки та їхніми планами в дворічній перспективі. Ті підприємства, які збільшили обсяги своєї діяльності останнім часом, вирізняються найвищим рівнем оптимізму щодо майбутніх перспектив: 74% таких респондентів планують і далі розширювати обсяги своєї діяльності. І лише 44% підприємств, які за минулі два роки не змінили обсягів діяльності, планують зростати найближчим часом.

7. Запровадження РФ торговельних бар'єрів у торгівлі об'єктивно змушує український бізнес шукати нові ринки збуту своїх товарів та послуг як в Україні, так і за кордоном. І хоча економічні стосунки між Україною та РФ формально зберігаються, але зумовлені агресією Росії економічні санкції України та різного роду обмеження з боку РФ проти українських експортерів (зокрема, скасування режиму вільної торгівлі, заборона транзиту тощо) роблять цей географічний напрямок вельми ризикованим для українських компаній. З іншого боку, війна на Сході України призвела до розриву традиційних виробничо-комерційних зв'язків в межах України. Це також об'єктивно змусило підприємців «материкової» України

шукати нових постачальників та споживачів в Україні та за кордоном.

Така переорієнтація є справжнім викликом для бізнесу та формує відповідні очікування щодо податкової, торговельної, інфраструктурної, аграрної, інформаційної тощо політики держави.

8. На думку українців, війна на Сході є однією з основних причин поточних проблем, з якими сьогодні стикається країна. Так, на запитання «Яка, на Вашу думку, головна причина того соціально-економічного стану, в якому зараз перебуває Україна?» відповіді респондентів розподілилися таким чином (респондент міг обрати до 2-х варіантів): 65,9% опитаних назвали «масштабну корупцію у вищих ешелонах влади», 40,5% – «воєнні дії на Сході України» і 33,6% – «безпорадність та непрофесіоналізм чинної виконавчої влади».

9. Суспільна думка щодо врегулювання ситуації на Сході має чітко виражену економічну складову. Так, станом на вересень 2016 р. 42,1% опитаних підтримують ідею припинення будь-яких економічних зв'язків між Україною та територіями «ДНР» і «ЛНР» (включаючи соціальні виплати, постачання енергоресурсів, закупівлю вугілля тощо) до повного встановлення Україною контролю над цими територіями; проти цього висловилось 36%. У регіональному вимірі припинення економічних стосунків підтримує більшість опитаних на Заході та в Центрі, не підтримує – абсолютна або відносна більшість у решті регіонів. Характерно, однак, що у травні 2016 р. лише 13% на самому Донбасі вважали, що надання «особливого статусу» окупованим районам може привести до миру; натомість першочерговою має стати успішна відбудова нормального життя на територіях Донбасу, контрольованих Україною (44,8% опитаних).

10. Масштаби та напрям впливу ситуації на Сході на суспільні настрої в цілому залежатимуть від того, як в майбутньому складатиметься військово-політична ситуація на окупованих територіях. Йдеться про два сценарії:

1-й варіант. Військовий конфлікт триває, а нині окуповані території залишаються поза контролем України. За таких умов основною проблемою є визначення режиму економічних зв'язків «материкової» України та нині окупованих територій. Формат та механізм функціонування такого режиму, на нашу думку, буде важливим чинником формування ставлення суспільства до держави як до інституту з боку суспільства та його соціально-економічних настроїв. Необхідно враховувати, що на даний момент у населення назагал переважає думка щодо припинення економічних контактів і соціальних виплат окупованим територіям.

2-й варіант. Завершення військових дій та відновлення контролю України над окупованими територіями та контролю над кордоном з Росією. За таких умов перед Україною постає масштабний виклик відновлення цих територій та їх повноцінної реінтеграції в соціально-економічну систему України. І тут важливим буде чинник міжнародної допомоги з відбудови Донбасу, що може пом'якшити суспільне невдоволення додатковим соціальним тягарем.

IV. ЗМІНИ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЯХ ПІСЛЯ ЄВРОМАЙДАНУ: ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ РІВНІ

Марія Золкіна, Олексій Гарань

Вивчення змін у зовнішньополітичних орієнтаціях та інтеграційних преференціях є важливою компонентою загального дослідження трансформаційних процесів, що активізувалися або набули нового змістового забарвлення в Україні у період від 2013–2014 рр. і донині.

Актуальність дослідження цієї компоненти у загальній структурі суспільних настроїв пояснюється кількома чинниками. По-перше, саме проблематика зовнішньополітичного курсу й інтеграційного вибору стала на зламі 2013–2014 рр. предметом конфлікту між офіційною позицією держави, сформульованою ключовими центрами ухвалення державних рішень, з одного боку, і внутрішнім суспільним запитом, з іншого, що зумовило собою початок масових протестних акцій – Євромайдану. Так, попри те, що динаміка та інтенсивність відносин між Україною та ЄС до 2013 р. практично не відображали офіційного й закріпленого на рівні українського законодавства зовнішньополітичного курсу України на євроінтеграцію з метою набуття членства в ЄС, зміна цього курсу з відмовою підписати Угоду про асоціацію стала своєрідним тригером для консолідації лояльно налаштованої щодо політики зближення з ЄС частини українського суспільства. Підґрунтям для цієї консолідації стала сформована протягом 2011–2013 рр. орієнтація на європейський інтеграційний вибір відносної більшості українських громадян.

По-друге, ставлення до європейської та євроатлантичної перспективи України до 2013–2014 рр. було однією із своєрідних «ліній розколу» громадської думки – передовсім за регіональним розподілом. Тому динаміка громадської думки щодо зовнішньополітичного вибору України на рівні макрорегіонів є однією з ключових змінних для вивчення трансформаційних процесів у більш широкому розумінні: у світлі внутрішньої демократичної консолідації суспільства, з одного боку, а також процесів європеїзації, з іншого.

Основну увагу у цьому розділі зосереджено на змінах у суспільних настроях щодо двох основних інтеграційних перспектив – європейської та євроатлантичної у хронологічних межах 2014–2016 рр. (з ретроспективним порівняльним використанням даних соціологічних досліджень, проведених до цільового для дослідження періоду).

Основні зміни у ставленні до європейської інтеграції

До подій Євромайдану суспільні настрої в Україні щодо зовнішньополітичних та, зокрема, інтеграційних пріоритетів, можна вважати одним із найбільш «чутливих» вимірів громадської думки загалом. Так, підтримка різних інтеграційних векторів фактично розділяла українське суспільство на прихильників європейської інтеграції, з одного боку, та євразійського вектора, з іншого. Такий розподіл був достатньо сталим і посилювався віковими відмінностями, адже найбільш орієнтованою на ідею приєднання України до Європейського Союзу була категорія молоді (18–29 рр.). Втім, зміни, що почали відбуватися паралельно з розгортанням протестних подій на зламі 2013–2014 рр., у 2014 р. набули характеру тенденцій. Тому доцільно звернути увагу на ці тенденції детальніше.

Перша тенденція нової якості полягає у формуванні ***сталого ядра прихильників європейського напрямку як основного інтеграційного вектора.*** Так, загалом підтримка

саме європейського вектора домінувала в українських суспільних настроях від кінця 2011 р. при альтернативній постановці питання і виборі між європейською, євразійською перспективами або відмовою від ідеї приєднання до жодного з об'єднань – ЄС або, на той момент, Митного союзу. Цей період (2011–2013 рр.) характеризувався достатньо сталим співвідношенням між прихильниками різних інтеграційних сценаріїв у результаті встановлення відносної переваги на користь прибічників євроінтеграції.

Табл. 1. **Яким інтеграційним напрямом має йти Україна?, %**

	Жовтень 2011	Грудень 2012	Травень 2013	Березень 2014	Травень 2014	Грудень 2015[1]	Вересень 2016[2]
Вступ до ЄС	43,7	42,4	41,7	45,3	50,5	52,0	45,7
Вступ до Митного союзу (Росія, Білорусь, Казахстан)	30,5	32,1	31,0	21,6	21,4	14,6	12,9
Неприєднання ані до ЄС, ані до Митного союзу	9,3	10,5	13,5	19,6	17,4	21,3	30,3
Важко відповісти	16,4	15,0	13,7	13,4	10,6	12,0	11,1

Зведені дані досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва.

[1] Загальнонаціональне опитування «Яким інтеграційним напрямом має йти Україна» було проведено Київським міжнародним інститутом соціології з 14 по 14 грудня 2015 р. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=584&page=6

[2] Загальнонаціональне опитування «Яким інтеграційним напрямом має йти Україна» було проведено Київським міжнародним інститутом соціології з 16 по 26 вересня 2016 р. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=655&page=1

Так, період між 2011 та 2013 рр. можна вважати *першим етапом* у формуванні орієнтації на євроінтеграційну перспективу як основного інтеграційного пріоритету[3].

Характерною рисою цього періоду можна вважати, зокрема, перевагу підтримки ідеї членства в ЄС, але не в абсолютному, а у відносному значенні. Так, у травні 2013 р. вступ України до ЄС підтримували 42% українців, приєднання до Митного союзу – 31%, ще 13,5% вважали, що не варто приєднуватися до жодного із них, а 14% не мали чіткої позиції[4]. Дефакто така «розстановка сил» була тотожна до показників початку цього умовного першого періоду – кінця 2011 р.

Злам усталеного балансу почав відбуватися як своєрідна суспільна реакція на рішення про згортання або «замороження» курсу на євроінтеграцію у вигляді відмови тодішнього президента України Віктора Януковича від підписання Угоди про асоціацію у Вільнюсі у листопаді 2013 р., що, своєю чергою, спричинило хвилю обурення у внутрішньому суспільному полі. Через зміну балансу між таборами прихильників різних інтеграційних напрямків можна говорити про початок нового, *другого етапу* у формуванні сталої орієнтації на європейську перспективу. Фактично, цей етап можна вважати таким, що розпочався на зламі 2013–2014 рр. і триває донині.

Змістовне навантаження особливостей цього етапу полягає не так в істотному зростанні підтримки європейської перспективи, як у стрімкому падінні другого потенційного вектора інтеграції – євразійського. Це – перша особливість другого етапу. Так, якщо коливання підтримки євроінтеграції і мали місце, то вони виглядали менш істотними за безпрецедентне падіння рівня прихильності до ідеї приєднання до Митного союзу чи то згодом – Євразійського економічного союзу.

[3] Золкіна М. Громадська думка щодо євроінтеграції: нові тренди як шанс на консолідацію суспільства // Євроінтеграція України: досвід сусідів та перспективи об'єднання суспільства. – К., 2014. – С. 10. – Режим доступу: http://dif.org.ua/uploads/pdf/1407765948_3132.pdf

[4] Там само.

Зокрема, вже у травні 2014 р. частка прихильників Митного союзу знизилась на 10% – до 21% порівняно з травнем 2013 р. До грудня 2015 р. тривало зменшення інтеграційної привабливості євразійської перспективи – до 15%. Вочевидь, це було зумовлено новими реаліями у двосторонніх відносинах між Україною та Росією, яка сприймалася як політичний домінант відповідного євразійського інтеграційного об'єднання.

Це знаходить підтвердження і у визначенні не тільки пріоритетних напрямків інтеграції, але й пріоритетних напрямків зовнішньої політики загалом. Так, відносини з країнами-членами Європейського Союзу від 2012 р. і до осені 2016 р. стабільно очолюють перелік найбільш важливих, з точки зору населення, напрямків зовнішньої політики з коливаннями в межах 41–52% підтримки.

Табл. 2. **Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України?, %**[5]

	Листопад 2012	Грудень 2013	Березень 2014	Квітень 2014	Березень 2015	Вересень 2016
Відносини з країнами Європейського Союзу	40,8	43,4	46,0	52,5	47,7	45,8
Зі США	1,2	1,0	2,1	1,1	6,0	4,8
З Росією	35,3	34,0	24,1	16,6	10,0	12,6
З іншими країнами СНД	4,8	5,7	5,7	6,8	6,7	6,9
З іншими країнами	3,6	2,7	4,4	4,8	9,1	7,0
Важко відповісти	14,3	13,2	17,7	18,1	20,5	22,9

[5] Загальнонаціональні опитування «Зовнішньополітичні орієнтації громадян України», проведені соціологічною службою Центру Разумкова.– Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=781

Втім, якщо коливання підтримки саме європейського напрямку протікали то по висхідній, то по спадній, то паралельно з цим частка прихильників першочерговості відносин із Росією невпинно зменшувалася: від 35% у 2012 р. до 17% у квітні 2014 р. (перший злам) і 13% у вересні 2016 р.

Фактично, саме такий порядок зміни балансу підтверджує не тільки відмову від орієнтації на тісні відносини з Росією переважної частини колишніх прихильників цього курсу. Він дає підстави робити й інший висновок – *основне ядро свідомих прибічників європейського вектора як у вузькому інтеграційному значенні, так і у більш широкому – зовнішньополітичному загалом – можна вважати сформованим.* У безальтернативній постановці питання, при оцінці тільки самої ідеї можливості приєднання до ЄС без порівняння з іншими ймовірними опціями, «ядро» прихильників також виглядає таким, що сформувалося на рівні 50% населення, які виступають за набуття членства України в ЄС.

Табл. 3. **Як Ви вважаєте, чи треба Україні вступити до Європейського Союзу?, %**[6]

	Червень 2006	Грудень 2009	Грудень 2011	Серпень 2012	Грудень 2013	Травень 2014	Березень 2015	Вересень 2016
Так	43,7	42,8	46,0	42,1	48,0	53,0	52,7	49,7
Ні	35,9	32,8	32,9	38,6	35,9	35,5	29,6	35,3
Важко сказати	20,4	24,3	21,1	19,3	16,1	11,6	17,7	15,0

Друга особливість загальних, «усереднених» змін на загальнонаціональному рівні полягає в зростанні, починаючи від 2014 р., частки прихильників неприєднання до жодного з

[6] Загальнонаціональні опитування «Зовнішньополітичні орієнтації громадян України», проведені соціологічною службою Центру Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=781

інтеграційних об'єднань та невизначених. Зокрема, частка громадян, що не підтримують жодної з інтеграційних альтернатив на кінець 2015 р. була найбільшою за попередні 4 роки і становила 21%, а якщо умовно додати категорію невизначених (12%), то отримуємо ситуацію, за якої «неінтеграційні» опції охоплювали близько 33% населення на грудень 2015 р.

Отож, нова загальна картина суспільних настроїв на загальнонаціональному рівні в рамках другого періоду означає зсув громадської думки в бік підтримки європейської інтеграції, безпрецедентне розчарування в можливості розбудовувати спільні інтеграційні проекти на просторі СНД з відповідним домінуванням у них Росії. Зростання частки невизначених та противників приєднання до будь-якого з союзів можна пояснити полярністю громадської думки до 2014 р. у виборі між ЄС, з одного боку, та Митним союзом, з іншого. Певна частка колишніх прихильників членства у Митному союзі (частка розчарованих, нагадаємо, на кінець 2015 р. становила близько 16%), очевидно, змінила свою позицію на нейтральну – неприєднання ані до Європейського, ані до Євразійського союзів. Але динамічний характер громадської думки щодо цієї теми і реакція суспільства на поточний стан відносин як з ЄС, так і з Росією, можуть зумовити подальші зміни. Повернення на позицію прихильності до євразійського вектора виглядає малоймовірним сьогодні, а ось опції – утвердитися в прихильності до «неприєднання» до жодного з союзів або ж, можливо, змінити свою позицію на підтримку євроінтеграції, є цілком актуальними.

Друга тенденція нерозривно пов'язана з першою і зводиться до ***руйнації міфу про можливість одночасної інтеграції в обох напрямках – європейському та євразійському***. Так, до кінця 2013 р.– початку 2014 р. незважаючи на те, що в альтернативному варіанті перевага була на боці європейського вибору, при «чистому» вимірюванні ставлення до ідеї приєднання до цих протилежних інтеграційних об'єднань результати суперечили самій суті інтеграції. До кінця 2013 р. певна частка громадян схильна була підтримати як членство України в ЄС в принципі, так і членство України в Митному союзі. Тільки у грудні 2013 р. після місяця активних протестних акцій Євромайдану вперше було зафіксовано, що прихильники членства України в Митному союзі при безальтернативній постановці питання опинилися в меншості (35%) щодо противників (45%).

Табл. 4–5. **Як Ви вважаєте, чи треба Україні вступати до таких міжнародних організацій?, %**

Митний союз із Росією, Білоруссю та Казахстаном

	Грудень 2009	**Серпень 2012**	**Грудень 2013**	**Березень 2014**	**Травень 2014**
Так	58,1	46,5	35,1	25,7	24,5
Ні	20,0	34,5	45,3	53,0	61,1
Важко сказати	21,9	19,0	19,5	21,3	14,4

Зведені дані досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва.

Частка тих, хто ідею приєднання до Європейського Союзу підтримує, протягом 2010–2014 рр. натомість поступово зростала від 43% у грудні 2010 р. до 48% у грудні 2013 р. і рекордних 53% у травні 2014 р.

Європейський Союз

	Грудень 2010	**Грудень 2012**	**Грудень 2013**	**Березень 2014**	**Травень 2014**
Так	42,8	48,4	48,0	47,5	53,0
Ні	32,8	29,2	35,9	36,6	35,5
Важко сказати	24,3	22,4	16,1	15,9	11,6

Таким чином, однією з перших «оперативних» реакцій суспільства на нові реалії у відносинах із Росією, зокрема, стала кардинальна зміна у сприйнятті ідеї стати членом спільного з Російською Федерацією інтеграційного об'єднання.

Згодом, упродовж 2014–2016 рр., ця реакція набула характеру тенденції. Зокрема, станом на вересень 2016 р. в разі проведення референдуму щодо членства України в Євросоюзі перевага була б на боці позитивно налаштованих громадян (49%), проти проголосували б 25%, 10% не брали б участі в голосуванні й 15% не визначилися б[7]. Відсоток підтримки ЄС при такому моделюванні ситуації лишається впродовж 2015–2016 рр. достатньо сталим – на рівні 50% загальної кількості населення, що підсилює тезу про сформованість відносно сталого ядра свідомих прихильників євроінтеграції.

А ось ідея вступу до Митного союзу цілком відображає спадні тренди, зафіксовані навесні 2014 р. Так, до вересня 2016 р. за приєднання до Митного союзу свої голоси віддали б 18% населення, проти виступили б 55%, а ще 27% були б або невизначені, або не брали б участі у голосуванні[8]. Такі моделювання потенційного голосування підтверджують не тільки розчарування в євразійському векторі, а й усвідомлення неможливості одночасно прямувати двома інтеграційними шляхами у сфері зовнішньої політики.

Третьою тенденцією можна вважати ***зміну вікової карти ставлення до євроінтеграції***.

У 2014 р. після подій Євромайдану вперше в історії опитувань було зафіксовано якісну зміну у ставленні до європейської інтеграції за віковим розподілом. До цього найбільш прихильною до ідеї євроінтеграції була молодь (18–29 років). Так, у травні 2013 р. серед людей віком 18–29 років більшість (54%) виступала за членство в ЄС. І це була єдина вікова категорія, де більше половини її представників демонстрували орієнтацію на європейський вибір.

[7] Загальнонаціональне опитування «Геополітичні орієнтації жителів України: Європейський Союз, Митний союз, НАТО (вересень 2016 р.)», проведене Київським міжнародним інститутом соціології з 16 по 26 вересня 2016 р. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=650&page=1

[8] Там само.

Злам цієї сталої ситуації було виявлено вже у травні 2014 р., коли підтримка євроінтеграції перевищила 50% не тільки серед молоді, але і громадян 30–39 років (55%), 40–49 років (53%) та 50–59 років (51%).

Табл. 6. **Яким інтеграційним напрямом має йти Україна?, %**[9]
(Віковий розподіл, травень 2013 р. – травень 2014 р.)

	18–29 років		30–39 років		40–49 років		50–59 років		60 років і старші	
	Травень 2013	Травень 2014	Травень 2013	Травень 2014	Травень 2013	Травень 2014	Травень 2013	Травень 2014	Травень 2013	Травень 2014
Вступ до ЄС	54,1	55,9	44,5	55,3	44,5	53,0	37,5	51,4	30,4	41,4
Вступ до Митного союзу Росії, Білорусі, Казахстану	18,8	15,8	22,3	17,9	27,6	22,3	38,7	22,2	45,0	27,8
Неприєднання ні до ЄС, ні до Митного союзу	13,4	17,4	16,1	18,7	13,0	16,5	13,7	16,9	11,6	17,7
Важко відповісти	13,6	10,9	17,2	8,1	14,8	8,2	10,1	9,4	13,0	13,1

Відсутність істотних «стрибків» і зростання підтримки євроінтеграції після Євромайдану серед молодих людей можна пояснити тим, що для цієї вікової категорії потенційно можливий на той момент максимум був де-факто досягнутий ще до Євромайдану. Для загальної оцінки вікової специфіки важливо, що відмінності між представниками різних поколінь почали зникати, а різні вікові категорії об'єднані спільними трендами.

Четверта тенденція може вважатися чи не найважливішою, адже є квінтесенцією всіх вищеописаних змін. ***Це трансформація регіональної полярності у ставленні до інтеграційних пріоритетів та внутрішньорегіональна динаміка.*** Так, до кінця 2013 р. у питанні вибору між європейською та євразійською перспективами українське суспільство фактично

[9] Золкіна М. Громадська думка щодо євроінтеграції. – С.12.

було поділене навпіл. Західний та Центральний макрорегіони в своїй більшості підтримували приєднання до Європейського Союзу, а Східний та Південний – демонстрували прихильність до інтеграції з Росією та іншими країнами на просторі СНД.

Справді, найбільш важливими змінами у громадській думці є не середні показники по країні загалом, а зміни в тих «точках» або за тими параметрами, які до 2014 р. уособлювали найбільш яскраві відмінності у суспільних настроях. Регіональний розподіл у цьому разі обґрунтовано можна вважати ключовим серед таких параметрів.

Так, вже у травні 2014 р. було зафіксовано суттєве падіння рівня підтримки Митного союзу у базових для цієї опції регіонах – на Півдні та Сході України.

У Південному макрорегіоні Митний союз навесні 2013 р. підтримували 39,5% місцевих жителів, а ось вже за рік левова частка із них змінила свою позицію, і прибічників інтеграційного євразійства лишилося 25%, а до березня 2015 р. – 15%.

Табл. 7. **Яким інтеграційним напрямом має йти Україна, %?**
Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська області)

	Травень 2013	**Травень 2014**	**Березень 2015**	**Вересень 2016**[10]
Вступ до ЄС	32,9	28,0	31,2	26,9
Вступ до Митного союзу Росії, Білорусі, Казахстану	39,5	25,1	14,9	23,6
Неприєднання ані до ЄС, ані до Митного союзу	13,8	28,4	33	38,8
Важко відповісти	13,8	18,5	20,9	10,7

Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, соціологічної служби Центру Разумкова та Київського міжнародного інституту соціології[11].

[10] Загальнонаціональне опитування «Яким інтеграційним напрямом має йти Україна» проведене Київським міжнародним інститутом соціології з 16 по 26 вересня 2016 р. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=655&page=1

[11] Таблиця зведених даних досліджень підготовлена М. Золкіною.

Схожа ситуація розгорталася і на Сході України (Дніпропетровська, Запорізька та Харківська області), де частка лояльних до Митного союзу громадян протягом 2014 – початку 2015 рр. знизилась до 26% (у травні 2013 р. було 41%).

Табл. 8. **Яким інтеграційним напрямом має йти Україна?, %**
Схід (Дніпропетровська, Харківська, Запорізька області)

	Травень 2013	**Травень 2014**	**Березень 2015**	**Вересень 2016**[12]
Вступ до ЄС	28,6	30,5	35,8	31,4
Вступ до Митного союзу Росії, Білорусі, Казахстану	40,9	29,5	25,9	21,9
Неприєднання ані до ЄС, ані до Митного союзу	12,6	32,2	26,4	39,3
Важко відповісти	18,0	7,8	11,9	7,4

Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, соціологічної служби Центру Разумкова та Київського міжнародного інституту соціології[13].

У контексті цих змін особливу роль варто відвести Донецькій та Луганській областям, які сукупно навесні 2014 р. лишалися єдиним макрорегіоном, де абсолютна більшість (62%) виступала за приєднання України до Митного союзу. На той час це стало свідченням неможливості подальшого об'єднання всіх східних та південних областей в єдину конструкцію за принципом суспільно-політичних, зокрема, інтеграційних оцінок.

[12] Сукупні дані по трьох областях виокремлено із загальнонаціонального опитування «Яким інтеграційним напрямом має йти Україна», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології з 16 по 26 вересня 2016 р.

[13] Таблиця зведених даних досліджень підготовлена М. Золкіною.

***Табл. 9*. Яким напрямом зовнішньої політики має йти Україна, %?**

Донецька та Луганська області (від 2014 р. – території, що контролюються Україною) [14]

	Вересень 2013	Вересень 2015	Грудень 2016
Вступ до ЄС	18,4	19,1	11,9
Вступ до Митного союзу Росії, Білорусі, Казахстану	61,0	38,9	28,3
Неприєднання ані до ЄС, ані до Митного союзу	9,5	29,9	40,7
Важко відповісти	11,1	12,1	19,1

Подальший розвиток оцінок, уявлень та ставлення до ідеї європейської чи то євразійської інтеграції протягом 2014–2015 рр. продемонстрував на Донбасі зміни громадської думки у тому ж напрямку, що й на Півдні та Сході країни. Ця «відкладена» в часі зміна дає підстави твердити про певне вирівнювання суспільних оцінок інтеграційного майбутнього України, коли першими ці зміни – зокрема, розчарування в ідеї членства в Митному союзі, відбулися у двох з трьох найбільш прихильних до цієї опції регіонах, а згодом – і на Донбасі так само. Так, на кінець 2016 р. в Україні не лишилося жодного макрорегіону, де більшість виступала би за євразійську інтеграцію. Навіть на Донбасі (частині, підконтрольній Україні) кількість прихильників вступу до Митного союзу Росії, Білорусі, Казахстану обвалилась вдвічі – з 61% до 28%. Натомість, частка тих, хто

[14] Сукупні дані по Донбасу виокремлено з відповідних опитувань Київського міжнародного інституту соціології. Див.: Haran O., Zolkina M. The Demise of Ukraine's «Eurasian Vector» and the Rise of Pro-NATO Sentiment/ PONARS Eurasia Policy Memo N 458. – Feb. 2017. – Access mode: http://www.ponarseurasia.org/memo/demise-ukraines-eurasian-vector-and-rise-pro-nato-sentiment

виступав за неприєднання ані до ЄС, ані до Митного союзу, зросла в чотири рази – з 10% до 41%. Частка прихильників ЄС у 2015 р. досягла 19%, але опитування в другій половині 2016 р. зафіксували падіння цього показника до 12%. Перше пояснення: переміщення значного відсотка із категорії прихильників ЄС до категорії «неприєднання». Але, як було показано вище, левова частка до категорії «неприєднання» перемістилася саме з категорії колишніх прихильників Митного союзу.

Таким чином, зміни на Сході, Півдні та Донбасі є складовою частиною трансформації інтеграційних пріоритетів українців після Євромайдану. Окрім цього, вони свідчать про те, що внутрішньорегіональна динаміка також може виступати важливим показником при вивченні громадської думки як чинника європеїзаційних процесів. З одного боку, більш наочними та валідними будуть порівняння в часі суспільних настроїв в окремо взятих регіонах, аналіз змін на рівні таких одиниць, як макрорегіони, а не загальні показники по країні. З іншого боку, динаміка регіонального рівня останніх двох років показує, що задля валідності висновків варто утриматися від порівняння громадської думки в одних регіонах – з іншими. Так, якщо порівнювати 31% підтримки європейського вектора на Півдні (у березні 2015 р.) з отриманими в цьому ж дослідженні результатами Західного макрорегіону – 83%, чи Центрального – 56%, то Південь виглядатиме як кардинально відмінний за своїми зовнішніми орієнтаціями і «далекий» від вищезгаданих більш прихильних до ЄС макрорегіонів. Але якщо взяти до уваги, що від травня 2014 р. до вересня 2016 р. частка прихильників Митного союзу на Півдні впала із 40% до 24%, висновки будуть якісно іншими й більш відповідними реальним процесам і зсувам у сфері громадських настроїв.

У той же час внутрішньорегіональна динаміка у Південному, Східному регіонах та на Донбасі віддзеркалює ту саму особливість, що й загальна по країні картина: зростання частки «неприєднанців» та невизначених. Фактично, найвищі

показники за цими параметрами по країні загалом за останні 4 роки обумовлюються якраз-таки збільшенням противників будь-якого інтеграційного руху в цих ключових регіонах. Так, на Півдні до березня 2015 р. тих, хто не підтримував жодного з векторів інтеграції, побільшало до 33%, що разом з 21% невизначених формує специфіку регіонального рівня у ставленні до інтеграційних перспектив. 54% жителів Півдня навесні 2015 р. можна було віднести до умовної «неінтеграційної» категорії. Аналогічна ситуація на Сході, де ця категорія становила сукупно 38%.

Очевидно, що саме ці групи населення найбільш ймовірно впливатимуть на загальні зміни в інтеграційних пріоритетах: на тлі достатньо сталого ядра прихильників євроінтеграції та стабільно низького рівня підтримки євразійського вектора після хвилі розчарування саме ті, хто є невизначеним, або виступає за «третій шлях» – відмову від членських прагнень взагалі, – є потенційно найбільш динамічною категорією.

Суспільні настрої щодо євроатлантичної перспективи

Вивчення громадської думки як фактора європеїзаційних процесів потребує дослідження й іншої складової суспільних настроїв: щодо євроатлантичної перспективи. Ставлення до цього інтеграційного вектора є невід'ємною компонентою загальної картини зовнішньополітичних орієнтацій українського суспільства, однією з головних чутливих тем до Євромайдану, а також, що більш значимо – одним із вимірів, де відбулися найбільш кардинальні зміни з точки зору формування картини громадської думки у період від 2013–2014 рр.

Перша тенденція полягає у ***кардинальній зміні ставлення до ідеї членства в НАТО загалом по країні.*** Загальна мапа громадської думки щодо відносин з НАТО, попри те, що завжди була політично вразливою темою, на відміну від полярності «ЄС або Митний союз», українське суспільство так істотно не розділяла. До 2014 р. суспільство було більш єдине в своєму негативному ставленні до ідеї членства в НАТО, і чіткого розподілу на майже рівноцінні за масштабами категорії прихильників і противників не було. Противники приєднання до НАТО від 2005 р. до 2014 р. традиційно становили більшість. Станом на 2012 р. прихильників НАТО на гіпотетичному референдумі було би 26%, противників – 61% (за ймовірної явки 58,5%).

Табл. 10. **Якби Ви взяли участь у референдумі щодо вступу до НАТО, то як би Ви проголосували?, %** [15]

(% від тих, хто взяв би участь у референдумі)

	Грудень 2007	Грудень 2009	Квітень 2012	Червень 2014	Липень 2015	Листопад 2015	Травень 2016
Проголосував би за вступ	31,8	21,0	26,2	45,4	63,9	74,9	77,7
Проголосував би проти вступу	52,8	59,7	60,6	36,4	28,5	19,8	17,4
Важко сказати	15,4	19,3	13,4	18,1	7,6	5,3	4,8

Кардинальна зміна орієнтацій громадян щодо НАТО була зафіксована вже у червні 2014 р., коли частка противників скоротилася майже вдвічі, а прихильники вперше склали відносну більшість – 45%. Очевидно, такою була стрімка реакція громадської думки на перебіг поточних на той момент

[15] Результати загальнонаціонального опитування Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/referendum-shchodo-vstupu-do-nato-buv-bi-vigraniy-prote-tse-pitannya-dilit-ukrainu

подій – анексії Криму та початку агресії Росії на Донбасі. Надалі моделювання гіпотетичного референдуму демонструвало зростання підтримки ідеї членства України в НАТО з паралельним при цьому зменшенням частки тих, хто виступив би проти (при порівнюваних показниках очікуваної явки). Так, у липні 2015 р. «за» проголосували би 64% учасників референдуму, у листопаді 2015 р. – 75% і у травні 2016 р. – 78%. Навряд чи можна знайти іншу суспільно-політичної тему, щодо якої відбувалися б в період 2014–2016 рр. такі істотні зміни громадської думки. Масштаби цих змін суспільних настроїв перевищують за своїм значенням будь-які інші нові тенденції у сфері зовнішньополітичних орієнтацій.

Інша справа, що аналіз результатів гіпотетичного референдуму не повинен вводити в оману, оскільки реальна кампанія з підготовки такого голосування буде вестися як політична, і мобілізація електорату відбуватиметься як в стані прихильників, так і противників. Окрім цього, варто мати на увазі ситуацію «в полі»: протягом 2014–2016 рр. маємо формування нового внутрішньополітичного дискурсу щодо теми НАТО. Жодна з основних нинішніх парламентських сил, які формують або формували коаліцію, не виступає проти членства в НАТО. Формально, для всіх нинішніх та колишніх учасників коаліції у парламенті інтеграція до Альянсу є визначеним пріоритетом. Противники членства України в НАТО і взагалі тісного співробітництва з організацією на нинішньому етапі не виступають з цими ідеями у публічному просторі активно, не ведуть відповідних кампаній. Загалом тема НАТО перестала очолювати перелік топ-тем внутрішньої політичної дискусії. З одного боку, це дає змогу зафіксувати більш-менш «чисті» і такі, що відповідають сьогоднішньому моменту, результати ставлення до євроатлантичної перспективи. З іншого боку, ототожнювати результати таких моделювань з реальними результатами голосування, якби воно мало місце, буде помилковим, оскільки не всі фактори, що потенційно мали би вплив на голосування, сьогодні активні.

Друга тенденція полягає у тому, що впродовж 2014–2016 рр. ***зазнають змін не тільки кількісні, але і якісні показники громадської думки щодо НАТО***. Це знаходить прояв передовсім у тому, що саме членство в НАТО почали сприймати як основну гарантію національної безпеки України. Саме орієнтація на приєднання до НАТО від 2014 р. превалює в українській громадській думці як головний варіант для гарантування безпеки держави.

Табл. 11. **Який варіант гарантування безпеки був би, на Вашу думку, найкращий для України?, %**[16]

	Грудень 2007	Квітень 2012	Травень 2014	Вересень 2014	Грудень 2014	Липень 2015	Листопад 2015	Травень 2016
Вступ до НАТО	18,9	13,0	32,6	43,6	46,4	35,9	45,7	43,3
Військовий союз з Росією та іншими країнами СНД	31,3	26,2	13,0	14,8	10,1	7,8	8,2	7,1
Військовий союз із США	-	-	1,5	-	-	3,2	3,4	3,2
Позаблоковий статус України	30,7	42,1	28,3	22,2	20,9	28,9	22,6	25,1
Інше	1,6	0,9	1,0	0,4	1,0	1,6	2,4	2,2
Важко сказати	17,5	17,8	23,7	19	21,7	22,6	17,6	19,1

Зокрема, бачимо, що порівняно з 2012 роком частка тих, хто виступає за НАТО як ключову безпекову опцію, зросла більш ніж втричі: від 13% у квітні 2012 р. до 43% у травні

[16] Зведені результати досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-nato-noviy-poglyad

2016 р. Причому у цьому випадку позитивна динаміка не мала ознак інкрементальності: вже у травні 2014 р., одразу після анексії Криму та початку російської агресії на Донбасі, відбувся «стрибок» у «+20%». Згодом частка прихильних до членства в НАТО також зростала, але перший злам мав місце саме на початку 2014 р. і згодом закріпився у сфері суспільних настроїв як тренд.

Висновки щодо зміни ставлення населення до Північноатлантичного Альянсу не можуть дати повної картини, якщо не врахувати зміни у сприйнятті інших, найбільш тісно пов'язаних з темою НАТО опцій або перспектив. Особливо якщо вони були не просто альтернативою ідеї тісних відносин з НАТО до 2014 р., а становили собою або взаємовиключну щодо членства в НАТО ідею, або ж антагоністичну за своєю суттю. Так, від 2012 р. до 2014 р. найбільш підтримуваною у суспільстві опцією був варіант позаблоковості (його поділяли 42% українців), другою за популярністю була ідея військового союзу з Росією та іншими країнами СНД (26% у 2012 р.). Паралельно з «розворотом» громадської думки в бік НАТО розчарування в ідеї позаблоковості призвело до скорочення частки орієнтованих на позаблоковий статус від 42% у 2012 р. спочатку до 28% у травні 2014 р. і до 23% у листопаді 2015 р. Вочевидь, максимально можливе падіння підтримки ідеї позаблоковості вже відбулося, адже станом на травень 2016 р. на цю опцію орієнтуються 25% українців, що означає відсутність істотного «руху» в цьому питанні після осені 2015 р.

Ідея військового союзу з Росією та іншими країнами СНД від 2012 р. посідала друге за поширеністю в громадській думці України місце після позаблоковості. І у суспільному сприйнятті цього шляху від 2014 р. зміни відбулися найбільш кардинальні. Зокрема, у 2012 р. було 26% населення, орієнтованого на цей спосіб гарантування безпеки, а от у травні 2014 р. – момент найбільш істотного зламу у безпекових преференціях – частка прихильників військового союзу з Росією

та країнами СНД впала до 13%, а до травня 2016 р. – ще більше, до 7%.

Отже, кількісні зміни суспільної підтримки НАТО, що є першою загальною тенденцією 2014–2016 рр. у цій сфері, посилюються та підтверджуються змінами якісного ставлення до ідеї інтеграції України в НАТО. Фактично, перетворення суспільних уявлень відбувається у вигляді встановлення нового балансу і розподілу суспільних преференцій. І відмова від ідеї позаблоковості, як і відхід від підтримки військового союзу з Росією – за своєю суттю можуть бути навіть стратегічно важливішими, аніж зростання прихильності до євроатлантичної інтеграції. Однак варто зважати й на інший бік нових суспільних настроїв – регіональний вимір. Саме він розкриває як глибинні характеристики цих трансформацій, так і викриває основні ризики та малопомітні на загальнонаціональному рівні проблемні точки.

Третя тенденція проглядає у ***зміні ставлення до євроатлантичної інтеграції у раніше найбільш скептичних до НАТО макрорегіонах***.

І тут, так само, як і з європейською інтеграцією, одні з ключових для загального розуміння трансформації суспільних настроїв процеси відбуваються на регіональному рівні.

Так, станом на травень 2016 р. в Україні не виявилося б жодного макрорегоіну, де на гіпотетичному ***референдумі*** більшість проголосувала б проти приєднання до НАТО. Єдиним макрорегіоном, де громадська думка найбільш ймовірно виглядала б рівноцінно поділеною на прихильників і противників членства, була би підконтрольна Україні частина Донбасу – «за» віддали б свої голоси 48% мешканців підконтрольної Україні частини Донбасу, «проти» – 47%. В усіх інших макрорегіонах переважна частина учасників референдуму (явка коливалася б залежно від регіону) підтримала б приєднання України до НАТО.

Табл. 12. **Якби Ви взяли участь у референдумі щодо вступу України до НАТО, то як би проголосували?, %**
(% тих, хто взяв би участь у референдумі)

	Захід		Центр		Південь		Схід		Донбас	
	Листопад 2015	Травень 2016	Листопад 2015	Травень 2016	Листопад 2015	Травень 2016	Листопад 2015	Травень 2016	Листопад 2015	Травень 2016
Проголосував би за вступ	91,1	94,7	80,0	81,8	61,0	64,1	57,3	71,5	58,5	47,8
Проголосував би проти вступу	3,6	3,5	11,1	10,9	38,0	30,8	40,7	23,8	40,0	46,7
Важко відповісти	5,3	1,7	8,9	7,2	1,0	5,1	2,0	4,8	1,5	5,6

Зведені результати досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-nato-noviy-poglyad.

Західний регіон: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області; *Центральний регіон*: м. Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська області; *Південний регіон*: Миколаївська, Одеська, Херсонська області; *Східний регіон*: Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області; *Донбас*: Донецька, Луганська області (частини, контрольовані Україною).

Рівень підтримки на такому голосуванні варіювався б залежно від макрорегіону, зокрема, найвища підтримка була б продемонстрована жителями Західного макрорегіону – 95% учасників референдуму. Водночас варто звернути увагу на внутрішньорегіональну динаміку. Так, на Сході України прихильників членства в Альянсі під час референдуму, якщо порівняти з листопадом 2015 р., стало би істотно більше. Восени 2015 р. на Сході «за» виступили б 57%, а «проти» – 41%, а от

у травні 2016 р. 71,5% учасників референдуму проголосували б «за», а 24% – «проти». На Півдні України так само відбулися певні зміни від кінця 2015 р. до травня 2016 р.: прихильників дещо побільшало (до 64%), а от противників стало менше на 7% (від 38% – до 31% потенційних учасників голосування).

Зростання орієнтації на НАТО як запоруку безпеки для України також яскраво проявляється в усіх макрорегіонах. Найбільш істотне зростання орієнтації на НАТО відбулося у громадській думці Сходу і Донбасу. На Сході у 2012 р. членство в НАТО підтримували 2%, у травні 2016 р. – вже 29%.

Табл. 13. **Який варіант гарантування безпеки був би, на Вашу думку, найкращий для України?, %**

Схід

	Квітень 2012	Липень 2015	Листопад 2015	Травень 2016
Вступ до НАТО	1,7	20,2	36,0	29,0
Військовий союз з Росією та іншими країнами СНД	38,3	13,5	18,3	14,8
Військовий союз із США	-	0,8	2,7	3,5
Позаблоковий статус України	38,0	43,1	29,4	37,5
Інше	1,3	0,8	1,6	0,6
Важко відповісти	20,7	21,6	12,0	14,6

Зведені результати досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-nato-noviy-poglyad

На Донбасі приріст прихильників НАТО між 2012 та 2016 рр. становить «+23%»: від 1% до 24%, відповідно.

Табл. 14. **Який варіант гарантування безпеки був би, на Вашу думку, найкращий для України?, %**

Донбас

	Квітень 2012	Липень 2015	Листопад 2015	Травень 2016
Вступ до НАТО	0,8	12,0	23,3	24,4
Військовий союз з Росією та іншими країнами СНД	50,2	12,9	13,6	14,4
Військовий союз із США		-	3,8	3,8
Позаблоковий статус України	41,4	48,6	34,7	33,3
Інше	0,0	4,4	3,2	1,7
Важко відповісти	7,6	22,1	21,5	22,4

Зведені результати досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-nato-noviy-poglyad

Відтак, у кожному з регіонів відсоток тих, хто бачить в НАТО гарантію безпеки, сьогодні є вищим, аніж був в середньому по всій країні у 2012 р. (13% по Україні). Взагалі, до 2014 р. не було жодного макрорегіону, де більшість би виступала за НАТО. Найбільше євроатлантичний варіант гарантування безпеки підтримували на Заході – 37% жителів регіону у квітні 2012 р., але і тут прихильників позаблоковості було не набагато менше – 34%. Таким чином, регіональна мапа безпекових орієнтацій зазнала серйозних змін. Якщо продовжувати логіку не міжрегіонального порівняння, а вивчення внутрішньорегіональної динаміки, то зміни на Донбасі, Сході і Півдні справді є своєрідним зламом.

В той же час варто звернути увагу на той факт, що позаблоковість, попри загальну втрату «популярності» в середньому по Україні, по-різному сприймається у різних регіонах України. Так, позаблоковість досі має відносну перевагу як шлях гарантування безпеки України на Півдні (44%), Сході (37,5%) та Донбасі (33%).

Табл. 15. **Який варіант гарантування безпеки був би, на Вашу думку, найкращий для України?, %**

Південь

	Квітень 2012	Липень 2015	Листопад 2015	Травень 2016
Вступ до НАТО	6,6	24,2	25,2	19,1
Військовий союз з Росією та іншими країнами СНД	30,6	15,3	7,0	12,2
Військовий союз із США	-	2,3	2,3	3,2
Позаблоковий статус України	50,6	35,8	37,9	44,3
Інше	0,6	0,5	1,9	0,4
Важко відповісти	11,6	21,9	25,7	20,9

Зведені результати досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-nato-noviy-poglyad

При цьому від листопада 2015 р. до травня 2016 р. відбулося зростання популярності позаблоковості у громадській думці Півдня (38% у листопаді 2015 р. і 44% у травні 2016 р.) та Сходу (29% і 37,5%, відповідно).

Таким чином, з одного боку, розгортання військової агресії проти України стало тригером для безпрецедентної зміни ставлення до НАТО, позаблоковості, мілітарного союзу на просторі СНД – навіть в стані скептиків і найбільших критиків НАТО. З іншого боку, в такій ситуації є кілька «прихованих» ризиків. Навіть поверховий спад напруги на лінії фронту, певне замороження ситуації можуть мати наслідком і спад євроатлантичного ентузіазму, оскільки свою гостроту втрачатиме основна перевага колективної безпеки, на яку звернуло увагу українське суспільство у 2014 р. – можливість сподіватися на зобов'язувальні безпекові принципи діяльності НАТО і очевидність безпекового вакууму, яким насправді виявилася політична ідея позаблоковості. Зростання прихильності

до євроатлантичної інтеграції означає і певний рівень очікувань від Альянсу, передовсім – щодо допомоги Україні у спротиві зовнішній агресії. Опосередковано відсутність очікуваної відповіді на цей внутрішній запит українського суспільства може вплинути і на ставлення до Альянсу та необхідності інтеграції з ним загалом. З огляду на це, одним із ймовірних сценаріїв розвитку громадської думки може бути поступове зменшення підтримки ідеї членства в НАТО до певного рівня, який можна буде вважати рівнем свідомого вибору, незалежного від зовнішніх і поточних обставин, а також – зростання прихильності до ідеї позаблоковості у низці макрорегіонів – на Сході, Півдні та Донбасі.

Висновки

Зміни у зовнішньополітичних настроях українців у період 2014–2016 рр. являють собою одну із найбільш істотних трансформацій у громадській думці протягом останніх років і характеризуються як кількісними, так і якісними показниками, як загалом по країні, так і на рівні регіонів.

Оцінюючи зміни у громадській думці щодо ***європейської інтеграції,*** можна говорити про *зникнення полярності в інтеграційних пріоритетах*: вибір між ідеєю приєднання до ЄС або до Митного союзу більше не розділяє суспільство. Характерний розподіл на прибічників ЄС (42% у травні 2013 р.), з одного боку, і членства України в Митному союзі (31%, відповідно) почав руйнуватися у 2014 р. за рахунок безпрецедентного падіння підтримки Митного союзу. Станом на вересень 2016 р. в українському суспільстві лишилося 13% прихильників приєднання України до Митного союзу. Водночас коливання підтримки ідеї вступу до ЄС врешті «зупинилися» на рівні 47% (у травні 2013 р. було 42%), що може свідчити про сформованість на сьогодні достатньо сталого ядра прихильників євроінтеграції. *Фактично, можна говорити про максимально можливий рівень свідомої підтримки*

євроінтеграції в нинішніх реаліях. Будь-який додатковий «приріст» видається можливим за появи нових обставин: як суто внутрішніх, так і зовнішніх, включаючи двосторонні відносини з ЄС.

Відбулося зникнення дуалізму в інтеграційних пріоритетах українців. Так, до 2014 р. при неальтернативній постановці питання (не «або-або») переважна частина українців підтримувала ідею членства України і в Митному союзі, і в ЄС. Втім, від кінця 2013 р. підтримка ідеї інтеграції в Митний союз впала, змінився баланс на користь противників такої перспективи: у березні 2014 р. – 26% «за» і 53% «проти». А от прихильники членства в ЄС і надалі лишалися в більшості щодо противників. Це є ще одним свідченням формування достатньо сталого ядра прибічників європейської інтеграції.

Найістотнішою зміною у громадській думці щодо інтеграційних пріоритетів слід вважати *регіональні зміни громадської думки.* Максимальне падіння підтримки Митного союзу відбулося якраз в тих регіонах, які були «опорними» і де євразійська інтеграція традиційно підтримувалася більшістю населення: Південь, Схід, Донбас.

В той же час розчарування у євразійському векторі інтеграції поступово почало поєднуватися із зростанням *підтримки ідеї неприєднання* до жодного із цих союзів взагалі. Це означає, що переважна частина розчарованих в євразійському векторі «пішла» або в категорію «неприєднанців», або в – «невизначені». Логічно, що найбільше підтримка ідеї «неприєднання» зросла за останні два роки саме на Півдні (від 14% у травні 2013 р. до 39% у вересні 2016 р.), Сході (13% і 39%) та максимально порівняно з іншими регіонами – на Донбасі (від 10% до 41%, відповідно). Втім, тут можливі два сценарії розвитку подій. Перший: ця позиція «нікуди не приєднуватися» може стати сталою – і тоді ми матимемо нову ситуацію із регіональним розподілом, коли вчорашні прихильники Митного союзу просто заперечуватимуть необхідність поступу в бік членства в ЄС. Це створить нові регіональні відмінності, але такі, що,

ймовірно, будуть більш м'якими, аніж попередні. Без високого рівня поляризації як у ситуації з розподілом країни на тих, хто за вступ до ЄС, і тих, хто прагне до Митного союзу. Другий варіант розвитку суспільних настроїв: позиція «ані ЄС, ані МС» має тимчасовий характер як проміжна позиція і потенційно може стати ресурсом для поповнення лав прихильників європейської інтеграції. Зважаючи на те, що ядро свідомих прибічників ЄС вже можна вважати сформованим в більшості регіонів (причому більшою мірою – навіть до Євромайдану, з певними змінами після нього), перехід від позиції «нікуди» до підтримки ЄС видається можливим винятково за появи нових обставин, які стимулюватимуть лояльність до ЄС. Нова карта суспільних настроїв остаточно ще не склалася, але стара, в якій жителі Півдня, Сходу і Донбасу обирали здебільшого Митний союз, фактично зруйнована.

У ставленні українців до ***євроатлантичної інтеграції*** також за період від 2014 р. відбулися кардинальні зрушення. Причому за своїм характером і відмінністю нинішньої ситуації від тієї, що мала місце до 2014 р., вони більш помітні, аніж ті, що відбулися щодо вибору між ЄС та Митним союзом.

Підтримка ідеї членства України в НАТО загалом по країні почала стрімко зростати навесні 2014 р. і наразі є безпрецедентно високою за всю історію відносин України та НАТО. Так, якби в Україні було організовано референдум щодо членства в НАТО, то, починаючи від червня 2014 р, він був би виграний. При цьому рівень потенційної підтримки НАТО серед учасників такого голосування поступово зростав упродовж 2014–2016 рр. і в травні 2016 р. сягнув показника у 78% серед тих, хто взяв би участь у референдумі. Противників НАТО водночас серед виборців-учасників голосування було би 17%.

Окрім цього, важливо, що змінилося і бачення ролі членства в НАТО – у 2014 р. *вступ до Альянсу вперше став найбільш підтримуваним у суспільстві варіантом гарантування безпеки України*. Поряд з цим відбулося падіння під-

тримки ідеї позаблоковості (була основним варіантом гарантування безпеки до 2014 р.) і військового союзу з Росією та іншими країнами СНД (до 2014 р. була на другом місці за рівнем підтримки після позаблоковості). Отже, бачимо загальну зміну балансу між підтримкою різних безпекових векторів, що підсилює якісну, а не тільки кількісну складову підтримки євроатлантичної інтеграції.

Ставлення до членства в НАТО як такого, так само, як і до різних варіантів безпеки значуще змінилося і на регіональному рівні. Станом на травень 2016 р. в Україні не лишилося жодного макрорегіону, де більшість потенційних виборців на референдумі проголосували б проти приєднання України до НАТО. Найбільш «тонка» межа між табором прихильників і противників серед учасників голосування була б на Донбасі, де голоси «за» і «проти» розділилися б навпіл. В усіх інших макрорегіонах референдум щодо членства в НАТО був би впевнено виграний. Співвідношення між тими, хто підтримав би членство в НАТО, і проголосував би проти, виглядало б як 64% та 31% для Півдня та 71,5% і 24% для Сходу, відповідно.

Змінилося в цих критичних щодо НАТО макрорегіонах і ставлення до різних опцій безпеки. І саме на внутрішньорегіональну динаміку варто звертати увагу, а не лише на загальні зміни в середньому у всьому суспільстві. Адже у 2012 р. менш 1% жителів Донеччини та Луганщини виступали за НАТО як гарантію безпеки. Влітку 2015 р. таких серед жителів Донбасу (підконтрольної частини) було 12%, а у травні 2016 р. – 24%. Так, відбуваються внутрішньорегіональні зміни, тому 24% підтримки саме членства в НАТО як гарантії безпеки для України потрібно порівнювати не із показниками Заходу чи Центру, а з самим Донбасом, де чотири року тому прихильників НАТО було менше 1%.

В той же час, необхідно серйозно ставитися до низки ризиків і застережень у цій царині. Очевидно, що таке стрімке зростання підтримки НАТО пов'язане із вакуумом безпеки,

в якому опинилася України на тлі політики позаблоковості і самого джерела походження агресії – дій Російської Федерації. Відтак, дві найбільш поширені у суспільстві до 2014 р. безпекові опції – позаблоковість та військовий союз з Росією – були заперечені і спростовані новими реаліями, в яких опинилося суспільство. Проте, якщо підтримка військового союзу з Росією невпинно спадала протягом 2014–2016 рр., то позаблоковість має іншу історію суспільних оцінок. Вона як опція втратила свою «першість» (від 42% у 2012 р. до 25% у травні 2016 р.), але регіонально продовжує лишатися найбільш популярною, хоча і у відносних величинах, перспективою для Сходу (37,5%), Донбасу (33%) і Півдня (44%). Це означає, що варіант не приєднуватися або ж не створювати жодних військово-політичних альянсів досі достатньо поширений у суспільстві, передовсім – у тих регіонах, які переживають найбільший злам: зростання орієнтації на НАТО, розчарування в тісних зв'язках з Росією тощо. В разі замороження ситуації у зоні конфлікту на Донбасі, своєрідного звикнення населення зі статус-кво (конфлікт триває, територія непідконтрольна, Крим анексований тощо), відсутністю адекватної суспільним очікуванням підтримки від західних партнерів-членів НАТО і від НАТО загалом, варто, по-перше, очікувати певного спаду рівня підтримки НАТО, а по-друге – зростання підтримки позаблоковості у найбільш чутливих регіонах. Саме ця категорія населення – жителі Півдня, Сходу і Донбасу, що підтримують позаблоковість, – мають становити основний інтерес і бути цільовою аудиторією інформаційних та роз'яснювальних кампаній щодо реалій та перспектив безпекової політики України.

Більше того, зазначені вище ризики і застереження будуть значно посилені в разі повернення ключових політичних гравців до теми НАТО як теми політичного дискурсу у дусі маніпуляцій. Наразі тема євроатлантичної інтеграції фактично зійшла з порядку денного публічної дискусії: гостро і відверто проти зближення з НАТО, а в перспективі і приєднання до

організації, жодна з ключових політичних сил не виступає. Це є певним плюсом для відносно «чистих» замірів громадської думки, але вочевидь ситуація зміниться, коли тема знову стане частиною політичних кампаній.

Таким чином, вимір суспільного ставлення як до європейської і євразійської, так і до євроатлантичної інтеграції аргументовано можна називати полем кардинальних зрушень в період від 2014 р. При цьому основні трансформації, як показують дослідження, відбуваються навіть не тільки і не стільки на загальнонаціональному рівні, як на рівні макрорегіонів. Новий баланс ще не встановився остаточно і багато в чому залежатиме саме від подальшого розвитку подій у реальному житті та політиці. Нова мапа суспільних настроїв залежатиме від зрушень, що відбуватимуться або не відбуватимуться у критично важливих регіонах – на Півдні, Сході і Донбасі.

V. ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: ДОСЯГНЕННЯ І ЗАГРОЗИ

Олексій Сидорчук, Маргарита Чабанна

31 серпня 2015 р. Верховна Рада України більшістю голосів у першому читанні схвалила законопроект «Про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади». Водночас у цей проект змін до Конституції, окрім положень, спрямованих на проведення реформи децентралізації, було включено ще одне перехідне положення (пункт 18): «Особливості здійснення місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей визначаються окремим законом». Таким чином проект конституційних змін у частині децентралізації було безпосередньо прив'язано до так званого Мінського процесу – комплексу заходів щодо врегулювання збройного конфлікту на території Донбасу. Внесення цієї норми до проекту конституційних змін надзвичайно збурило українське суспільство та призвело до зіткнень під Верховною Радою у день голосування, внаслідок яких загинуло 4 правоохоронці.

Однак реформу децентралізації в Україні далеко не відразу було поєднано з кроками української влади у виконанні других Мінських домовленостей, укладених 12 лютого 2015 р. Більше того, реформа децентралізації та виконання умов Мінського процесу є двома кардинально різними завданнями, які не мають стосуватися одне одного. Утім, оскільки після попереднього голосування за конституційні поправки до проекту так і не було внесено жодних змін, питання децентралізації та вре-

гулювання конфлікту на Донбасі досі пов'язані між собою в громадській думці. Причини та ймовірні наслідки цього феномену, а також його місце у загальному контексті зміни суспільних настроїв в Україні після початку російсько-українського конфлікту на Донбасі буде проаналізовано в цьому розділі.

Витоки реформи децентралізації

В основу реформи децентралізації покладено цілу низку проблем, розв'язання яких за наявних умов розподілу влади та ресурсів між різними її рівнями було практично неможливим. Українські громадяни здебільшого не могли отримувати якісні та доступні послуги від органів влади. Це стосувалося різноманітних сфер: охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, транспорту, благоустрою тощо[1].

Нестача і низька якість послуг, що їх державні органи й органи місцевого самоврядування надавали громадянам, цілком закономірно виливались у негативні оцінки, які українці давали під час опитувань. Зокрема, в листопаді 2014 р. – до початку реалізації основних заходів із децентралізації – абсолютна більшість громадян була незадоволена медичним обслуговуванням (таких було 72%), турботою про соціально вразливі групи (70%), роботою

[1] Станом на 2014 р. в Україні налічувалось близько 11,5 тис. територіальних громад, які мали свої сільські, селищні чи міські ради. Але, наприклад, більше половини цих рад не мали змогу утримувати дитячі садки на своїй території. Внаслідок цього, згідно з даними Державної служби статистики, дитячі садки могли охопити лише 56% дітей, що мешкали в Україні. Очевидно, що нестача дитячих садків створювала цілком очевидні труднощі для великої кількості українців, які були змушені шукати інші способи дошкільного виховання своїх дітей (Ганущак Ю. Політики думають, що децентралізація – проклята реформа // Платформа. – 2015. – Режим доступу: http://reforms.platfor.ma/yurii-ganushchak/; Дошкільні навчальні заклади / Державна служба статистики. – 2014. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/

житлово-комунальних підприємств (66%) тощо. Оцінку громадянами таких послуг представлено в таблиці 1. Як видно, вони були переважно незадоволені діяльністю органів влади з вирішення проблем і надання послуг практично в усіх ключових сферах.

Табл. 1. **Як би Ви оцінили вирішення у місті (селищі) наступних проблем?,** ***%*** *(листопад 2014 р.)*[2]

	Дуже добре	Загалом добре	Загалом погано	Дуже погано	Важко сказати
Забезпечення робочими місцями	1,4	2,7	41,3	35,8	18,8
Матеріальна допомога незаможним	0,7	5,7	35,0	28,4	30,2
Турбота про соціально вразливі групи	0,9	5,9	41,7	28,8	22,7
Боротьба зі злочинністю	0,8	7,2	35,4	28,8	27,8
Створення умов для розвитку бізнесу	0,6	7,7	22,6	21,2	47,9
Забезпеченість житлом	0,9	8,3	34,1	37,4	19,3
Поліпшення екології	0,9	9,6	33,2	21,7	34,6
Медичне обслуговування	0,4	10,1	42,2	29,9	17,4
Робота житлово-комунального господарства	1,6	10,3	39,0	27,3	21,8
Проблеми забудов	1,4	11,2	24,3	15,4	47,7
Поліпшення шкільної освіти	0,8	15,5	23,1	15,8	44,8
Благоустрій, санітарний стан біля будинків	2,2	25,6	37,6	14,6	20,0
Боротьба з заторами на дорогах	6,4	28,0	21,8	9,4	34,4
Робота міського транспорту	5,5	41,7	19,7	12,5	20,6

[2] Результати загальнонаціонального опитування громадської думки щодо проблем місцевого самоврядування та ставлення до децентралізації влади // Галузевий моніторинг. – 2014. – № 18. – Режим доступу: http://dif.org.ua/modules/pages/files/1423756129_3428.pdf

Значною мірою пов'язана з цим проблема полягала у відсутності ефективного зворотного зв'язку між громадянами і місцевою владою, тобто здатності виборців впливати на ухвалення рішень органами влади, які вони обирали. Результати опитувань громадської думки також слугували яскравим підтвердженням цієї проблеми. Так, у листопаді 2014 р. 74% українців були незадоволені своєю здатністю впливати на рішення органів місцевої влади. Крім того, громадяни наочно демонстрували і низький рівень задоволеності діяльністю місцевої влади, причому як органів державної влади, так і органів місцевого самоврядування. Зокрема, діяльністю міських (селищних) голів були задоволені 33% респондентів, діяльністю місцевих рад – 27%, діяльністю місцевих державних адміністрацій – 26%. У таблиці 2 наведено основні результати опитування.

Табл. 2. **Наскільки Ви задоволені діяльністю таких органів влади?,** ***%*** *(листопад 2014 р.)*[3]

	Цілком задоволений	Переважно задоволений	Переважно незадоволений	Зовсім незадоволений	Важко сказати
Місцеві суди	1,2	15,7	28,4	29,4	25,3
Місцеві органи прокуратури	1,5	16,8	28,0	28,5	25,3
Місцеві органи міліції	3,3	18,5	32,5	28,6	17,2
Місцева державна адміністрація	2,9	23,2	35,8	22,0	16,1
Місцева рада	3,0	24,3	34,1	20,1	18,5
Міський/селищний голова	6,9	26,1	31,3	18,6	17,1

[3] Сидорчук О. Ставлення жителів міст до ідеї децентралізації // Громадська думка. – К.: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, 2014. – № 3 (23). – С. 5.

Причини такого ставлення громадян як до місцевої влади загалом, так і до її здатності надавати якісні послуги, можна було відшукати в системі організації та розподілу влади і ресурсів в країні. Згідно з Конституцією України, територію держави було поділено на три рівні – базовий, районний і обласний. У той час як місцеве самоврядування безпосередньо стосувалося лише базового рівня, тобто сіл, селищ і міст, очевидними були і проблеми з організацією влади на двох вищих рівнях. Усі вони разом створювали несприятливі умови для здатності держави та органів місцевого самоврядування ефективно виконувати свої функції та надавати послуги громадянам.

На базовому рівні найгостріше відучувався брак ресурсів. Із 11,5 тис. громад, які існували в Україні до початку реформи децентралізації, 10,2 тис. громад були сільськими. При цьому 92% із них налічували у своєму складі менше 3 тис. мешканців, а 47% – менше 1 тис. мешканців[4]. Таким малочисельним громадам було надзвичайно важко генерувати дохід, достатній для забезпечення послугами своїх мешканців. При цьому в більшості з них левова частка місцевого бюджету (до 90%) покривала заробітну плату працівників органів місцевого самоврядування. Зрозуміло, що коштів на виконання інших функцій практично не лишалося, в результаті чого ці громади ставали фінансово залежними від дотацій із державного бюджету.

Не дивно, що 96% територіальних громад були дотаційними, тобто потребували підтримки з державного бюджету на забезпечення власних потреб[5]. Однак навіть із отриманням

[4] Презентація законопроектів щодо об'єднання та співробітництва територіальних громад / Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства. – 2014. – Режим доступу: http://decentralization.gov.ua/infographics/item/id/5

[5] Восток + Запад: Децентрализация – Реформа и обновление бюджетной системы в Украине / УНИАН. – 2015. – Режим доступу: http://www.unian.net/multimedia/video-2/8394-vostok-zapad-detsentralizatsiyareforma-i-obnovlenie-byudjetnoy-sistemyi-v-ukraine.html

необхідного державного фінансування місцеві громади мали певні проблеми. Зокрема, міста (за винятком 180 міст обласного значення), селища та села могли отримувати дотації з державного бюджету не напряму, а через районні та обласні державні адміністрації, що створювало їм додаткові проблеми. Крім того, органи місцевого самоврядування на базовому рівні часто були змушені нести відповідальність за надання ключових послуг, таких як медицина чи освіта, не маючи на це достатнього обсягу державної фінансової допомоги. Аби бодай частково покрити витрати на ці потреби, місцева влада була змушена використовувати кошти, призначені для реалізації інших, менш нагальних завдань, зокрема у сфері благоустрою, здійснення ремонтів, розвитку інфраструктури. У підсумку, коштів зазвичай не вистачало ні на першу, ні на другу категорії витрат, і страждали від цього місцеві мешканці, які були змушені задовольнятися низькою якістю послуг.

Очевидні негаразди спостерігалися й на вищому – районному і обласному – рівні, де органи влади мали реалізовувати спільні інтереси територіальних громад у вигляді проектів регіонального розвитку. Для цих потреб існував Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР), через який держава спрямовувала гроші на розвиток територій. До початку реформи розподіл коштів відбувався в «ручному режимі», внаслідок чого окремі області отримували величезні суми, де їх переважно «освоювали» наближені до влади бізнесмени, тоді як інші лишалися майже без фінансування. За часів президентського правління В. Януковича (2010–2014 рр.) непропорційно багато коштів із ДФРР отримували Донецька область і Автономна Республіка Крим, де особливо сильними були позиції й інтереси правлячої на той час Партії регіонів. У 2011 р., наприклад, Крим отримав 900 млн грн, а Донецька область – 343 млн грн із загальної суми в 2,945 млрд грн, які держава виділила на розвиток регіонів[6].

[6] Ткачук А. Державна регіональна політика: від асиметрії до солідарності (робочий зошит) – К.: ІКЦ «Легальний статус», 2013. – С. 45.

Крім того, управління районами і областями було надміру централізовано. На відміну від базового рівня, районні й обласні ради не мали власних виконавчих органів, а всі виконавчі повноваження на цьому рівні було зосереджено в руках районних і обласних державних адміністрацій, голів яких призначав Президент за поданням Кабінету Міністрів. Подібне зосередження повноважень, у тому числі права формувати і розпоряджатися бюджетом, в руках чиновників, призначених у Києві, не сприяло розвитку місцевого самоврядування та можливостям громадян впливати на процес ухвалення рішень у своїх регіонах.

Децентралізація проти федералізації

Незважаючи на очевидні проблеми, витоки яких лежали у надмірній централізації влади в країні, повноцінну реформу децентралізації до 2014 р. не запровадили, хоча такі спроби було здійснено після приходу до влади Президента В. Ющенка у 2005 р. Однак лише Революція Гідності стала поштовхом до початку справжнього реформування у цій сфері. 1 квітня 2014 р. Кабінет Міністрів на чолі з А. Яценюком схвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, в якій було викладено основні принципи та очікувані кроки реформи децентралізації [7]. Саме відтоді й можна говорити про офіційний початок децентралізації влади в Україні.

Це з усією очевидністю вказує на те, що реформа децентралізації стартувала не лише задовго до підписання перших Мінських домовленостей 5 вересня 2014 р., а й до

[7] Розпорядження «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» / Кабінет Міністрів України. – 2014. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80/

початку бойових дій на Донбасі (зокрема, Антитерористична операція українських Збройних сил проти сепаратистів на Донбасі офіційно почалась лише 14 квітня 2014 р.). Крім того, зрозуміло, що децентралізація була покликана вирішити об'єктивні проблеми розвитку української держави, перелічені вище, що не були пов'язані з необхідністю врегулювати конфлікт на Донбасі.

З іншого боку, саму ідею розширення прав органів місцевого самоврядування використав і президент Росії В. Путін під час сепаратистських заворушень у кількох східних і південних областях України протягом березня-квітня 2014 р. Однак у його риториці таке розширення прав місцевої влади означало федералізацію країни – тобто перетворення України з унітарної держави на федеративну [8]. Зрозуміло, що в цьому разі В. Путін і його речники здійснили підміну понять: федералізація України означала би зміцнення регіональної влади, що загрожувало б виникненням регіональних політико-економічних кланів і посиленням відцентрових тенденцій. Очевидно, що саме такий перебіг подій був вигідний російському президентові, адже дав би змогу роздробити Україну і таким способом взяти під контроль значну частину її регіонів. Разом із іншими методами боротьби проти української держави, в тому числі воєнними, ініціативу В. Путіна щодо федералізації України слід розглядати як ще один елемент гібридної війни Росії проти України.

Децентралізація українського зразка, натомість, мала зовсім інші інструменти і завдання. В її основі покладено необхідність посилити базовий рівень – міста, селища, села – де громадяни найчастіше стикаються з необхідністю отримувати послуги від влади. Крім того, зміцнення місцевого самовря-

[8] Кендалл Б. Федерализация Украины в вопросах и ответах / BBC. Русская служба. – 2014. – Режим доступу: http://www.bbc.com/russian/international/2014/04/140402_ukraine_federation_q_and_a

дування на базовому рівні слугувало би противагою регіоналізації країни і таким чином, навпаки, обмежувало б загрозу дезінтеграції країни. Варто зауважити, що найбільша загроза сепаратизму в Україні надходила саме від обласних рад, які внаслідок браку реальних управлінських повноважень зазвичай дуже політизовані і часто у своїх діях виходять за межі дозволеного законом. Водночас місцеві ради базового рівня безпосередньо відповідальні за забезпечення життєдіяльності власних громад і тому не зацікавлені в роздмухуванні будь-яких політично чутливих тем. Тому, на відміну від прагнення федералізації, реформа децентралізації була покликана зміцнити державний устрій України.

Поза тим, доволі швидко стало зрозуміло, що нав'язування ідеї федералізації України російською владою не знайшло відгуку в українському суспільстві – навіть у південних і східних областях держави, де прихильність до Росії була традиційно вищою. Зокрема, у квітні 2014 р. – в розпал сепаратистських заворушень у деяких містах південно-східної України й агресивної пропаганди Росією ідеї федералізації – лише 25% жителів восьми південних і східних областей України вважали, що країна має стати федеративною. Водночас 45% були переконані, що вона має лишатися унітарною, але за умови децентралізації влади, і 19% – що необхідно зберегти нинішній унітарний устрій без змін (детальні результати представлено в таблиці 3). Більше того, лише 12% жителів південного сходу зауважили, що українська влада має здійснити федералізацію країни, аби утримати її єдність. Очевидно, що навіть у більш піддатливих для впливу російської пропаганди регіонах українські громадяни чітко усвідомлювали загрози федералізації.

Табл. 3. **Державний устрій України має бути…,** ***%***
(квітень 2014 р.) [9]

	Унітарним – області повинні мати ті права, які вони мають зараз	**Унітарним, але потрібно провести децентралізацію влади**	**Федеративним**	**Важко сказати**
Дніпропетровська обл.	19,6	51	11,4	11,6
Донецька обл.	10,6	41,1	38,4	8,7
Запорізька обл.	19,8	51,4	15,3	13,6
Луганська обл.	12,4	34,2	41,9	7,9
Миколаївська обл.	17,9	63	10,7	8,4
Одеська обл.	29,1	44,2	17,5	8,1
Харківська обл.	23,3	39,1	32,2	5,2
Херсонська обл.	32,9	54,5	6,9	5
Південь і Схід разом	**19,1**	**45,2**	**24,8**	**8,8**

Досягнення і проблеми реформи децентралізації

Попри те, що офіційний старт децентралізації в Україні відбувся у квітні 2014 р., перші законодавчі нововведення, що запровадили реальний процес перерозподілу владних повноважень і ресурсів на користь органів місцевого самоврядування, було здійснено лише наприкінці 2014 р. Зокрема, 28 грудня Верховна Рада під час голосування за державний бюджет на 2015 р.

[9] Ведернікова І., Мостова Ю., Рахманін С. Південний Схід: гілка дерева нашого // Дзеркало тижня. – 2014. – № 14. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/pivdenniy-shid-gilka-dereva-nashogo-_.html

ухвалила зміни до Бюджетного кодексу[10] і Податкового кодексу[11], які безпосередньо стосувалися децентралізації влади. Ухвалені зміни містили кілька ключових положень.

По-перше, надходження від деяких важливих податків, таких як податок на доходи фізичних осіб, було перерозподілено на користь місцевих бюджетів. По-друге, органи місцевої влади отримали більше свободи у запровадженні нових місцевих податків і їх ставок, доходи від яких також надходитимуть до місцевих бюджетів. По-третє, фінансування освітніх і медичних послуг, на здійснення яких органам місцевого самоврядування постійно бракувало коштів, було офіційно закріплено за профільними міністерствами. По-четверте, було запроваджено нову систему вирівнювання доходів територіальних громад. Раніше держава відшкодовувала дефіцит місцевих бюджетів, вилучаючи надлишкові коштів у тих територіальних громад, які отримували профіцит власних бюджетів. У результаті відбувалось вирівнювання місцевих бюджетів за видатками, тобто покриття державою коштів на всі закріплені за органами місцевого самоврядування витрати. Зі зрозумілих причин така система не спонукала органи місцевої влади заробляти більше, бо надлишок усе одно забирала держава, а нестачу – навпаки компенсувала. Нова модель запровадила принцип вирівнювання місцевих бюджетів за доходами. Ті територіальні громади, які заробляли менше, ніж середній по країні показник, отримували дотацію від держави лише частково. Так само ті громади, які заробляли більш ніж у середньому по країні, були змушені віддавати лише частину надлишку.

[10] Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» / Верховна Рада України. – 2014. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/79-19/conv

[11] Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» / Верховна Рада України. – 2014. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/71-19/conv

У підсумку зміни до двох кодексів заклали основи для фінансової децентралізації. Вони одночасно запровадили прямі та непрямі стимули до збагачення місцевих бюджетів. З одного боку, органи місцевої влади автоматично отримали нові джерела доходів завдяки новим податкам і більшим часткам від податкових зборів. З іншого боку, територіальні громади дістали стимули розвивати місцевий бізнес і покращувати свою інвестиційну привабливість, аби збільшувати доходи у місцеві бюджети, значну частину яких вони відтепер могли залишати у своєму розпорядженні.

Продовженням законодавчого забезпечення реформи стало ухвалення закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад»[12]. Необхідність його прийняття була зумовлена критичним браком ресурсів в абсолютної більшості територіальних громад в Україні. Відтепер вони отримали право об'єднуватись між собою заради того, щоб посилювати власну інституційну та фінансову спроможність, а також отримати додаткові законодавчі повноваження та ресурси. Для цього усі обласні ради України повинні були затвердити перспективні плани формування територій громад згідно з розробленою методологією. На основі цього плану громади й могли домовлятися між собою про об'єднання. В разі успішного об'єднання такі громади урівнялися б у правах із містами обласного значення, тобто перейшли би на прямі відносини з державним бюджетом та отримали би нові джерела податкових доходів і низку управлінських повноважень. При цьому українські законодавці свідомо відмовились від примусового об'єднання громад (на відміну, скажімо, від Латвії), дозволивши громадам не брати участі у цьому процесі[13].

[12] Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» / Верховна Рада України. – 2015. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/157-19/conv

[13] Створення децентралізованої України виводить її з кремлівської матриці: [інтерв'ю з А. Ткачуком / розмову вела О. Процюк] // Галичина. – 2016. – 19 вересня. – Режим доступу: http://www.galychyna.if.ua/publication/policy/anatolii-tkachuk-stvorennja-decentralizovanoji-ukrajini/

Результати обох законодавчих новацій не забарились. Найбільш помітним наслідком перших кроків з децентралізації стало зростання доходів до місцевих бюджетів. Так, за 2015 р. місцеві бюджети отримали на 42% більше власних доходів, ніж протягом 2014 р. Загальний приріст становив 29,6 млрд грн: з 70,2 до 99,8 млрд грн. Крім того, отриманий дохід у 99,8 млрд грн на 16% перевищив очікуваний рівень річних надходжень[14]. Мало того, вже за перші 7 місяців 2016 р. власні доходи місцевих бюджетів зросли майже на 46% (або на 25,4 млрд грн) порівняно з аналогічним періодом 2015 р.[15] (*діаграма 1*). Такі показники свідчать про немалий потенціал фінансової децентралізації, адже з часом нові й нові територіальні громади матимуть змогу користуватися новими умовами для збільшення рівня власних доходів.

Завдяки зростанню надходжень до місцевих бюджетів доходи органів місцевого самоврядування за 2015 р. помітно перевищили видатки. За підсумками 2015 р. таке перевищення склало близько 39 млрд грн[16], тоді як аналогічний показник у

[14] Інформація щодо стану виконання місцевих бюджетів за січень-грудень 2015 р. / Міністерство фінансів України. – 2016. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files/56969ae43ec34.docx

[15] Інформація щодо стану виконання місцевих бюджетів за січень-липень 2016 р. / Міністерство фінансів України. – 2016. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files/%D0%94%D0%9E%D0%92%D0%86%D0%94%D0%9A%D0%90%20(%D1%81%D1%96%D1%87%D0%B5%D0%BD%D1%8C-%D0%BB%D0%B8%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D1%8C).docx

[16] Довідка про виконання місцевих бюджетів за доходами станом на 01.01.2016 (без урахування міжбюджетних трансфертів та з урахуванням трансфертів з державного бюджету) / Державна казначейська служба України. – 2016. – Режим доступу: http://www.treasury.gov.ua/main/file/link/305326/file/Mb_12_15.xls; Довідка про виконання місцевих бюджетів за видатками станом на 01.01.2016 / Державна казначейська служба України. – 2016. – Режим доступу: http://www.treasury.gov.ua/main/file/link/305333/file/Mb_12_15_1.xls

2014 р. становив лише 6 млрд грн[17] (*діаграма 2*). З одного боку, це свідчить про збагачення місцевих бюджетів, тим більше що тепер органи місцевого самоврядування зможуть лишати невикористані кошти з медичних і освітніх субвенцій на наступний рік. З іншого боку, така значна цифра також засвідчує те, що органи місцевого самоврядування не змогли знайти застосування чималому обсягу коштів, а звідси й на необхідність уточнення і подальшого розширення їхніх повноважень.

Діаграма 1. **Доходи місцевих бюджетів та їхні джерела у 2014–2016 рр.** *(за однакових умов, без урахування непідконтрольних Україні територій, млрд грн)*

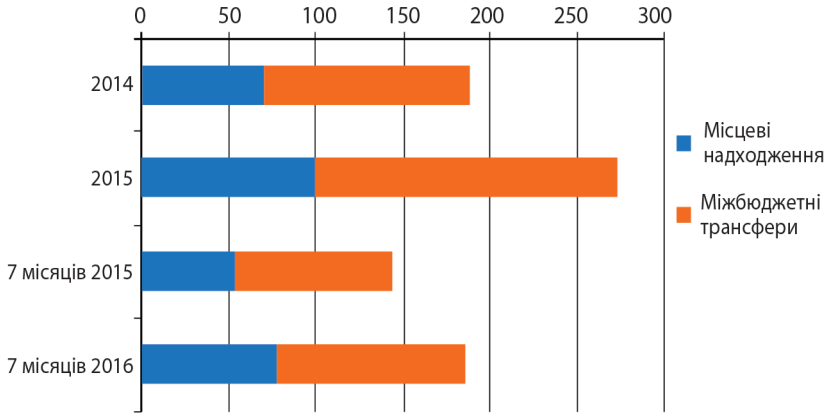

[17] Довідка про виконання місцевих бюджетів за доходами станом на 01.01.2015 (без урахування міжбюджетних трансфертів та з урахуванням трансфертів з державного бюджету) / Державна казначейська служба України. – 2016. – Режим доступу: http://www.treasury.gov.ua/main/file/link/245416/file/Mb_12_14.xls; Довідка про виконання місцевих бюджетів за видатками станом на 01.01.2015 / Державна казначейська служба України. – 2016. – Режим доступу: http://www.treasury.gov.ua/main/file/link/245416/file/Mb_12_14.xls

Діаграма. 2. **Співвідношення доходів і видатків місцевих бюджетів у 2014 і 2015 рр.** *(млрд грн)*

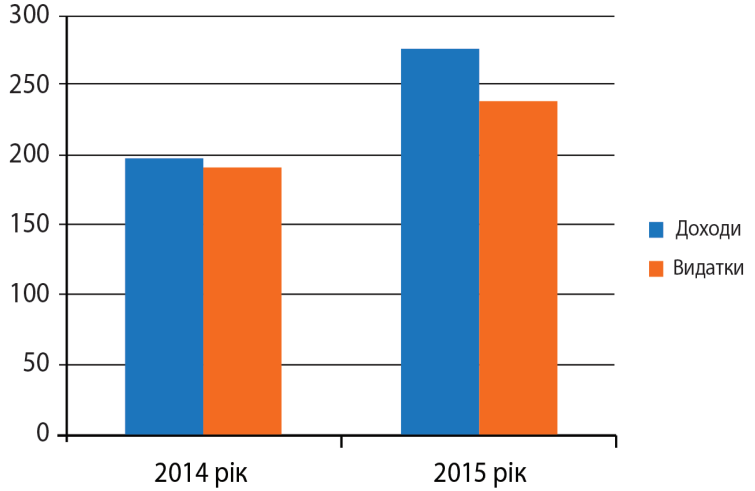

Протягом 2015 р. було також досягнуто помітних результатів у процесі добровільного об'єднання громад. До кінця 2015 р. близько 800 громад утворили 159 об'єднаних територіальних громад, які змогли провести перші вибори під час чергових місцевих виборів, що відбулись 25 жовтня 2015 р.[18] При цьому темпи об'єднання громад значно випередили аналогічні процеси в інших країнах, що проходили подібний процес (наприклад, у Латвії, Естонії, Данії, Норвегії)[19] – за півроку в Україні об'єдналося близько 7% громад. З об'єктивних причин – внаслідок можливості отримати нові повноваження і ресурси лише з наступного року – процес об'єднання громад у першій половині 2016 р. загальмувався. До кінця серпня 2016 р. ще 25 об'єднаних громад зуміли завершити процес укрупнення і провести перші вибори. 11 і 18 грудня 2016 р. відбулися перші вибори у ще 184 об'єднаних громадах.

[18] Моніторинг прогресу реформ. Звіт за 9 місяців 2015 р. / Національна рада реформ. – 2015. – С. 20. – Режим доступу: http://reforms.in.ua/sites/default/files/upload/nationalreform_broshura4.pdf

[19] Створення децентралізованої України виводить її з кремлівської матриці: [інтерв'ю з А. Ткачуком].

Перша половина 2016 р. відзначилась помітним гальмуванням законодавчого забезпечення реформи децентралізації та процесу об'єднання громад. Це було пов'язано передусім із розпадом коаліції в лютому та тривалою політичною кризою, яка формально завершилась із призначенням нового прем'єр-міністра В. Гройсмана 14 квітня 2016 р. Однак навіть після цього парламентську коаліцію не було відновлено, оскільки дві парламентські фракції, що лишилися в ній, мали у своєму складі менше половини депутатів. У результаті Верховна Рада зуміла повернутися до розгляду законопроектів з децентралізації лише на початку осені, проте й тоді голосів для ухвалення важливих законопроектів із децентралізації забракло. Зокрема, парламент досі не спростив процес приєднання окремих громад до вже створених об'єднаних громад і не дозволив створювати об'єднані громади, що виходять за межі наявних районів. Крім того, не було вирішено проблему, пов'язану з відмовами деяких обласних рад затверджувати чи змінювати перспективні плани областей – пропозицію передати таке право Кабінету Міністрів також не було підтримано.

Характерно, що посилення органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації призвело також, про що йтиметься нижче, до спокуси зловживання новими повноваженнями. Зокрема, однією із давніх проблем місцевого самоврядування була відсутність повсюдності місцевого самоврядування. Згідно з законодавством, землями за межами населених пунктів розпоряджаються не органи місцевого самоврядування, а місцеві державні адміністрації. Водночас після початку об'єднання громад гостро постало питання про необхідність передати ці землі саме до компетенції місцевих рад, території яких тепер охоплюють землі між різними населеними пунктами, що входять до складу громад.

У 2016 р. в парламенті було зареєстровано одразу два проекти законів, покликаних вирішити цю проблему. Підходи їх

авторів, утім, помітно відрізнялись. Законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування з управління земельними ресурсами та посилення державного контролю за використанням і охороною земель» пропонував надати місцевим радам право розпоряджатись землями державної власності, в тому числі передавати їх у власність фізичним і юридичним особам. Попри, здавалося б, благі наміри авторів законопроекту, неурядові експерти одразу ж піддали критиці цей законопроект. На їхню думку, безумовна передача місцевим радам права змінювати власників державних земель загрожує неконтрольованим розпродажем і розкраданням цих земель. Більше того, законопроект не передбачив механізмів ефективного контролю за діями місцевих рад у сфері розпорядження державними землями. Натомість такий контроль пропонували передати виконавчим органам місцевих рад, тобто фактично дозволити радам контролювати самих себе[20].

В основу альтернативного законопроекту про внесення змін до закону «Про регулювання містобудівної діяльності» було покладено інше розуміння повсюдності місцевого самоврядування, а саме як права територіальних громад на просторове планування усієї своєї території, в тому числі й за межами населених пунктів[21]. Відповідно, законопроект надає місцевим радам право затверджувати схеми планування, які поширюватимуться на всю територію громад і дадуть змогу органам місцевого самоврядування регулювати використання земель поза межами населених пунктів. Таким чином автори законопроекту планують зробити процес розпорядження землями об'єднаних громад більш впо-

[20] Сергієнко О., Ткачук А. Земельний дерибан під прикриттям децентралізації // Дзеркало тижня. – 2016. – № 27. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/zemelniy-deriban-pid-prikrittyam-decentralizaciyi-_.html

[21] Ткачук А. Про «повсюдність місцевого самоврядування», власність та юрисдикцію / Інститут громадянського суспільства. – 2016. – Режим доступу: http://www.csi.org.ua/pro-povsyudnist-mistsevogo-samovryaduvannya-vlasnist-ta-yurysdyktsiyu/

рядкованим і відповідальним, усунувши можливості місцевих рад довільно продавати землі. Обидва законопроекти, втім, поки не схвалені Верховною Радою, при цьому перший вже було прийнято в першому читанні, а другий – ні. Їх перспективи, відповідно, лишаються незрозумілими.

Незавершена конституційна реформа – головна правова невизначеність для децентралізації

Утім, головна невизначеність у сфері законодавчого забезпечення реформи децентралізації стосується проекту змін до Конституції, голосування за який у першому читанні спричинило гостре політичне протистояння. Основний конфлікт довкола тексту конституційних правок стосувався їх останнього пункту – 18-го, який передбачав тимчасове законодавче оформлення особливостей здійснення місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей. Зокрема, опоненти змін вважали, що в такий спосіб у Конституції буде зафіксовано положення, яке дозволить надати «особливий статус» окупованим територіям Донбасу, що перебувають під контролем так званих «ДНР» і «ЛНР». Обґрунтовуючи свою позицію, вони наводили зміст закону «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», який Верховна Рада ухвалила ще 16 вересня 2014 р., однак який досі не набув чинності. Він передбачав суттєве розширення прав місцевих органів, зокрема у сфері призначення прокурорів, суддів і формування «народної міліції», і надання їм значно більшої фінансової автономії[22].

Прихильники змін, натомість, заперечували, що внесення відповідного положення до Конституції означатиме

[22] Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» / Верховна Рада України. – 2014. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1680-18

надання особливого статусу окупованим територіям. Вони зазначали, що вказана норма лишень дасть змогу центральній владі змінювати повноваження органів місцевого самоврядування, що розміщені на окупованих територіях, та по-іншому будувати їхні відносини з органами державної влади. Очевидно, що за задумом Президента П. Порошенка, додавання такої норми до тексту конституційних змін мало би продемонструвати виконання Україною Мінських домовленостей, але водночас зберегти свободу дій стосовно неконтрольованих Києвом територій Донбасу. Крім того, глава держави сподівався, що депутати з більшою вірогідністю підтримають зазначену норму, якщо вона опиниться разом із положеннями про децентралізацію влади.

При цьому, як уже було зазначено, пункт 18 безпосередньо не стосувався реформи децентралізації, про яку йшлося в проекті змін до Конституції. Цей проект містив кілька ключових нововведень. По-перше, у ньому було запропоновано впорядкувати адміністративно-територіальний устрій, який наразі виглядає доволі хаотично та подекуди неузгоджено. Для цього у проекті було закладено трирівневий поділ адміністративно-територіального устрою України. Згідно з ним, територія держави мала бути поділена на громади, райони та регіони (до останніх мали увійти 24 області й Автономна Республіка Крим). Відповідно до задумів авторів реформи, і громади, і райони мають укрупнитись протягом найближчих років, що суттєво зменшило би їхню загальну кількість.

По-друге, законопроект передбачав нову модель відносин між органами місцевого самоврядування й органами державної влади на рівні районів та областей. Зокрема, в ньому було запропоновано ліквідувати обласні й районні державні адміністрації, які нині реалізують виконавчі функції. Натомість ці функції мали перейти до новостворених виконавчих органів обласних і районних рад.

По-третє, у зв'язку зі збільшенням повноважень органів місцевого самоврядування у проекті було закладено норму про

створення інституту префектів, які повинні здійснювати державний контроль за законністю дій місцевих рад і міських, сільських, селищних голів на рівні районів і регіонів. Для цього префекти отримали би право зупиняти рішення цих органів із одночасним зверненням до суду, який міг підтвердити або ж скасувати такі дії префектів. Крім того, якщо рішення органів місцевого самоврядування створюватимуть загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності чи національній безпеці, президент зміг би достроково припинити повноваження цього органу із одночасним зверненням до Конституційного Суду[23].

Проект конституційних змін щодо децентралізації було схвалено Венеціанською комісією Ради Європи[24], переважно позитивні оцінки дали йому й представники українського експертного середовища. Ухвалення змін до Конституції у другому читанні дозволило би досягти одразу кількох важливих завдань, що помітно прискорило та поглибило би реформу децентралізації.

По-перше, конституційні зміни заклали би підвалини для повноцінної адміністративно-територіальної реформи з метою спрощення та гармонізації поділу території країни на різні рівні та одиниці. Це також могло би прискорити процес об'єднання громад і отримання населенням різних регіонів зиску, пов'язаного з цим процесом.

По-друге, перенесення повноважень від районних і обласних адміністрацій, що їх призначає держава, до рад, які обирає населення, як передбачено в конституційних змінах,

[23] Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» / Верховна Рада України. – 2015. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812

[24] Preliminary Opinion on the Proposed Constitutional Changes regarding the Territorial Structure and Local Administration of Ukraine / European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), 2015. – Access mode: http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2015)008-e

дозволило би громадянам мати більший вплив на процес ухвалення рішень і надання послуг у їхніх регіонах. Це також змусило би місцеві органи влади звертати більшу увагу на інтереси населення їхніх територій.

По-третє, запровадження посад префектів дало би змогу повернути державі контроль над законністю дій органів місцевого самоврядування, якого їй зараз бракує. Такий контроль вельми важливий для звичайних громадян з огляду на здатність місцевих еліт безкарно порушувати їхні права. Загроза зловживання владою з боку самих префектів, натомість, була би доволі обмеженою. Це пов'язано з тим, що префекти позбудуться ключових виконавчих повноважень, якими зараз володіють місцеві державні адміністрації – формування та виконання бюджету, управління об'єктами державної власності, розпорядження землями поза межами населених пунктів тощо, – а зможуть лише координувати роботу територіальних органів виконавчої влади. Очевидно, що в таких умовах префектам просто бракуватиме інструментів, аби зосереджувати в своїх руках контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування.

Утім, варто зауважити, що запровадження інституту префектів матиме і свої ризики. Мова йде передусім про їх де-факто подвійне підпорядкування президентові та уряду. Автори конституційних правок вирішили запровадити такий самий механізм призначення і звільнення префектів, який нині існує для голів місцевих державних адміністрацій – за поданням Кабінету Міністрів їх призначатиме президент. Крім того, конституційні правки передбачають, що і президент, і уряд матимуть право скасовувати деякі акти префектів. Очевидно, що такі норми здатні генерувати конфлікти між двома «головами» виконавчої влади – президентом і прем'єр-міністром – за контроль над префектом. З іншого боку, цілком імовірно, що в таких умовах президент намагатиметься зберегти свій вплив на органи державної виконавчої влади в регіонах, що може загрожувати політичній самостійності префектів.

Зрештою, конституційний текст містив ще одне нововведення, суттєве для реформи децентралізації. Зокрема, закріплений у ньому обов'язок держави надавати органам місцевого самоврядування фінансові ресурси, співмірні з обсягом покладених на них повноважень, значно полегшив би надання послуг на місцевому рівні. Це також зменшило би небезпеку того, що держава обґрунтовуватиме небажання фінансувати витрати органів місцевого самоврядування бюджетними обмеженнями[25].

Однак внаслідок політично контроверсійного пункту 18 конституційні зміни щодо децентралізації досі не набрали чинності. Верховна Рада мала розпочати їх розгляд у другому читанні під час своєї третьої сесії, яка завершилась у лютому 2016 р. Однак, зіткнувшись із браком голосів на підтримку поправок, Президент П. Порошенко зумів відкласти остаточне голосування. Для цього низка лояльних до нього депутатів звернулась до Конституційного Суду із погано прихованим наміром дозволити розглядати проекти конституційних змін у другому читанні на будь-якій сесії, що слідує за тією, на якій їх було схвалено в першому читанні. Зважаючи на політичну залежність Конституційного Суду від глави держави, його рішення не стало несподіванкою та дозволило депутатам повертатись до розгляду конституційних змін на будь-якій сесії до завершення їхньої каденції. Як наслідок, остаточне голосування за зміни до Конституції щодо децентралізації відклали на невизначений строк.

Децентралізація у дзеркалі громадської думки

Очевидно, що результативність будь-якої реформи, тим паче незавершеної, залежить не лише від об'єктивних показників і змін, а й від сприйняття її перебігу та наслідків з боку

[25] Сидорчук О. Реформа децентралізації в Україні: перспективи і загрози. – К.: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, 2015. – С. 9.

громадян. Зважаючи на комплексність реформи, яка зачіпає не лише сфери державного управління й адміністративно-територіального устрою, а й багато суміжних – освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо, та її тривалий характер, ставлення громадян до реформи варто оцінювати обережно і з певними застереженнями. Однак навіть сьогоднішній зріз дозволяє побачити перші тенденції у сприйнятті населенням того комплексу дій, які влада вже встигла здійснити в межах реформи децентралізації.

Ставлення українців до розширення повноважень органів місцевого самоврядування, що становить основу децентралізації, загалом позитивне. Ще в листопаді 2014 р. 58% українців підтримували розширення повноважень органів місцевого самоврядування, тоді як лише 13% були проти цього[26]. Оцінка громадянами самої реформи децентралізації показує дещо складнішу картину. З одного боку, переважна більшість українців знають або бодай щось чули про ініціативу з децентралізації: лише 31% опитаних зізнались, що нічого про це не чули. З іншого боку, підтримує кроки, здійснювані владою в межах цієї реформи, трохи більше громадян (31%), ніж не підтримує (23%) (*таблиця 4*)[27]. На перший погляд, такі показники можуть здатися свідченням не надто виразної підтримки реформи в суспільстві. Однак варто пам'ятати, що ставлення українців до реформаторських зусиль будь-якої влади традиційно критичне, і тому навіть такий показник – доволі обнадійливий, особливо зважаючи на велику кількість тих, хто не зміг визначити своєї позиції щодо цього питання (таких загалом було 46%).

[26] Сидорчук О. Ставлення жителів міст до ідеї децентралізації – С. 7.

[27] Тут і далі – результати загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 4 по 19 серпня 2016 р.

Табл. 4. **Чи підтримуєте Ви кроки, які здійснює влада в межах децентралізації влади?, %** *(серпень 2016 р.)*

Безумовно, так	9,5
Скоріше, так	21,9
Скоріше, ні	13,7
Зовсім ні	9,3
Я нічого про це не знаю	27,4
Важко сказати	18,3

Характерно, що загалом позитивне ставлення українців до реформи децентралізації йде поруч із розумінням її можливих ризиків. Зокрема, 21% українців вважають, що децентралізація спонукатиме до підвищення якості послуг для громадян, а ще 21% – що в такому разі громадяни отримають нові інструменти впливу на владу. Водночас не менша кількість українців висловлює побоювання з приводу негативних наслідків децентралізації. Так, 27% вважають, що результатом децентралізації стане поява місцевих «князьків», а 15% – що ця реформа виллється у спустошення сіл. Останню загрозу можна нівелювати, якщо реформу здійснюватимуть згідно з урядовою концепцією децентралізації: у такому разі села можуть, навпаки, отримати нові стимули і як самостійні центри економічного розвитку, і як частини конгломератів із розташованими поруч містами.

Натомість небезпека концентрації надмірних повноважень у руках органів місцевого самоврядування, передусім міських голів, справді існує, особливо в умовах, коли держава втратила свої функції нагляду за законністю дій органів місцевого самоврядування. Здатність держави знизити цю небезпеку, знову ж таки, залежатиме від ухвалення конституційних змін щодо децентралізації, які, як зазначено в попередньому розділі, встановлюють доволі ефективні механізми контролю за діями органів місцевого самоврядування з боку префектів.

Схожу тенденцію можна побачити при детальнішому аналізі громадської думки з приводу реформи децентралізації. Коли в українців запитали, чи відчули вони якісь результати використання коштів, отриманих місцевою владою в процесі децентралізації, переважна більшість – 67% – відповіла, що не відчула жодних результатів. При цьому 16% зауважили, що відчули зміни на краще, а 8% – зміни на гірше (*таблиця 5*). Очевидно, що такі дані слід розглядати під кутом незавершеності реформи децентралізації та доволі короткого періоду з часу її започаткування. Досвід інших країн у проведенні децентралізації свідчить не лише про те, що цей процес доволі тривалий у часі (він може забрати 5–10 років), а й про те, що високий рівень його підтримки з боку суспільства може настати далеко не одразу, адже потребує певного часу, аби управлінські зміни спонукали до підвищення якості послуг на місцях[28].

Табл. 5. **Протягом 2015 р. суттєво зросли доходи місцевих бюджетів. Чи відчули Ви якісь результати використання цих коштів (підвищення якості послуг, благоустрою, соціальної допомоги) порівняно з минулими роками?,** ***%*** *(серпень 2016 р.)*

Так, я відчув певні зміни на краще	16,2
Ні, ніяких змін я не відчув	67,2
Я відчув зміни лише на гірше	8,4
Важко сказати	8,2

Опитування також засвідчило, що під позитивними змінами від використання додаткових коштів місцевою владою громадяни розуміли кілька сфер: передусім покращення благоустрою та санітарного стану будинків (так відповіли 57% із тих, хто відчув зміни на краще), роботи житлово-комунального господарства (23%), роботи міського транспорту (23%) та умов для проведення дозвілля (22%). Це може вказувати на те, що в багатьох випадках органи місцевого самоврядування використовували кошти на відносно прості завдання, пов'язані з ремонтом і покращенням інфраструктури населених пунктів. Водночас ті респонденти, які відчули зміни на гірше, найчастіше мали на увазі зниження якості медичних послуг (63%), що доволі промовисто свідчить про відсутність позитивних зрушень у реформуванні цієї сфери. Негативні тренди в інших сферах, що їх часто згадували опитані (боротьба з безробіттям – 57%, турбота про соціально вразливі групи – 53%, боротьба з корупцією – 46%), мало стосуються децентралізації та більше пов'язані з загальним соціально-економічним становищем держави та її територій.

[28] Месежніков Г. Демократичні реформи у Словаччині: послання європейській Україні // Шлях до ЄС Вишеградських країн: уроки для України. – К.: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – С. 8–12.

Схожу картину демонструє ставлення населення до найбільш помітного елемента реформи децентралізації – добровільного об'єднання громад. Нічого не чули про цей процес 38%, тоді як 12% добре про нього знають, а 46% – щось чули. Підтримка добровільного об'єднання громад, утім, не така виражена: 31% його схвалюють, тоді як 28% – ні (*таблиця 6*).

Табл. 6. **Чи підтримуєте Ви процес добровільного об'єднання територіальних громад?,** ***%*** *(серпень 2016 р.)*

Безумовно, так	7,8
Скоріше, так	22,7
Скоріше, ні	14,8
Зовсім ні	13,2
Важко сказати	41,6

Серед тих українців, чиї громади вже завершили процес об'єднання, як і у випадку з наслідками фінансової децентралізації, більшість (66%) не відчула змін. Однак і серед них частка тих, чиї умови життя покращились (16%), дещо більша від частки тих, чиї умови життя погіршились (9%) (*таблиця 7*). Цілком імовірно, що пояснення таких цифр може бути аналогічним – процес

об'єднання громад тільки-но почався, і об'єднані громади лише цього року вперше отримали усі фінансові переваги від свого нового статусу.

Табл. 7. **Чи вплинув процес об'єднання громад на умови життя у Вашому місті/селищі/селі?, %** *(серпень 2016 р.)*

Умови життя, безумовно, покращились	7,8
Умови життя скоріше покращились	7,8
Умови життя не змінились	66,4
Умови життя скоріше погіршились	6,9
Умови життя, безумовно, погіршились	1,7
Важко сказати	9,5

Зрештою, успіх децентралізації великою мірою залежить і від готовності пересічних мешканців брати активну участь у житті своїх громад. Громадська думка з цього питання демонструє суперечливі тенденції. З одного боку, абсолютна більшість громадян – 64% – незадоволена рівнем свого впливу на рішення місцевої влади. Однак лише 32% українців готові брати участь в управлінні своєю громадою у разі розширення повноважень органів місцевого самоврядування. Більше того, серед можливих варіантів такої участі респонденти найчастіше згадували реалізацію свого активного виборчого права (29%) та участь у роботах з благоустрою (24%), тоді як участь у безпосередніх формах впливу на рішення місцевої влади переважно не знаходила підтримки.

Незважаючи на те, що ці відповіді прямо не стосуються реформи децентралізації, їхній характер вказує на можливі перешкоди на шляху реалізації цієї реформи. Відповідно, однією з необхідних передумов успішного втілення реформи децентралізації є здатність органів центральної влади донести до широкого загалу інформацію про нові можливості впливу громадян на місцеву владу, які відкриває реформа. Лише в такому разі ініціатори реформи зможуть сподіватися на те, що позитивний потенціал децентралізації буде повністю розкрито.

Висновки

Реформа децентралізації стала однією з небагатьох, у якій українській владі вдалося досягти помітних результатів за відносно короткий період після лютого 2014 р. Завдяки ухваленню та імплементації низки законодавчих змін органи місцевого самоврядування отримали додаткові джерела доходів і протягом 2015 р. суттєво збільшили надходження до власних бюджетів – на 42%. У 2016 р. ця тенденція продовжилась, і за 7 місяців цього року зростання становило 46%. Більше того, нова система вирівнювання фінансової спроможності різних громад створила потужні стимули для місцевих органів підвищувати свою інвестиційну привабливість і розвивати бізнес на власних територіях.

Найбільше зисків від децентралізації здобули громади, які зуміли об'єднатися з іншими, утворивши об'єднані територіальні громади. У своєму новому статусі об'єднані громади отримали суттєво більші фінансові можливості, підвищивши власні бюджети в кілька разів. При цьому темпи об'єднання громад в Україні суттєво перевищили аналогічні процеси в деяких інших державах (Латвії, Естонії, Норвегії, Данії), хоча сам процес об'єднання лишається добровільним – за півроку після ухвалення закону про об'єднання громад об'єдналися близько 7% усіх територіальних громад в Україні.

Внаслідок політичної кризи на початку 2016 р. процес законодавчого забезпечення реформи децентралізації сповільнився. При цьому деякі невирішені питання лишилися предметом гострих дебатів – наприклад, необхідність забезпечити повсюдність місцевого самоврядування, тобто поширити юрисдикцію органів місцевого самоврядування на всі території їхніх громад. Попри те, що серед ключових акторів реформи децентралізації склався консенсус щодо необхідності надати місцевим радам розширені права щодо земель поза межами населених пунктів, неурядові експерти вказують на загрозу безладного і корупційного розпродажу цих земель у разі

відсутності ефективного контролю за діями органів місцевого самоврядування у цій сфері.

Зважаючи на комплексний і довгостроковий характер реформи децентралізації, позитивні зрушення ще не знайшли помітного відгуку в громадській думці. З одного боку, громадяни в цілому підтримують децентралізацію та розширення прав органів місцевого самоврядування. З іншого боку, поки що вони переважно не бачать конкретних вигід від цього процесу. Утім, немає у суспільстві й вираженого несприйняття дій влади в рамках реформи децентралізації, що характеризує багато інших, менш популярних спроб української влади проводити реформи. Відповідно, у сфері децентралізації держава поки що зберігає кредит довіри від населення.

Попри очевидні успіхи реформи децентралізації, вона все ж лишатиметься неповноцінною без ухвалення змін до Конституції, які Верховна Рада прийняла в першому читанні 31 серпня 2015 р., однак потім відклала їх остаточний розгляд на невизначений строк. Внесення цих правок дасть змогу досягти кількох важливих цілей реформи децентралізації. По-перше, вони упорядкують адміністративно-територіальний устрій країни, запровадивши чіткий поділ її території на три рівні – громад, районів і регіонів. По-друге, нова редакція Конституції передасть основний масив виконавчих повноважень від обласних і районних державних адміністрацій до відповідних виборних рад. По-третє, держава зможе відновити контроль над законністю дій органів місцевого самоврядування завдяки інституту префектів, які зможуть зупиняти акти місцевих рад і міських, сільських, селищних голів з одночасним зверненням до суду, однак не матимуть можливості керувати їхніми діями. При цьому запровадження інституту префектів буде пов'язано і з певними ризиками, зокрема можливими конфліктами між президентом і урядом щодо контролю за ними та намаганням президента зберегти свій політичний вплив на органи державної виконавчої влади в регіонах.

Головна причина нездатності парламенту ухвалити вказані зміни до Конституції, втім, полягає не в окремих суперечливих моментах конституційного тексту, а в прив'язці цих змін до зобов'язань України в рамках Мінських домовленостей. Насправді реформа децентралізації не пов'язана з так званим «особливим статусом» окупованих територій Донбасу (як чомусь іноді вважають на Заході, граючи таким чином у гру, що нав'язує Росія). Вона почалася ще до старту російської агресії та бойових дій на Донбасі й дбає про інші цілі, передусім реальне посилення місцевого самоврядування і підвищення якості послуг, які отримують громадяни на місцях по всій країні, у тому числі на Донбасі.

Не має стосунку реформа децентралізації і до ідеї федералізації країни, яку з початку військового конфлікту на Донбасі активно пропагувало російське керівництво на чолі з В. Путіним. У той час як децентралізація передбачає зміцнення низового рівня влади, відповідального за вирішення господарських проблем своїх територій, федералізація означала би посилення влади на регіональному рівні, що загрожувало б наростанням відцентрових тенденцій. Поза тим, федералізація не знайшла підтримки в українському суспільстві, навіть у південно-східних областях держави: навесні 2014 р. федералізацію країни у цьому регіоні схвалювали лише 25% населення, тоді як децентралізацію – 45%.

Утім, конфлікт на Донбасі усе ж став на заваді реформі децентралізації. Бажання продемонструвати виконання умов Мінських домовленостей спонукало Президента П. Порошенка додати пункт про надання так званого «особливого статусу» окупованим територіям Донбасу до конституційного проекту щодо децентралізації. У результаті украй неоднозначне ставлення суспільства до цієї норми фактично заблокувало її затвердження Верховною Радою, а разом із цим було втрачено й шанс на вчасне ухвалення конституційних змін щодо децентралізації.

У громадській думці децентралізація і врегулювання конфлікту на Донбасі досі пов'язані між собою. Відповідно, внести зміни до Конституції буде легше, якщо розділити питання децентралізації влади та виконання Мінських домовленостей. У такому разі напругу в суспільстві стосовно (справжньої чи уявної) загрози надання «особливого статусу» окупованим територіям Донбасу під маскою децентралізації буде знято, і парламент з вищою вірогідністю зможе підтримати зміни до Конституції щодо децентралізації.

VI. ДОНБАС: НОВІ ТРЕНДИ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Марія Золкіна

Нові суспільно-політичні реалії та загальні зрушення у сфері суспільних настроїв у період 2014–2016 рр. найбільш кардинально відображаються на рівні регіонів. Саме внутрішньорегіональна динаміка є тим показником, який дає підстави говорити про якісний та ґрунтовний характер змін громадської думки, що не завжди стає очевидним за загальнонаціональними, середніми показниками. Але навіть на рівні макрорегіонів характер та головне – глибина зрушень у царині суспільних настроїв теж відрізняються. Тому Донбас, як регіон, що став об'єктом зовнішньої агресії, заслуговує на окрему увагу з огляду на трансформації суспільних настроїв щодо ключових суспільно-політичних проблем сьогодення.

Новий підхід до усвідомлення самих себе

Ставлення до поточних суспільно-політичних подій чи чутливих внутрішніх і зовнішньополітичних тем є, безперечно, важливим компонентом настроїв, що панують у суспільстві. В той же час зміни, пов'язані з питаннями ідентичності або сприйняття громадами самих себе, є більш істотними і глибокими – як за своїм характером, так і за своїм значенням у довгостроковій перспективі. Якщо зміни відбувають у сфері ідентичності, це створює малопомітне, на перший погляд, але важливе тло для розвитку громадської думки і щодо інших суспільно-політичних подій, процесів, перспектив. А в період зовнішньої агресії змістовне навантаження образу «ми», визначення власної приналежності до тієї чи

іншої спільноти набуває особливого значення. Тим паче, в регіоні, що став полем розгортання агресії проти України. Отже, ситуація навколо самоідентифікації жителів прифронтових територій Донбасу[1] цілком аргументовано заслуговує на увагу з огляду на зміни суспільних настроїв у регіоні.

До розгортання переламних подій 2013–2014 рр. – Євромайдану й початку зовнішньої агресії – сукупна спільнота жителів Донеччини та Луганщини ділилася майже порівну на тих, хто ідентифікували себе громадянами України (42%), з одного боку, і тих, хто віддавав перевагу локальному виміру ідентичності й вважав себе жителем або населеного пункту чи району (29%), або області чи регіону загалом (ще 15%), з іншого. І хоч відносна більшість жителів цих двох областей демонструвала загальнонаціональний, так би мовити, державницький вимір ідентичності, він все ж «врівноважувався» такою самою часткою громадян, які ототожнювали себе передовсім із регіональним або локальним рівнями.

Табл. 1. **Ким Ви себе передусім вважаєте?, %**
(Донецька та Луганська області)[2]

	2013	**2014**	**2015**
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	28,6	18,5	24,7
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	14,8	27,0	20,5
Громадянином України	**41,7**	**34,2**	**38,6**
Представником свого етносу, нації	0,4	0,7	2,4
Громадянином колишнього Радянського Союзу	11,7	13,9	5,4
Громадянином Європи	0,4	0,7	0,6
Громадянином світу	1,8	4,6	7,2
Інше	0,7	0,4	0,6

[1] У зв'язку із розгортанням воєнних дій наведені нижче дослідження проводилися винятково на підконтрольній Україні (двох третинах) Донецької та Луганської областей.

[2] Результати обраховано на основі даних щорічних моніторингів Інституту соціології НАН України (2013, 2014, 2015 рр.).

Ностальгія за радянським минулим у питанні ідентичності знаходила прояв у тому, що на Донбасі, порівняно з іншими регіонами, частка місцевих жителів, що й надалі вважали себе передусім громадянами вже неіснуючої держави – СРСР, лишалася найвищою: 12% у 2013 р. і 14% у 2014 р. Але результати моніторингу 2015 р., зокрема, показали, падіння цього вектора – до 5%.

Втім, цікаві у цьому сенсі результати більш «прицільного» дослідження громадської думки на Донбасі. Восени 2015 р. у рамках опитування жителів підконтрольної Україні частини Донецької та Луганської областей було виявлено більш високі показники ототожнення себе із державою Україна, аніж у рамках традиційного загальнонаціонального опитування. Так, у Донецькій області пріоритетність національної ідентичності зазначали вже 53% респондентів, а в Луганській – 62,5%. Можливо, такі високі показники у Луганській області частково можна пояснити тим, що під контролем України лишилися переважно північні райони області, які історично можуть вважатися частиною української Слобожанщини, але головне – у цих північних районах у 2014 р. масштаби підтримки сепаратистських ідей чи проросійських настроїв за початкової фази агресії проти України були значно меншими, фактично відсутніми, якщо порівняти, скажімо, з більш індустріально орієнтованими містами і районами області, які опинилися під контролем Росії та проросійських бойовиків. Істотно відмінними між двома областями виявилися і результати щодо «локальної» ідентичності. На Луганщині, зокрема, тільки 8% місцевих мешканців ототожнювали себе насамперед зі своїми населеними пунктами, тоді як на Донеччині таких було 19%.

Табл. 2. **Ким Ви себе передусім вважаєте?, %**[3]

	Донбас загалом	**Донецька область**	**Луганська область**
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	13,7	19,4	8,0
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	19,7	19,6	19,8
Громадянином України	**57,6**	**52,7**	**62,5**
Представником свого етносу, нації	2,7	1,4	4,0
Громадянином колишнього Радянського Союзу	2,6	4,4	0,8
Громадянином Європи	0,9	1,4	0,4
Громадянином світу	0,3	0,6	0
Інше	2,4	0,4	4,4

Як бачимо, більш красномовними виглядають у такому регіональному опитуванні й показники «радянської» ідентичності: у тих же північних районах Луганщини – менше одного відсотка на осінь 2015 р. вважали себе громадянами колишнього Радянського Союзу, а у Донецькій області – 4%.

Ще більш внутрішньо орієнтованими і цікавими для аналізу є результати досліджень громадської думки з приводу самоідентичності у населених пунктах, що побували під окупацією і згодом, у 2014 р., були повернені під контроль України. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва проводив два раунди подібних досліджень: спочатку у листопаді 2014 р.

[3] Прес-реліз за результатами дослідження громадської думки населення Донецької та Луганської областей «Донбас-2015». Опитування проведено 3–12 жовтня 2015 р. Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з фірмою Ukrainian Sociology Service. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/press-reliz-po-rezultatam-sotsiologicheskogo-issledovaniya-naseleniya-donetskoy-i-luganskoy-oblastey-donbass2015

у Слов'янську і Краматорську (Донецька область), згодом, навесні 2015 р., у Старобільську та Сєвєродонецьку (Луганська область).

Дослідження у двох сусідніх містах – Слов'янську та Краматорську, які у 2014 р. мали майже ідентичну недавню історію (приблизно однаковий термін перебували під окупацією, одночасно звільнялися і поверталися під юрисдикцію України), показали деякі принципові відмінності у суспільних настроях жителів цих двох міст в опитуванні через півроку після їхнього звільнення. Одна із таких відмінностей – у царині ідентичності місцевих мешканців. Жителі Слов'янська показали себе «локальніше» орієнтованими (35%), аніж жителі Краматорська (15%). Останні ж значно більшою мірою вважали себе насамперед громадянами України (47% на противагу 33% мешканців Слов'янська). Можливо, це частково можна пояснити тим, що фактична окупація Слов'янська мала більш жорстку форму, місто було обрано базою для діяльності російських та локальних сепаратистських сил у цій частині Донецької області. По звільненні обох міст стан загальної соціально-політичної розгубленості та певної фрустрації міг бути чіткіше вираженим, аніж у сусідньому Краматорську. Іншою причиною більш істотної «продержавницької» ідентифікації у Краматорську гіпотетично могла бути відмінна економічна структура життя міста, оскільки індустріальна активність передбачала не розрив наявних зв'язків та перебоїв у роботі великих підприємств, а стабільність і наступність процесу виробництва. Втім, це лише припущення, які не обов'язково були основними факторами, що визначили дещо відмінні ідентифікаційні орієнтації жителів двох міст. Головним у цьому є те, що будь-які узагальнення, зведення настроїв на Донбасі до єдиного знаменника були та лишаються безпідставними і малоаргументованими. Регіон – різнорідний, і на це необхідно зважати, аби зрозуміти його внутрішню «строкатість», якщо мова йде про громадські настрої.

Табл. 3. **Ким Ви себе передусім вважаєте?, %**[4]
(Донецька область: м. Слов'янськ та м. Краматорськ)

	Слов'янськ	**Краматорськ**
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	34,9	14,6
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	19,2	17,2
Громадянином України	**33,1**	**47,4**
Представником свого етносу, нації	1,0	3,6
Громадянином колишнього Радянського Союзу	0,0	1,8
Громадянином Європи	7,3	5,4
Громадянином світу	0,2	0,0
Інше	2,4	5,0

Аналогічне за своєю методологією дослідження у Луганській області виявило, що переважна більшість жителів обох міст – Сєвєродонецька та Старобільська – визначала себе передовсім громадянами України (54% та 58%, відповідно), а далі йшли «регіональна» та «локальна» ідентичності для Сєвєродонецька і «локальна» та «етнічна» – для Старобільська.

[4] Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова «Громадська думка звільнених районів: Краматорськ та Слов'янськ». Опитування проведено з 22 по 27 листопада 2014 р. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/obshchestvennoe-mnenie-osvobozhdennykh-rayonov-kramatorsk-slavyansk

Табл. 4. **Ким Ви себе передусім вважаєте?, %**[5]
(Луганська область: м. Сєвєродонецьк та м. Старобільськ)

	Сєвєродонецьк	**Старобільськ**
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	12,3	15,9
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	18,4	5,2
Громадянином України	**53,8**	**57,5**
Представником свого етносу, нації	1,4	7,7
Громадянином колишнього Радянського Союзу	0,4	6,0
Громадянином Європи	1,2	0,4
Громадянином світу	0,8	0,2
Інше	11,7	7,1

При цьому за підсумками двох раундів досліджень звільнених міст можна зробити деякі важливі висновки. Так, результати в Слов'янську і Краматорську продемонстрували, що монолітною та однорідною спільноту на Донеччині чи тим паче – загалом обох областей разом, вважати не можна. Навіть два міста зі схожою історією «життя» під час конфлікту по-різному реагували на суспільно-політичні теми і демонстрували, зокрема, різні оцінки

[5] Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з компанією Ukrainian Sociology Service «Луганщина: потреби, страхи, оцінки ситуації та надії на майбутнє». Опитування було проведено у березні-квітні 2015 р. у м. Сєвєродонецьк та м.Старобільськ. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/luganshchinapotrebnosti-strakhi-otsenki-situatsii-i-nadezhdy-na-budushchee

самих себе та різноспрямовану самоідентичність. А от результати в Луганській області, наприклад, засвідчили ймовірність і зворотного сценарію, коли два міста демонструють вельми схожі тенденції. І це, попри те, що спільноти цих міст по-різному реагували на поширення сепаратистського сценарію у 2014 р. (спротив місцевої громади у Старобільську був істотно вищим: у місті, зокрема, не вдалося організовано провести псевдореферендум 11 травня 2014 р.); мали різний ступінь «жорсткості» контролю з боку російських сил та самопроголошених формувань (Сєвєродонецьк повністю перебував під окупаційним режимом), і окрім цього – власне, як до, так і після 2014 р. – різний «мовний» режим (у Сєвєродонецьку винятково російською мовою у побуті спілкується 65% містян, а у Старобільську – 28%)[6]. Ці дослідження тільки підтверджують, що національна або державницька ідентичність для жителів одного із регіонів, охоплених конфліктом, не має прямого зв'язку із мовними індикаторами, а відчувати себе передовсім громадянами України місцеві мешканці можуть незалежно від того, в якому мовному середовищі живуть і якою мовою послуговуються самі.

Погляди на державний устрій України та відносини регіону з центром

Не менш важливими, з огляду на воєнні дії на території Донбасу й розділення регіону на частини, одна з яких перебуває дефакто під окупацією, а друга – контролюється Україною, видається думка жителів прифронтової і підконтрольної частини Донеччини та Луганщини щодо політичного майбутнього регіону загалом, а також погляди місцевого населення на державний і політичний устрій української держави. Частина дискурсу агресора і контрольованих Росією бойовиків була спочатку сконцентрована

[6] Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з компанією Ukrainian Sociology Service «Луганщина: потреби, страхи, оцінки ситуації та надії на майбутнє». Опитування проведено у березні-квітні 2015 р. у м. Сєвєродонецьк та м.Старобільськ. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/luganshchinapotrebnosti-strakhi-otsenki-situatsii-i-nadezhdy-na-budushchee

на темі федералізації України, сьогодні – на де-факто наданні непідконтрольним територіям низки особливих повноважень. Але як самі жителі прифронтового Донбасу, з підконтрольного Україні боку, бачать політичну і державну організацію України?

Влітку 2015 р. більшість макрорегіонів України, зокрема і підконтрольна Україні частина Донбасу, підтримували збереження унітарної форми державного устрою України, але з розширенням повноважень регіонів. На Донбасі, зокрема, ідею унітарної України з більш спроможними в сенсі їхніх повноважень регіонами, підтримували 38% місцевих жителів, на Півдні – 40%, на Сході – 46% і на Заході – 48%, відповідно. У Центрі підтримка цієї опції також зберігалась на рівні з іншими регіонами – 37%, але відносна більшість жителів цього макрорегіону все-таки висловлювалася за збереження нинішньої форми унітарного державного устрою України, без розширення прав на регіональному рівні.

Табл. 5. **Який з варіантів державно-територіального устрою Ви підтримуєте?, %**[7] *(червень-липень 2015 р.)*

	Захід	**Центр**	**Південь**	**Схід**	**Донбас**
Україна має бути унітарною (єдиною, цілісною) з нині існуючими повноваженнями регіонів	38,1	44,1	30,6	31,7	24,7
Україна має бути унітарною з розширеними повноваженнями регіонів	47,2	36,8	39,9	45,9	38,0
Україна має стати федеративною державою, де регіони – суб'єкти федерації	3,7	5,9	8,8	10,3	14,5
Окремі регіони можуть вийти зі складу України, якщо того бажають їхні жителі	4,3	5,3	10,4	7,9	8,4
Інші варіанти	0,0	0,2	1,6	0,0	0,0
Важко сказати	6,7	7,6	8,8	4,2	14,5

[7] Дослідження Інституту соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива». Опитування проведено з 26 червня по 18 липня 2015 р. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu

На Донбасі громадська думка цілком відповідала загальнонаціональним трендам:Україна має лишатися унітарною державою, дискутуватися можуть лишень форми цієї унітарності – з розширенням прав регіонів (38%) або зі збереженням нинішніх повноважень (25%). При цьому бачення політичного майбутнього власного регіону серед жителів Донбасу також відповідало загальній думці про державний устрій України.

***Табл. 6*. Регіон, в якому Ви проживаєте, має бути:**[8] (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
У складі унітарної України з нині існуючими повноваженнями	37,2	43,4	30,2	30,3	22,9
У складі унітарної України з розширеними повноваженнями	**53,5**	**43,2**	**52,6**	**53,0**	**44,0**
У складі федеративної України в статусі автономії	3,5	3,9	5,7	9,1	12,0
Вийти зі складу України і стати незалежною державою	1,3	1,1	1,6	1,7	0,0
Вийти зі складу України та приєднатись до іншої держави	0,8	0,5	0,5	1,5	4,8
Важко відповісти	3,7	7,9	9,4	4,4	16,3

Тобто жителі Донеччини та Луганщини бачать майбутнє свого регіону у складі унітарної України: або з розширеними повноваженнями регіону – 44% жителів Донбасу, або з нині існуючими повноваженнями – 23%, відповідно. Задля порівняння варто звернути увагу на те, що на Заході, Сході та Півдні, так само як і на Донбасі, переважна частина місцевих жителів вис-

[8] Дослідження Інституту соціології НАН України у співпраці з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива». Опитування проведено з 26 червня по 18 липня 2015 р. – Режим доступу: http://dif.org.ua/article/dodnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu

тупають за розширення компетенцій і спроможностей їхніх регіонів у межах унітарної за своєю формою України. Тільки в Центрі громадська думка виявилася рівноцінно розділеною на тих, хто підтримує розширення повноважень свого регіону, і тих, хто задоволений статус-кво (по 43%).

Відтак, з точки зору усвідомлення місця Донбасу на політичній мапі України після завершення найбільш гарячої фази конфлікту (якщо останньою найбільш напруженою воєнною ескалацією вважати ситуацію навколо Дебальцевого у лютому 2015 р.), громадська думка підконтрольної Україні частини регіону за своїми трендами не відрізнялася від політичних преференцій інших частин України і не демонструвала специфічного запиту на реформу державного устрою як такого. Запит на розширення повноважень регіонів, здійснення де-факто реформи децентралізації в тій чи іншій формі виявився загальним трендом, який, втім, не заперечував необхідності зберегти унітарну форму державного устрою і не пов'язувався, навіть для більшості жителів досліджуваного Донбасу, з ідеєю федералізації України.

«Ціна миру» в контексті російської агресії та рецепти врегулювання конфлікту

Звичайно, найбільш чутливою та важливою, з огляду на суспільні настрої на Донбасі, темою є конфлікт з Росією, що й надалі розгортається на теренах Донеччини та Луганщини, а також прийнятні, з позиції жителів підконтрольної Україні території Донбасу, заходи його врегулювання. Якою є умовна ціна миру, яку жителі прифронтової (але підконтрольної українській владі території) готові були би «заплатити»в обмін на припинення конфлікту? Чи відрізняється в цьому баченні позиція жителів Донбасу від решти України? Яке майбутнє бачать місцеві жителі для окупованих територій? Цілком логічно, що відповіді саме на ці гострі питання можуть продемонструвати специфіку громадської думки регіону.

Станом на цей момент у громадській думці підконтрольного Україні Донбасу сформувалася позиція: **ні – миру за будь-яку ціну**. Де-факто, це означає, що у суспільних настроях регіону домінує налаштованість на перемовини і пошук компромісів як на основний шлях врегулювання конфлікту з Росією, але громадяни здебільшого підтримують вибіркові компроміси і зазначають, що далеко не на всі пропозиції в рамках перемовин Україні варто приставати. Так, компроміси з ким завгодно і про що завгодно – аби тільки було встановлено мир на Донбасі, підтримують 29% жителів регіону, що приблизно на тому самому рівні, що й на Півдні (33%) та Сході (29%) України. Проте 49% жителів Донбасу вважають, що до компромісів потрібно прагнути, але не всі з них можуть бути прийнятними для України.

Табл. 7. **Зараз постійно ведуться переговори щодо шляхів подолання збройного конфлікту на Донбасі. Як Ви вважаєте, чи треба задля миру йти на компроміси з Росією та керівниками самопроголошених «Донецької та Луганської республік»?, %**[9]

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Мир – за всяку ціну, треба погоджуватися на будь-які компроміси – з ким завгодно і про що завгодно	15,4	17,5	32,9	28,9	28,7
Задля миру варто погоджуватися на компроміси, але – не на всі	**55,5**	**43,8**	**42,1**	**45,8**	**49,0**
Насправді мир на Донбасі може встановитися лише з позиції сили – коли одна зі сторін переможе	20,3	20,2	15,9	16,8	12,1
Важко сказати	8,8	18,5	9,2	8,5	10,3

При цьому важливо, що протягом 2014–2016 рр.у ставленні до «ціни» миру і готовності до різного роду компромісів мала місце тенденція: чим ближче до зони розгортання

[9] Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова. Опитування проведено з 11 по 16 травня 2016 р. – Режим доступу:http://dif.org.ua/article/donbas-poglyad-naselennya-na-konflikt

конфлікту, тим вищою була готовність до домовленостей з ким завгодно і з приводу чого завгодно заради припинення конфлікту. Загалом і сьогодні готовність до будь-яких домовленостей на Заході та в Центрі України нижча, ніж на Півдні, Сході і Донбасі, але саме на Донбасі від 2015 р. відбулися кардинальні зміни у ставленні місцевого населення до різного роду компромісів. Так, восени 2015 р.на Донбасі істотно переважала орієнтованість на «мир за всяку ціну» – її підтримували 59,5% населення регіону, а от у травні 2016 р. – прихильників такої позиції лишилося 29%. Натомість суттєво зросла частка прихильників вибіркових компромісів – від 35% до 49%, відповідно.Тож у цьому питанні думка Донбасу, по-перше, найсуттєвіше змінилася від 2015 р., якщо порівняти з іншими макрорегіонами, а по-друге, почала розвиватися згідно із загальними трендами: мир за всяку ціну – не найбільш запитуваний сценарій пошуку виходу з конфлікту. Ймовірно, утвердження у громадській думці саме такого підходу як основного – компроміси мають бути вибірковими – частково можна пояснити фактичним замороженням ситуації стосовно розмежування окупованих і підконтрольних Україні територій в зоні конфлікту, відсутністю потужних військових наступальних операцій та здебільшого веденням позиційної війни, а частково – відсутністю видимого прогресу у сфері перемовин та висунення Росією й контрольованими нею бойовиками низки політичних вимог до української сторони і неготовністю реально йти шляхом пошуку компромісів. Разом ці фактори, скоріше за все, і стали визначальними навіть для жителів прифронтових територій Донецької та Луганської областей і змінили співвідношення на користь тих, хто був готовий лише до вибіркових компромісів.

У той же час важливо, що основними заходами і рішеннями, які, на думку відносної більшості жителів України, сприятимуть реальному відновленню миру на Донбасі, другий рік поспіль лишається ідея про здійснення тиску (передовсім – міжнародного) на Росію з метою примусити її припинити агресивні дії (41%).

***Табл. 8*. Які рішення, на Вашу думку, слід ухвалити, щоб на Донбасі встановився мир?, %** *(не більше 3-х варіантів)* [10]

Відокремлення територій, зайнятих «ДНР» і «ЛНР», від України	12,0
Надання «ДНР» та «ЛНР» особливого статусу в межах України	12,8
Введення в Україні федеративного устрою	7,5
Успішна відбудова нормального життя на територіях Донбасу, контрольованих Україною	27,6
Проведення законних виборів на територіях, контрольованих «ДНР» і «ЛНР»	12,6
Надання російській мові статусу другої державної	11,4
Амністія всім тим, хто брав участь у бойових діях на Донбасі	5,7
Змусити Росію припинити втручання у конфлікт на Донбасі (посилення міжнародних санкцій, тиск міжнародних структур на Росію)	**40,6**
Припинення фінансування територій, зайнятих «ДНР» і «ЛНР» (виплата пенсій, зарплат тощо)	19,6
Відмова від перспективи членства в НАТО, закріплення в Конституції нейтрального статусу України	7,5
Мир можна встановити тільки силою – військовою силою відновити контроль України над територіями «ДНР» і «ЛНР»	14,8
Інше	1,8
Важко сказати	13,1

Другим за поширеністю у громадській думці «рецептом» встановлення миру на Донбасі лишаються заходи з успішної відбудови повноцінного життя на підконтрольній Україні частині Донеччини та Луганщини (28%). Серед жителів самого Донбасу також превалює орієнтація саме на ці два напрями дій, але істотно переважає підтримка ідеї відновлення нормального

[10] Загальнонаціональне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова. Опитування проведено з 11 по 16 травня 2016 р. – Режим доступу:http://dif.org.ua/article/donbas-poglyad-naselennya-na-konflikt

життя на підконтрольній українській владі території – 45%, що більше, ніж у будь-якому іншому регіоні [11].

Співвідношення між безпековими та політичними кроками з врегулювання

Найбільш гострими є як дипломатичні перемовини, так і публічні дискусії з приводу своєрідних «червоних ліній» між безпековими компонентами врегулювання та політичними кроками, як-от ідеєю з виборами на окупованій території. Попри формальну підтримку ідеї про обов'язковість сталого режиму тиші як передумови для початку імплементації політичних положень Мінських домовленостей, на практиці мали та досі мають місце спроби навіть модераторів перемовин (західні партнери України, окремі країни-члени ЄС, зацікавлені у пом'якшенні санкцій щодо РФ), і тим паче – самої Росії, стимулювати Україну перейти до політичної складової Мінських домовленостей. За нинішніх умов це означає – ігнорувати відсутність режиму тиші та будь-яких гарантій його встановлення. Така формула видається алогічною, а сама ідея з політичними пунктами Мінська (внесення змін до Конституції України, закон про вибори на окупованій території, постійне законодавство щодо статусу цих непідконтрольних районів) до виконання безпекової компоненти цього Мінського пакету домовленостей втрачає будь-який сенс. Жоден із політичних кроків, яких із різною інтенсивністю у різні періоди вимагають від України, не здатен в нинішніх умовах виконати головної функції – сприяти реальному врегулюванню конфлікту.

Щодо співвідношення між безпековою складовою та політичною частиною компромісів в українському суспільстві також склалося достатньо чітке уявлення. Загалом це уявлення і позицію можна охарактеризувати як **«спочатку – безпека».**

Ідея ухвалити певні політичні рішення з надією, що вони сприятимуть відновленню мирної ситуації, не знаходить широкої підтримки в українському суспільстві. Суспільство сьогодні не просто орієнтоване на подальший тиск на РФ та відновлення підконтрольної частини Донбасу (*див. вище таблицю 8*).

[11] Там само.

Пропоновані інші опції – політичні за своїм змістом – не розглядаються широким загалом як потенційно прийнятні чи ефективні, включаючи і позиції жителів Донбасу.

Табл. 9. **Які рішення, на Вашу думку, слід ухвалити, щоб на Донбасі встановився мир?, %** *(регіональний розподіл, травень 2016 р.)*[12]

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Відокремлення територій, зайнятих «ДНР» і «ЛНР», від України	16,6	11,8	15,6	12,6	3,5
Надання «ДНР» та «ЛНР» особливого статусу в межах України	10,7	6,1	24,0	21,3	12,8
Введення в Україні федеративного устрою	4,1	3,0	14,3	12,1	12,1
Успішна відбудова нормального життя на територіях Донбасу, контрольованих Україною	26,4	19,7	37,2	24,1	44,8
Проведення законних виборів на територіях, контрольованих «ДНР» і «ЛНР»	12,4	7,4	31,2	13,6	10,9
Надання російській мові статусу другої державної	7,4	6,3	22,4	13,0	18,6
Амністія всім тим, хто брав участь у бойових діях на Донбасі	3,8	1,7	12,4	5,4	13,0
Змусити Росію припинити втручання у конфлікт на Донбасі (посилення міжнародних санкцій, тиск міжнародних структур на Росію)	**54,1**	**47,5**	**26,1**	**29,3**	**31,7**
Припинення фінансування територій, зайнятих «ДНР» і «ЛНР» (виплата пенсій, зарплат тощо)	32,3	19,0	10,3	17,9	12,9
Відмова від перспективи членства в НАТО, закріплення в Конституції нейтрального статусу України	1,9	4,2	10,8	10,8	16,1
Мир можна встановити тільки силою – військовою силою відновити контроль України над територіями «ДНР» і «ЛНР»	22,1	16,6	9,5	12,0	8,7
Інше	1,3	2,6	0,3	1,4	2,3
Важко сказати	13,2	14,7	11,6	12,1	12,1

[12] Загальнонаціональне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова. Опитування проведено з 11 по 16 травня 2016 р. – Режим доступу:http://dif.org.ua/article/donbas-poglyad-naselennya-na-konflikt

Зокрема, ані надання так званим «республікам» певного «особливого статусу» (13%), ані амністія всім тим, хто брав участь у бойових діях на Донбасі (13%), ані ідея федералізації України (12%), ані проведення виборів на нині окупованих територіях (11%) не знаходять підтримки ні у абсолютної, ні у відносної більшості населення регіону. Але саме ці пункти є основними, навколо яких фактично і точиться дискусія щодо політичного врегулювання конфлікту. Де-факто це входить до умовно «мінського» пакету заходів та потенційних варіантів дій. При цьому суттєвим є той факт, що надія на деякі політичні інструменти в сьогоднішніх умовах в інших макрорегіонах може бути більшою, аніж на прифронтовому Донбасі. До прикладу, на Півдні та Сході України значно більше підтримують ідею з наданням окупованим територіям певного специфічного статусу (24% та 21%, відповідно), до того ж Південь виявився єдиним регіоном, де майже кожен третій вірить у потенційну ефективність ідеї з виборами на непідконтрольних територіях. Між тим, загальним трендом є відсутність готовності застосувати сьогодні більшість політичних інструментів і натомість – зосередитись на міжнародному тиску на РФ.

У цьому контексті варто згадати про ще один важливий тренд – дедалі більше схвалення ідеї ***міжнародного контингенту з підтримки безпеки*** на Донбасі. Сьогодні введення міжнародних сил на Донбас у тому чи іншому форматах підтримує переважна частина суспільства (58%), при цьому орієнтованість на застосування цього інструменту від жовтня 2015 р. до травня 2016 р. дещо зросла (від 53% до 58%), а от частка противників – навпаки, за цей час знизилася (від 27% до 21%). Втім, найбільш істотні зміни у ставленні до такого міжнародного контингенту відбулися на регіональному рівні.

Табл. 10. **Як Ви ставитеся до того, щоб на Донбас були введені міжнародні миротворчі сили?, %**

(регіональний розподіл, травень 2016 р.) [13]

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Позитивно	70,5	64,8	45,7	54,6	39,2
Негативно	14,9	13,6	26,9	25,9	36,1
Важко сказати	14,6	21,6	27,4	19,5	24,7

Так, восени 2015 р. тільки на Заході та в Центрі абсолютна більшість місцевого населення ставилася позитивно до введення миротворчого контингенту (70% та 59,5%, відповідно). А от у травні 2016 р. до них де-факто «приєднався» Схід, де 55% позитивно оцінюють таку ідею, а 26% – негативно (восени – 33% та 39%, відповідно). В контексті змін громадської думки на Донбасі надзвичайно важливо, що від осені 2015 р. відбулася істотна зміна балансу між прихильниками і противниками цієї ідеї. У жовтні 2015 р. більшість жителів Донбасу (68%) негативно ставилася до введення міжнародних сил у регіон, а позитивно оцінювали таку ідею тільки 16%. За півроку, у травні 2016 р., баланс між цими двома опціями становив вже 39% місцевих жителів, які позитивно сприймали цю ініціативу, і 36%, які були проти. Відтак, у громадській думці регіону відбулися кардинальні зрушення, які важливі, з одного боку, як показник поширення спільних поглядів різних макрорегіонів на шляхи врегулювання конфлікту, а з іншого, для суспільних настроїв у самому Донбасі. Фактично, надія на те, що швидкі, політичні за своїм змістом, рішення чи поступки, призведуть до завершення війни, у громадській думці найбільш близького до лінії фронту регіону зникає. Натомість з'являється більша орієнтованість на інструменти іншого порядку й іншої якості, які, до того ж, де-факто означають перенесення уваги на заходи середньострокової перспективи. Можна сказати, що серед жителів підконтрольного Донбасу поступово зникає чи то запит, чи то надія на можливість завершення конфлікту в найближчому майбутньому, поширюється розуміння певного «застигання» ситуації і недієвості швидких політичних рішень.

[13] Загальнонаціональне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова. Опитування проведено з 11 по 16 травня 2016 р. – Режим доступу:http://dif.org.ua/article/donbas-poglyad-naselennya-na-konflikt

Вибори на окупованій території Донбасу найближчим часом неможливі в принципі – так вважають 43% українського населення, і це найбільш поширена у суспільстві оцінка перспектив проведення виборів на непідконтрольних територіях.

Причому на звільненій частині Донбасу такої думки дотримуються 35% місцевих жителів, на Сході – 34%, на Півдні – 33%, а найбільше прихильників такої позиції – на Заході (52%) та у Центрі (51%) [14].

Табл. 11. **Зараз активно обговорюється можливість проведення на територіях, контрольованих «ДНР» та «ЛНР», місцевих виборів. Як Ви вважаєте, за яких умов вони можливі?, %** [15]

(поліваріантне питання, травень 2016)

Вважаю, що найближчим часом вибори там неможливі взагалі	**43,4**
Не треба ставити ніяких умов, просто визнати вибори, які там відбудуться	9,4
Вибори мають відбуватися за українським законодавством	21,1
Повинні бути забезпечені можливості для участі усіх політичних партій, зареєстрованих в Україні	13,9
Повинні бути забезпечені можливості для участі і тих політичних партій та організацій, які не зареєстровані в Україні, але діють на територіях «ДНР» та «ЛНР»	8,6
ОБСЄ та інші міжнародні та українські спостережні організації повинні мати можливість повного контролю за чесністю виборів	22,5
Вибори можуть відбутися за умови виведення російських військ з території «ДНР» та «ЛНР»	20,2
Повинен бути встановлений контроль України над кордоном з Росією	18,0
Бойовики на території «ДНР» та «ЛНР» повинні бути обеззброєні	13,3
Інше	1,4
Важко сказати	12,1

[14] Там само.

[15] Загальнонаціональне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова. Опитування проведено з 11 по 16 травня 2016 р.

Та частина населення, що допускає проведення таких виборів, називає умови, без дотримання яких проведення справжніх виборів буде неможливим. Це насамперед – повний контроль за процесом і чесністю виборів з боку ОБСЄ та інших міжнародних структур (22,5%), проведення виборів у цілковитій відповідності до українського законодавства (21%), виведення всіх російських військ з території «ДНР» та «ЛНР» (20%) та відновлення Україною контролю над кордоном із Росією (18%).

Те, що населення називає саме ці вимоги як необхідні для організації виборчого процесу, де-факто підтверджують і усталення формули **«спочатку – безпека»** (вимоги до відновлення якщо не українського, то міжнародного контролю за кордоном і виведення російських військ), і орієнтація на те, що політичні кроки не можуть не базуватися на безпековій компоненті, а вибори, відповідно, проводитися без належних для цього умов. Сукупно, це означає тільки те, що сформоване бачення конфлікту і неготовність до миру за будь-яку ціну, без відповідних гарантій дотримання навіть безпекової складової, створюють внутрішньополітичне тло і окреслюють низку своєрідних обмежень для учасників переговорного процесу. Ухвалення будь-якого рішення потребуватиме внутрішньої легітимації, а суспільство на сьогодні є достатньо інтегрованим і консолідованим у своєму розумінні цих «червоних ліній», включаючи жителів найбільш складного і близького до лінії розмежування регіону – підконтрольної Україні частини Донбасу.

Політичне майбутнє окупованих територій

Ставлення до будь-яких інструментів та рішень, які були б спрямовані на повноцінне врегулювання конфлікту, набуває сенсу лишень тоді, коли зрозуміле бачення більших стратегічних проблем. У цьому разі – це майбутнє непідконтрольних територій. Якщо немає готовності до ухвалення будь-яких компромісів, якщо політичні кроки не можуть бути застосовані без відповідного підґрунтя для їхньої ефективності, то як в цій ситуації суспільство, і надто жителі прифронтової частини Донбасу, бачать політичне майбутнє окупованих територій?

Табл. 12. **Якщо говорити про політичне майбутнє територій «ДНР» та «ЛНР», якому варіанту Ви віддали б перевагу?, %**
(травень 2016 р.)[16]

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна
Щоб ці території залишалися у складі України на тих же умовах, що й раніше	**62,2**	**53,6**	**26,4**	**38,4**	**42,3**	**47,9**
Щоб вони залишалися частиною України, але отримали більше незалежності від Києва	17,6	15,6	39,5	35,8	30,3	24,6
Щоб вони стали незалежними державами	5,5	7,1	13,5	9,5	3,7	7,4
Щоб вони увійшли до Російської Федерації	3,5	2,9	3,2	4,5	1,8	3,2
Важко сказати	11,2	20,7	17,4	11,7	22,0	16,9

Отже, непідконтрольні території в перспективі мають бути повернені під юрисдикцію України – у цьому переконана більшість населення України. І ця позиція лишається достатньо стабільною протягом двох років: близько половини населення (48%) вважає, що ці території мають повернутися до складу України і залишатися її частиною на тих самих умовах, що й раніше, та ще 25% згодні, що ці окуповані наразі райони мають бути частиною України, але можуть претендувати на більший рівень незалежності від центральної влади. Будь-які ідеї відокремлення цих територій підтримки в українському суспільстві не знаходять. На існування так званих «ДНР» та «ЛНР» у формі незалежних утворень згодні 7% населення, причому найменше – на Донбасі (4%). Приєднання цих територій до РФ підтримали б 3%

[16] Загальнонаціональне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова. Опитування проведено з 11 по 16 травня 2016 р. – Режим доступу:http://dif.org.ua/article/donbas-poglyad-naselennya-na-konflikt

населення, і найменше – знову на підконтрольній Україні частині Донбасу (2%). Тобто готовності до відмежування у стратегічній перспективі немає, але, зважаючи на неготовність до «миру за будь-яку ціну», очевидно це поєднується з усвідомленням неможливості оперативно і швидко досягти основної мети – повернути ці території під юрисдикцію України.

Істотні зміни від осені 2015 р. до травня 2016 р. відбулися на прифронтовому Донбасі, що контролюється українською владою.У жовтні 2015 р. прихильники повернення цих територій під контроль України були майже порівну поділені на тих, хто готовий був надати цим районам більших повноважень (27%), і тих, хто бачив би їх у складі України на тих самих умовах, що й раніше (28%). Ще 19% говорили про можливість утворення автономії цими територіями у складі України. Тобто загалом все-таки домінувала готовність до того чи іншого розширення можливостей, прав і повноважень цих територій в разі їх повернення під контрольУкраїни. Проте вже в травні 2016 р. на Донбасі це співвідношення змінилося. Нині, як бачимо, домінує орієнтація на те, щоб додаткових політичних преференцій «окремі райони» після повернення під контроль України не отримали – 42%. Готовими до розширення повноважень непідконтрольних сьогодні територій залишаються 30% жителів контрольованої Україною частини Донбасу.

Висновки

Якісно новий етап розвитку громадської думки у 2014–2016 рр. істотною мірою пояснюється тим, що ці зміни відбуваються на регіональному рівні, а саме: «розмивання» тих ліній розколу, які мали місце у царині суспільних настроїв до 2014 р.

Одним із фундаментально важливих трендів громадської думки на Донбасі є початок позиціонування місцевих жителів передовсім як громадян України. Так, восени 2015 р. саме громадянами України визначали себе 53% жителів на підконт-

рольній Україні частині Донецької області і 62,5% – Луганської. В обох областях національна самоідентифікація домінувала над сукупною локальною (я – мешканець свого населеного пункту) і регіональною (я – житель свого регіону) ідентичностями.

Дискурс про федералізацію України, який намагалася у 2014 р. розвивати російська сторона та її місцеві сателіти у так званих «ДНР» та «ЛНР», також не знаходить підтримки не тільки в середньому по країні, але і на прифронтовій території Донбасу. Так, влітку 2015 р. жителі Донбасу виступали за унітарну форму державного устрою України: 38% – з розширенням прав регіонів і ще 25% – зі збереженням нинішніх повноважень регіонів.

Однією з найбільш чутливих тем для суспільної думки в Україні 2014–2016 рр., а особливо для прифронтового регіону, була і залишається тема конфлікту з Росією.

У 2016 р. у суспільних настроях жителів Донбасу почала, так само, як і на решті території України, превалювати позиція про неможливість миру за будь-яку ціну (49% жителів Донбасу). Ті, хто готові до компромісів про будь-що і з будь-ким, на Донбасі у 2016 р. вже опинилися у відносній меншості – 29%. Ця переорієнтація на вибіркові компроміси відбулася від осені 2015 р., коли 59,5% жителів Донбасу виступали за «мир за будь-яку ціну».

Донбас, так само як і переважна частина населення України, вважає, що найбільш потрібними рішеннями для встановлення миру в регіоні буде міжнародний тиск на Росію з метою змусити її припинити агресивні дії щодо України, а також відновлення повноцінного життя на підконтрольних Україні територіях Донбасу. Водночас немає віри у те, що мир буде відновлено завдяки згоді України на надання «ЛНР» та «ДНР» «особливого статусу» (тільки 13% вірять у цю опцію), федералізації України (12%), проведення виборів на окупованих територіях (11%) чи амністії тих, хто брав участь у бойових діях на Донбасі (13%). Натомість на Донбасі від 2015 р. кардинально зменшилася частка противників міжнародного миротворчого чи безпекового контингенту, а кількість тих, хто позитивно ставиться до такого

інструменту сприяння завершенню конфлікту, навпаки, зросла – від 16% до 39%. І це теж призвело до певного зближення громадської думки у регіонах на загальнонаціональному рівні.

У той же час згадане вище «розмивання» певних ліній розколу, за якими країна ділилася за своїми суспільними настроями, справді відбувається, але має свої особливості. Так, і приєднання України до Митного союзу, і ідея спільного військово-політичного об'єднання з Росією та іншими країнами СНД на сьогодні втратили левову частку своїх прихильників на Донбасі. Але в питанні вибору між інтеграцією «на Схід» і «на Захід», щодо чого на Донбасі раніше вибір був на користь східного, євразійського вектора, населення не змінює своєї точки зору автоматично на підтримку членства в ЄС. Переважна частина розчарованих в перспективі бути частиною спільного євразійського простору сьогодні обіймає «середню», «нейтральну» позицію: Україні не варто прямувати ані в бік членства в ЄС, ані в бік приєднання до Митного союзу.

В контексті безпекових опцій ситуація схожа. Відбулося розчарування в можливості військово-політичної кооперації з Росією та іншими країнами СНД як гарантії безпеки України (від 50% у 2012 р. до 14% у травні 2016 р.), зросла підтримка членства в НАТО (від 1% до 24%), що само собою свідчить про формування нової картини громадських настроїв у регіоні. Водночас ідея позаблоковості досі лишається на Донбасі найбільш поширеною серед місцевого населення опцією для гарантування безпеки – 33% [17].

Важливим ризиком є латентне лояльне ставлення до країни-агресора, самопроголошених формувань. Соціологічні дослідження, зокрема, не можуть «спіймати» всю строкату картину настроїв на прифронтових територіях, особливо там, де за два з половиною роки після початку агресії так і не налагоджено пов-

[17] Загальнонаціональне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова. Опитування проведено з 11 по 16 травня 2016 р. – Режим доступу:http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-nato-noviy-poglyad

ноцінного українського телемовлення. Попри те, що політичне майбутнє і регіону загалом, і окупованих територій, і ставлення до перспектив подолання конфлікту жителі підконтрольного Донбасу здебільшого розглядають під тим самим кутом, що й більшість жителів України, складність громадської думки на Донбасі виявляється хіба що в такому питанні, як визначення відповідальної сторони за наявний конфлікт між Росією та Україною. Так, на Півдні України та на Донбасі суттєво вищою порівняно з іншими регіонами є позиція, що обидві країни – і Україна, і Росія, однаковою мірою мають нести відповідальність за російсько-український конфлікт. Так вважають 53% жителів Півдня і 51% жителів Донбасу [18].

Поза тим, Донбас демонструє надважливі зміни не тільки у царині політичної культури – як то нову якість ідентичності місцевих громад, оцінки поточних подій та шляхів виходу з конфлікту з Росією. Фактично, поступово, але поки що стабільно, відбувається консолідація суспільства навколо деяких принципових позицій. По-перше, «ні – миру за будь-яку ціну». Запит на таку формулу врегулювання не домінує у жодному макрорегіоні після того, як кардинально змінилася позиція жителів Донбасу. По-друге, жодні політичні кроки в рамках Мінського пакету домовленостей не знаходять підтримки в українському суспільстві, якщо це відбудеться без встановлення сталого режиму тиші і безпеки, а також забезпечення інших умов. Яскравим прикладом є вимоги українського суспільства до організації виборчого процесу на непідконтрольних територіях, які включають і українське законодавство як основу для цих виборів, і міжнародний повноцінний контроль за кордоном з Росією, і демілітаризацію окупованої території. По-третє, сама формула політичного майбутнього цих територій – також наразі єдина для переважної частини суспільства, і що надважливо – для гарячого і найбільш близького до лінії фронту регіону. Жодних «особливих статусів» чи розширених повноважень для

[18] Там само.

непідконтрольних територій бути не може – так вважає половина населення загалом і 42% жителів Донеччини і Луганщини, зокрема. Отже, динаміка змін громадської думки на Донбасі свідчить, що цей регіон часом показує навіть більшу вимогливість, аніж, наприклад, Схід чи Південь. Вочевидь, дві близькі, але паралельні реальності, перебування частини Донбасу під окупацією і повернення згодом під контроль України, а також поступове поширення думки про як мінімум середньостроковий характер конфлікту призводять до таких змін суспільних настроїв у регіоні. Стратегічно це означає внутрішнє посилення зв'язків у суспільстві саме в тих точках, які можна вважати чутливими чи больовими.

VII. СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО РОСІЇ ТА РОСІЯН: ДИНАМІКА ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Руслан Кермач

Одним із важливих вимірів стану міждержавних відносин є динаміка ставлення громадян цих держав одне до одного. Цей індикатор громадської думки значною мірою відображає глибинні аспекти сприйняття громадян інших країн, який виходить далеко за рамки загальних дипломатичних декларацій та заяв посадовців під час публічних зустрічей чи дипломатії на вищому рівні. Про справді «здорові» міждержавні відносини, очевидно, можна говорити лише в тому разі, коли на рівні громадської думки відповідних держав зберігається взаємне позитивне чи бодай нейтральне ставлення.

Ставлення українців до свого східного сусіда – Росії, як і навпаки, ставлення росіян до України та українців – достатньо тривалий час перебуває в фокусі уваги соціологів двох країн. Зокрема, в рамках спільного проекту Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) та недержавної дослідницької організації «Левада-Центр» (Росія) здійснювався регулярний моніторинг громадської думки в двох країнах (Україні та Росії відповідно), який вивчав ставлення населення України до Росії та населення Росії до України відповідно[1].

[1] Висловлюємо подяку Київському міжнародному інституту соціології (КМІС) та особисто генеральному директору КМІС, професору кафедри соціології НаУКМА Володимиру Паніотто за сприяння в отриманні необхідних соціологічних даних моніторингів громадської думки в Україні.

У даному розділі буде розглянуто та проаналізовано основні етапи та значущі трансформації у громадській думці України щодо Росії та росіян протягом останніх восьми років моніторингу (з 2008 до 2016 рр. включно). Водночас буде визначено фундаментальні фактори, що потенційно могли впливати на формування тих чи інших тенденцій та зміни у загальній динаміці громадської думки в Україні.

Динаміка громадської думки України в передвоєнний період (2008–2013 рр.)

Від початку моніторингу громадської думки в Україні та Росії аж до часів російської військової агресії проти України 2014 р. соціологи загалом відзначали відносну стабільність динаміки ставлення українців до Росії. Щоправда, цей передвоєнний період моніторингу громадської думки в Україні щодо Росії можна умовно поділити на 2 основні етапи – (1) *етап стабільно високого рівня позитивного ставлення до Росії* (2008–2010 рр.) та (2*) етап певного спаду позитивного ставлення до Росії* (2011–2013 рр.).

1. *Етап стабільно високого позитивного ставлення до Росії (2008–2010 рр.)*

Загалом, як свідчать дані моніторингу КМІС, показники «доброго ставлення» до Росії[2] серед українських громадян на першому етапі моніторингу (за період з квітня 2008 до жовтня 2010 рр.) мали дуже високий рівень і становили в середньому 90%. При цьому загальний рівень волатильності показника «доброго ставлення» до Росії в громадській думці українців у цей час був порівняно незначним: найменший показник тримався на рівні 88%, тоді як найвищий становив 93%. «Погано» до Росії ставились в період з 2008 р. до 2010 р. в середньому близько 6%

[2] Показник «доброго ставлення» узагальнює сумарну кількість (відсоток) опитаних респондентів в Україні, які ставляться до Росії «дуже добре» та «в основному добре».

українських громадян і цей показник загалом не перевищував 9%. Примітно також, що кількість невизначених у своїх симпатіях чи антипатіях до Росії українців була доволі невисокою – в середньому на рівні 3–4% опитаних в Україні громадян[3]. Тому можна констатувати вельми високу визначеність у громадській думці українського населення в період із 2008 до 2010 рр. в контексті загального ставлення до Росії.

Примітно, що в цей самий час динаміка громадської думки в Росії щодо України не характеризувалась такою ж сталістю та високим рівнем позитивного ставлення, яку загалом демонстрували українські громадяни щодо Росії. Натомість менше ніж за один рік від початку моніторингу громадської думки в квітні 2008 р. і аж до травня 2009 р. відсоток позитивно налаштованих до України росіян стрімко впав із 55% до 34%[4]. Щоправда, вже з другої половини 2009 р. динаміка так само стрімко почала змінюватись на протилежну, і відсоток позитивно налаштованих до України російських громадян почав динамічно зростати, досягши пікового показника – 70% – у другій половині (жовтні) 2010 р.[5] Різка негативна зміна громадської думки в Росії щодо України в 2008–2009 рр. могла бути продиктована, зокрема, низкою знакових міжнародно-політичних подій, що відбулись у цей період, та відповідною реакцією російської влади та ЗМІ на ці події в контексті України.

Насамперед звертає на себе увагу подія, що потенційно могла стати доленосною для України в її євроатлантичному поступі – Бухарестський саміт НАТО (2–4 квітня 2008 р.), під час

[3] Динаміка ставлення населення України і Росії одне до одного / Київський міжнародний інститут соціології. – 2012. – 2 березня. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=92&page=35

[4] Россияне об Украине, украинцы о России / Левада-Центр. – 2010. – 25 фев. – Режим доступу: http://www.levada.ru/2010/02/25/rossiyane-ob-ukraine-ukraintsy-o-rossii/

[5] Динаміка ставлення населення України і Росії одне до одного, жовтень 2010 / Київський міжнародний інститут соціології. – 2010.– 11 лист. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=-276&page=36

якого, серед іншого, розглядалось питання можливості надання Україні Плану дій щодо членства (ПДЧ) в НАТО. Як відомо, найвищі посадові особи Російської Федерації виступали з різкою критикою та навіть прямими погрозами на адресу України та Грузії в разі, якщо цим країнам буде надано План дій щодо членства в Північноатлантичному альянсі[6]. У серпні 2008 р. відбулась російсько-грузинська війна, в ході якої українська сторона виступила на підтримку офіційного Тбілісі, що, звичайно, також негативно було сприйнято в Москві. Нарешті, третьою знаковою подією, яка в означений період моніторингу громадської думки могла вплинути на загальну динаміку ставлення росіян до України, стало розгортання так званої «газової війни» на рубежі 2008–2009 рр., коли російська сторона повністю припинила постачання газу в Україну[7]. Безумовно, всі вищеназвані події не проходили безслідно для громадської думки та мали високий публічний резонанс у російських ЗМІ. Останні, будучи вже на той час значною мірою контрольованими з боку державних органів влади Росії[8], здійснювали цілеспрямовану політику дискредитації України в очах російських громадян, що, своєю чергою, негативно позначалось на їхньому ставленні до України. Це викривлене сприйняття України й фіксувалось соціологічними дослідженнями, зокрема, тими, що тоді проводив «Левада-Центр» у Росії.

[6] Russia Army Vows Steps if Georgia and Ukraine Join NATO / Reuters. – 2008. – Apr. 11. – Режим доступу: http://www.reuters.com/article/us-russia-nato-steps-idUSL1143027920080411. See also: Socor V. Moscow Makes Furious but Empty Threats to Georgia and Ukraine // Eurasia Daily Monitor. – Vol. 5, Issue 70. – 2008. – Apr. 14. – Режим доступу: http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=33544&no_cache=1#.V7MZVluLSUk

[7] Russia Shuts Off Gas to Ukraine / BBC News. – 2009. – Jan. 1. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7806870.stm

[8] Freedom of the Press 2009 – Russia / Freedom House. – Режим доступу: https://freedomhouse.org/report/freedom-press/2009/russia; See also: Freedom of the Press 2010 – Russia / Freedom House. – Режим доступу: https://freedomhouse.org/report/freedom-press/2010/russia.

Графік 1. **Динаміка позитивного ставлення населення України до Росії і населення Росії до України** *(% тих, хто ставиться до іншої країни «добре» і «дуже добре»)*

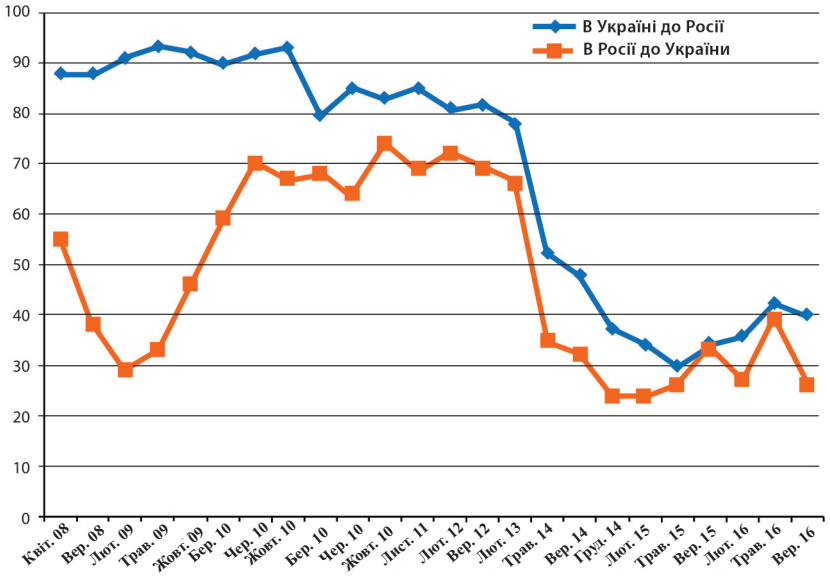

Джерело: Як змінилось ставлення населення України до Росії та населення Росії до України // Київський міжнародний інститут соціології. – 2016. – 26 жовтня.

Як можна побачити з результатів соціологічного моніторингу, стійка динаміка позитивного ставлення українських громадян до Росії на першому етапі моніторингу (квітень 2008 – жовтень 2010) зберігалась навіть за наявності певних відчутних подразників у двосторонніх відносинах та попри відверто недружні кроки російського керівництва (як-то «газова війна» 2008–2009 рр.) щодо України на той час.

2. Етап певного спаду позитивного ставлення до Росії (2011–2013 рр.).

Умовно другий етап моніторингу громадської думки в Україні в «передвоєнний» період (2011–2013 рр.) розпочинається із фіксації соціологами в листопаді 2011 р. певного падіння

в Україні відсотку позитивно налаштованих до Росії українських громадян одразу на 13%: із максимального для всього періоду моніторингу показника у 93% позитивно налаштованих громадян до дещо скромніших 80% (*графік 1*). Щоправда, вже під час наступних етапів моніторингу 2012 р. показник «доброго ставлення» до Росії серед українських громадян дещо зріс (до 85%) і надалі коливався приблизно на рівні цієї позначки[9].

Характерний для цього етапу моніторингу зменшений рівень позитивного ставлення до Росії в громадській думці України можна пояснити як відповідною динамікою двосторонніх відносин України та Росії в цей період, так і загальними зовнішньополітичними орієнтаціями українського керівництва. Як відомо, із приходом до влади Віктора Януковича помітно активізувався проросійський вектор зовнішньої політики України. Зміна зовнішньополітичних орієнтацій Києва, зокрема, знайшла своє вираження у підписанні т.зв. «Харківських угод» (2010) щодо пролонгації терміну базування у Севастополі Чорноморського флоту РФ та фіксації «позаблокового статусу» України у законі «Про основи внутрішньої та зовнішньої політики», який Верховна Рада ухвалила 1 липня 2010 р.[10] Однак форсування проросійського вектору у зовнішній політиці та, водночас, поступки в питанні пролонгації базування ЧФ РФ не принесли очікуваних зустрічних поступок з боку Москви щодо України: навіть, навпаки, починаючи з 2011 р., російська сторона почала вдаватись до таких недружніх заходів, як «продуктові» та «митні війни» проти української експортної продукції[11].

[9] Динаміка ставлення населення України і Росії одне до одного / Київський міжнародний інститут соціології. – 2012. – 2 березня. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=92&page=35

[10] Закон України № 2411-VI «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» / Офіційний портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2411-17

[11] Снова сыр. Россия вводит новые торговые ограничения / Ліга. Бизнес. – 2012. – 9 окт. – Режим доступу: http://biz.liga.net/all/prodovolstvie/stati/2326677-opyat-syr-rossiya-vvodit-novye-torgovye-ogranicheniya.htm

Моніторинг громадської думки 2013 р. хоча й певною мірою демонструє спадну тенденцію показника позитивного ставлення до Росії в Україні, але загалом не відрізняється дуже різкими коливаннями як в загальноукраїнському, так і регіональному розрізах. Кількість громадян України, що позитивно ставляться до Росії, й надалі становить абсолютну більшість у кожному з основних макрорегіонів (Західному, Центральному, Південному та Східному) та й загалом в Україні.

Табл. 1. **Ставлення в Україні до Росії: за макрорегіонами, %** (*травень 2013 р.)*

	Макрорегіони*			
	Західний	**Центральний**	**Південний**	**Східний**
Дуже добре/ в основному добре	**65,5**	**79,8**	**84,8**	**92,6**
В основному погано/дуже погано	20,5	9,2	7,5	4,4
Важко сказати	14	11,0	7,7	3
Разом	100	100	100	100

**Західний регіон*: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області; *Центральний регіон*: м. Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська області; *Південний регіон*: Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області; *Східний регіон*: Харківська, Донецька, Луганська області.

Джерело: Динаміка ставлення населення України до Росії та населення Росії до України / КМІС. – 2013. – 27 червня. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=177&page=25

Останній «передвоєнний» моніторинг громадської думки в Україні щодо ставлення до Росії, що його провели з 8 по 18 лютого 2014 р. Київський міжнародний інститут соціології та Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, засвідчив подальше збереження спадного тренду у динаміці позитивного ставлення

до Росії в громадській думці України. Порівняно з травнем 2013 р., коли вже було зафіксовано падіння рівня доброго ставлення до Росії серед українців до 82%, в лютому 2014 р. цей показник просів вже до 78%. Примітно, що це вперше за весь період моніторингу громадської думки в Україні в контексті ставлення до Росії (починаючи з 2008 р.), коли відсоток позитивно налаштованих до Росії українських громадян опустився нижче за умовну планку в 80%. Водночас відсоток українських громадян, що негативно ставляться до Росії, зріс з 10% (у листопаді 2013 р.) до 13% – у лютому 2014 р.[12]

Така зміна громадської думки в Україні щодо ставлення до Росії, серед іншого, могла бути обумовленою невдоволенням українських громадян різким зростанням впливу та безпосереднього втручання російської влади в політичні процеси в Україні, особливо в період кінця 2013-го та початку 2014 р., спрямованих передовсім на недопущення підписання Києвом Угоди про асоціацію з Європейським Союзом[13]. Як відомо, саме в цей час уряд України ухвалив рішення щодо «призупинення» підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС[14]. Тодішній прем'єр-міністр України Микола Азаров фактично визнав російський фактор як першочергову причину рішення загальмувати підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Пояснюючи в парламенті причини призупинення процесу асоціації України з

[12] Українці не хочуть віз і кордонів з Росією, але й об'єднуватися з Росією не хочуть – загальнонаціональне опитування / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – Лютий 2014. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/-ukrainci-opituvannja.htm

[13] За отказ от евроинтеграции Россия предложила Украине реструктуризировать старые долги // Зеркало недели. – 2013. – 30 ноября. – Режим доступу: http://zn.ua/ECONOMICS/za-otkaz-ot-evrointegracii-rossiya-predlozhila-ukraine-restrukturizirovat-starye-dolgi-133935_.html

[14] Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами – членами, з іншої сторони / Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 21 листопада 2013 р. № 905-р. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80

ЄС, тодішній очільник українського уряду, зокрема, заявив наступне: «Абсолютно очевидно, що на перше місце для уряду стало питання відновлення нормальних відносин з Російською Федерацією та урегулювання всіх спірних питань»[15].

Примітно також, що в розпал антиурядових протестів, що розгортались в Києві восени-взимку 2013–14 рр., Москва здійснювала неприховану протекцію та підтримку політичного режиму Віктора Януковича, одним із показових підтверджень чого стало раптове рішення надати Києву позику на 15 млрд дол. та знижку в ціні на імпортований з Росії газ (до 268,5 дол. за 1000 куб. м)[16]. На тлі зростання невдоволення українських громадян тодішнім Президентом України Віктором Януковичем відверта гра російської сторони на підтримку останнього, як і перманентний тиск Москви щодо зупинення євроінтеграційних устремлінь Києва, могли сприйматись в середовищі значної частини українських громадян не інакше як прояв прямого втручання у внутрішні справи країни, що відповідно мало далекосяжний вплив на громадську думку в Україні загалом.

Різка трансформація громадської думки в Україні внаслідок російської військової агресії (2014–2016)

Як було проілюстровано вище, протягом майже всього «довоєнного» періоду моніторингу громадської думки в Україні (вересень 2008 р. – листопад 2013 р.) відчутних різких коливань у загальній динаміці позитивного ставлення до Росії фактично не відбувалось, за винятком лише єдиного етапу

[15] Азаров назвал причины приостановки процесса ассоциации Украины с ЕС / Forbes. – 2013. – 22 ноября. – Режим доступу: http://www.forbes.ru/news/247760-azarov-nazval-prichiny-priostanovki-protsessa-assotsiatsii-ukrainy-s-es

[16] Putin Pledges Billions, Cheaper Gas to Yanukovych / Radio Free Europe/Radio Liberty (RFE/RL). – 2013. – Dec. 17. – Режим доступу: http://www.rferl.org/content/ukraine-protests-yanukovych-moscow/25203138.html

певного зменшення відповідного показника у період з кінця 2010 р. до кінця 2011 р. Але після фіксації цього незначного падіння в 2011 р. подальша динаміка «доброго ставлення» українців до Росії залишалась достатньо стійкою, відчутних коливань цього показника соціологи не фіксували аж до лютого 2014 р., коли вперше з'явились ознаки нового «просідання» відсотку позитивно налаштованих до Росії українців. Проте це «просідання» в лютому 2014 р. все ж таки не було дуже відчутним, якщо порівнювати із даними моніторингу громадської думки в Україні за 2013 рік (*графік 1*).

Варто відзначити, що практично за весь «передвоєнний» період моніторингу (вересень 2008 р. – листопад 2013 р.) відсоток позитивно налаштованих до Росії українських громадян загалом не падав нижче за 80% (найвищий фіксований показник при цьому становив 93%) аж до останнього «передвоєнного» моніторингу у лютому 2014 р. Натомість у самій Росії, як засвідчують дані моніторингу «Левада-Центру», динаміка ставлення до України мала надзвичайно нестійкий характер. Діапазон фіксованих у період з 2008 р. до лютого 2014 р. коливань становив аж 45%: від 29% позитивно налаштованих до України росіян в січні 2009 р. до 74% таких у вересні 2012 р.[17]

І хоча останній передвоєнний моніторинг вперше засвідчив падіння рівня доброго ставлення до Росії нижче за «психологічну позначку» (80%), справжні карколомні зміни у громадській думці в Україні продемонстрував вже наступний моніторинг, проведений Київським міжнародним інститутом соціології у квітні-травні 2014 р. У цей період часу АР Крим та м. Севастополь вже були незаконно анексовані Росією, тоді як на Донбасі в квітні 2014 р. Кремль спробував реалізувати

[17] Российско-украинские отношения в зеркале украинского кризиса / Левада-Центр. – 2014. – 3 окт. – Режим доступу: http://www.levada.ru-/2014/10/03/rossijsko-ukrainskie-otnosheniya-v-zerkale-ukrainskogo-krizisa/

сценарій так званої «русской весны», спрямований на подальшу дестабілізацію та дезінтеграцію територіальної цілісності України.

Все це, безумовно, не могло не позначитися на громадській думці та, зокрема, на ставленні українських громадян до Росії, яке почало зазнавати стрімкої трансформації. Так, опитування КМІС, проведене в травні 2014 р., вже зафіксувало динамічне падіння рівня позитивної налаштованості українських громадян до Росії: порівняно з опитуванням лютого 2014 р. цей показник впав одразу на 26%: із 78% до 52%. Водночас майже втричі, за даними того самого КМІС, зросла частка українців, схильних радше негативно ставитися до Росії: з 13% до 38%[18]. При цьому варто відзначити, що в регіональному розрізі найбільш стрімка ерозія доброго ставлення до Росії відбулась передовсім у Західному та Центральному регіонах України – падіння на 40% та 33%, тоді як на Півдні та Сході України зменшення за вищезазначеним показником відбулось на 21% та 15% відповідно[19].

Разом із тим, як свідчать дані КМІС, в загальноукраїнському розрізі частка позитивно налаштованих до Росії українців навіть попри початок російської агресії все ще продовжувала становити мінімальну, але все-таки, більшість (52%). Це відбувалось значною мірою завдяки регіонам Півдня та Сходу України, де більшість громадян й надалі виявляла позитивне ставлення до Росії (65% та 77%), навіть попри вже реалізовану на той час анексію Автономної Республіки Крим та м. Севастополя Російською Федерацією (18 березня 2014 р.)[20] та

[18] Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України / Київський міжнародний інститут соціології. – 2014. – 17 черв. – Режим доступу: http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=347&page=17

[19] Там само.

[20] Договор между РФ и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов / Президент России. – 2014. – 18 марта. – Режим доступу: http://www.kremlin.ru/events/president/news/20605

початок захоплень озброєними проросійськими бойовиками адміністративних будівель у низці міст на Донбасі[21].

У вересні 2014 р. соціологи зафіксували дальше падіння позитивного ставлення до Росії серед українських громадян, яке вперше за весь період моніторингу в загальноукраїнському розрізі склало менше половини всього населення – 48% (у травні 2014 р. було 52%), тоді як частка негативно налаштованих до Росії українців зросла з 38% (у травні 2014 р.) до 41% відповідно[22].

При цьому варто відзначити, що під час травневого та вересневого соціологічних опитувань 2014 р. поряд з запитанням щодо ставлення українських громадян до сусідньої країни (Російської Федерації) вивчалось ставлення окремо до жителів країни (росіян) та до керівництва російської держави. Ці дослідження виявили, що російська агресія проти України позначилась передовсім на ставленні до керівництва держави-агресора (69% українців загалом ставились негативно), тоді як ставлення українських громадян до російських і надалі залишалось на достатньо високому рівні (74% висловлювали в цілому добре ставлення), згідно з даними опитування вересня 2014 р.[23]

Так, у регіональному розрізі, згідно з даними вищезазначеного опитування, в усіх без винятку макрорегіонах України (від 63% у Центрі до 91% на Сході) переважна більшість українських громадян добре ставилась до росіян (*діаграма 1*). Водночас до російського керівництва більшість ставилась позитивно тільки в Східному макрорегіоні (69%), тоді як в усіх інших, як і в Україні загалом, таких була абсолютна меншість громадян[24].

[21] Вторжение в Украину: хроника за 5–15 апреля / Liga.net. – Режим доступу: http://news.liga.net/articles/politics/1280196-vtorzhenie_v_ukrainu_-poslednie_sobytiya_v_krymu_i_na_yugo_vostoke.htm; Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України / Київський міжнародний інститут соціології. – 2014. – 17 червня. – Режим доступу: http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=347&page=17

[22] Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України / Київський міжнародний інститут соціології. – 2014. – 6 жовтня. – Режим доступу: http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=404&page=15

[23] Там само.

Діаграма 1. **Регіональна диференціація у ставленні населення України до Росії, росіян і керівництва Росії – відсоток тих, хто ставиться загалом «добре»**

(сума відсотків тих, хто висловлює «добре» і «дуже добре» ставлення)

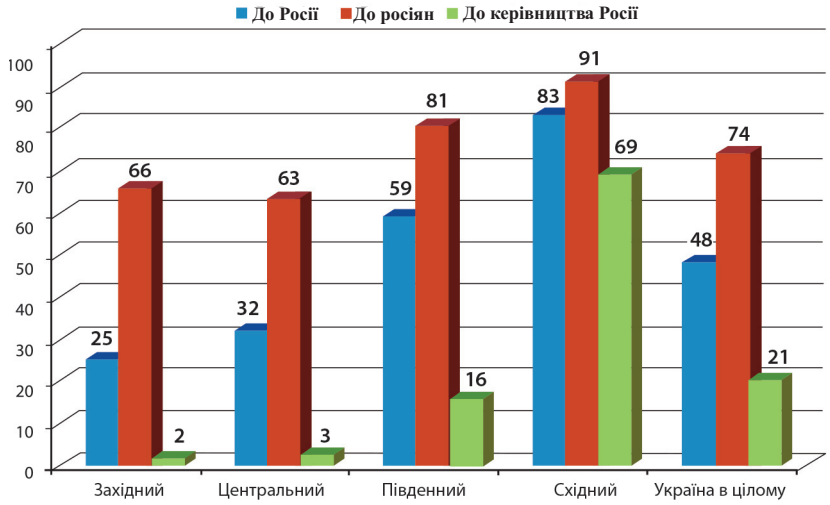

Джерело: Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України // Київський міжнародний інститут соціології. – 2014. – 6 жовтня.

Нарешті, останнє в 2014 р. грудневе опитування КМІС зафіксувало чергове доволі відчутне падіння частки позитивно налаштованих до Росії українських громадян (з 48% до

[24] Там само.

майже 37%) та паралельно до цього зростання частки негативно налаштованих до Росії українців – з 41% до 48%[25]. Таким чином, вперше за весь попередній період моніторингу громадської думки в Україні (з квітня 2008 р.) частка негативно налаштованих до Росії українців перевищила частку тих, хто має позитивне ставлення до сусідньої країни. При цьому різниця між першою та другою групами респондентів становила 11%.

Динамічне згортання позитивного ставлення до Росії в українському суспільстві в 2014 р., очевидно, стало закономірним наслідком російської військової агресії проти України. При цьому на перших етапах моніторингу після початку російської агресії в березні-квітні 2014 р. (анексія Криму через захоплення території «зеленими чоловічками» та розгортання сепаратистських заколотів на Донбасі) відсоток позитивно налаштованих до Росії українців хоча й відчутно обвалився (78% до 52%), але все ще продовжував становити більшість (*графік 1*). Така, здавалося б, парадоксальна ситуація могла бути серед іншого обумовлена деякою неочевидністю для певного сегменту українських громадян ролі Росії в тодішніх процесах розгортання сепаратизму на Донбасі в силу переважно гібридного характеру російського впливу на політичні процеси в Україні на тому етапі.

Однак вже у другій половині 2014 р., коли відбулося повномасштабне вторгнення регулярних російських військ на територію України (23–24 серпня 2014 р.)[26], зокрема ескалація

[25] Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України / Київський міжнародний інститут соціології. – 2015. – 6 лют. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=502&page=11

[26] Kinstler L. Putin Will Never Ever Admit That Russia Has Invaded Ukraine // New Republic. – 2014. – August 28. – Режим доступу: https://newrepublic.com/article/119260/russias-invasion-ukraine-evidence-convincing-putin-denies; See also: New Satellite Imagery Exposes Russian Combat Troops Inside Ukraine / The US Mission to NATO. – 2014. – Aug. 28.– Режим доступу: http://usnato.tumblr.com/post/96003086125/new-satellite-imagery-exposes-russian-combat

військових дій на Донбасі із застосуванням важкої техніки та артилерії й прямі обстріли з території РФ, факт російської агресії в Україні став абсолютно очевидним та доконаним для переважної більшості українських громадян[27]. Це, власне, й спричинило подальше планомірне зменшення частки позитивно налаштованих до Росії українських громадян та відповідно зростання негативних настроїв щодо сусідньої країни вже наприкінці 2014 р.

У першій половині 2015 р. загальна спадна динаміка зміни громадської думки у ставленні до Росії збереглася і, відтак, вже в травні 2015 р., відсоток позитивно налаштованих до Росії українських громадян досяг свого абсолютного мінімуму (26%), тоді як відсоток негативно налаштованих почав становити більшість – 56%[28]. Тільки у вересні 2015 р. тенденція, встановлена з початку російської агресії проти України, незначною мірою змінилась. Моніторинг громадської думки другої половини 2015 р. (вересень) зафіксував деяке покращення ставлення до Росії серед українців – до 34%, та відповідно зменшення частки негативно налаштованих до сусідньої країни – з 56% до 53%[29].

Зафіксовані у вересні 2015 р. зміни насправді стали початком нової тенденції до зростання позитивного ставлення до Росії серед українських громадян. Наступні моніторинги громадської думки КМІС також фіксували зростання частки позитивно налаштованих до Росії спочатку до 36% (у лютому 2016 р.), а потім вже до 42% опитаних українських громадян (у травні 2016 р.). Разом з тим дещо зменшився відсоток

[27] Оперативна інформація Інформаційно-аналітичного центру РНБОУ за 21 листопада / Рада національної безпеки і оборони України. – 2014. – 21 лист. – Режим доступу: http://www.rnbo.gov.ua/news/1878.html

[28] Динаміка позитивного ставлення населення України до Росії і населення Росії до України («Кінець нерозділеного кохання українців до Росії») / Київський міжнародний інститут соціології. – 2015. – 5 жовтня. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=550&page=8

[29] Там само.

негативно налаштованих до сусідньої держави українців: від 47% в лютому 2016 р. до 43% у травні того ж року[30]. Примітно також, що в регіональному розрізі найбільше динаміка зростання позитивного ставлення до Росії, згідно з даними КМІС від травня 2016 р., спостерігалась у Західному (з 21% до 28%), Центральному (з 29% до 39%) та Південному (з 44% до 55%) регіонах України.

Табл. 2. **Ставлення в Україні до Росії: розподіл за макрорегіонами, %** *(травень 2016 р.)*[31]

	Макрорегіони*				
	Україна загалом	**Західний**	**Цент-ральний**	**Південний**	**Східний**
Дуже добре/ в основному добре	**42,1**	**27,8**	**38,8**	**54,5**	**50,5**
В основному погано/дуже погано	43	61,4	46,5	31,9	28,2
Важко сказати	15	10,7	14,7	13,7	21,3
Разом	100	100	100	100	100

* *Західний регіон*: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області; *Центральний регіон*: м. Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська області; *Південний регіон*: Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області; *Східний регіон*: Харківська, Донецька, Луганська області.

Очевидно, що поки ще зарано говорити про те, чи збережеться й надалі новий тренд поліпшення загального ставлення до Росії серед українських громадян і наскільки стійким він буде в майбутньому[32]. Але сама поява цього тренду після динамічного падіння протягом 2014–2015 років потребує додаткових пояснень та досліджень. Як зазначає директор КМІС Володимир Паніотто, нова тенденція в громадській думці виявила себе вже після завершення активної фази протистояння, а відтак, як припускає В.Паніотто, може бути пов'язаною із певною «рутинізацією конфлікту на Сході України» та, зокрема, зі «зменшенням в українських ЗМІ інформації про присутність на Донбасі російських військ»[33]. Так чи інакше, покращення ставлення до Росії справді має місце останнім часом, хоча передовсім ця тенденція, як свідчать дані соціологічних моніторингів, пов'язана із поступовою зміною ставлення до громадян сусідньої держави, але аж ніяк не до її керівництва.

[30] Як змінювалося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України з квітня 2008 р. до травня 2016 р. / Київський міжнародний інститут соціології. – 2016. – 22 червня. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=632&page=1

[31] Там само.

Громадська думка України в контексті анексії Криму

Враховуючи той факт, що далекосяжна трансформація в ставленні українських громадян до Росії та росіян закономірно розпочалась саме після військової агресії сусідньої країни на території Криму, який був незаконно анексований та «приєднаний» до Росії, доцільно звернути увагу й на те, як українські

[32] Результати опитування КМІС, проведеного у вересні 2016 р., зафіксували скорочення до 40% (з 42% у травні 2016 р.) кількості українців, які добре ставляться до Росії. Загалом цей спад за останні півроку у 2% є незначущим, хоча й дає певні підстави стверджувати про нестійкість нової тенденції поліпшення загального ставлення до Росії серед українських громадян, яка намітилась, починаючи з другої половини 2015 р.

[33] Шурхало Д. Українці стали краще ставитися до росіян, але не до Кремля – Паніотто // Радіо Свобода. – 2016. – 24 червня. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/a/27817038.html; Див. також: Як змінювалося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України з квітня 2008 р. до травня 2016 р. / КМІС. – 2016. – 22 червня. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=632&page=1

громадяни бачать сьогодні майбутнє Криму. Задля цього Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва разом із соціологічною службою Центру Разумкова в травні 2016 р. провели загальнонаціональне опитування у всіх регіонах України, за винятком АР Крим і окупованих частин Донецької і Луганської областей.

Результати опитування демонструють тверду переконаність абсолютної більшості українських громадян – 69% – у тому, що Крим повинен входити до складу України. При цьому таку думку поділяє абсолютна більшість респондентів в усіх основних макрорегіонах за винятком Півдня України, де таких відносна більшість (49%). Зокрема, на Півдні, а також на Донбасі, 16% опитаних вважають, що Крим має входити до складу Росії.

Табл. 3. **Як Ви вважаєте, Крим повинен входити до складу Росії, України чи було б краще, щоб він залишався незалежним державним утворенням (як Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я)?, %**[34]

	Україна загалом	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Крим повинен входити до складу Росії	7,2	0,9	3,8	16,4	8,1	15,6
Крим повинен входити до складу України	68,6	84,4	79,2	49,4	56,5	51,8
Крим повинен бути незалежним державним утворенням	12,4	8,6	8,2	13,8	19,4	17,5
Важко відповісти	11,8	6,1	8,8	20,3	16,0	15,1

Водночас у громадській думці України, попри вже майже трирічний період (з березня 2014 р.) фактичної неконтрольованості Україною території Автономної Республіки Крим, превалюють радше оптимістичні очікування щодо перспективи повернення цієї території до складу України. Так, загалом 54% опитаних в Україні респондентів вірять у можливість повернення нині окупованої території півострова під українську юрисдикцію, хоча й більшість цих умовних оптимістів (34%) схиляються до думки про довгостроковий період реалізації такого сценарію[35].

[34] Думка населення України щодо майбутнього Криму / Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – Травень 2016. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/polls/2016a/maibutnepituvannja.htm

Важливо наголосити на тому, що бачення українських громадян щодо кримського питання різко контрастує із тим, як це питання розглядають російські громадяни. Після анексії Криму Росією можна говорити про формування в російській громадській думці так званого «посткримського консенсусу», який знайшов своє вираження у майже одностайній підтримці росіянами приналежності території окупованого півострова до Росії (87%)[36]. Більше того, 79% росіян схильні вважати, що Росія шляхом «приєднання» Криму повертається до своєї традиційної ролі великої держави та стверджує свої інтереси на пострадянському просторі, тоді як в Україні відносна більшість (45%) респондентів схильні вбачати в акті анексії Криму скоріше «зростання авантюризму російської влади, яка намагається в такий спосіб відволікти російське населення від реальних соціальних та економічних проблем, корупції та незадоволеності владою в самій Росії»[37].

Ці діаметрально протилежні настрої свідчать, що анексія Криму Росією, ймовірно, ще довго залишатиметься наріжним каменем конфліктності в контексті громадської думки України та Росії відповідно.

[35] Там само.

[36] Крым два года спустя: внимание, оценки, санкции / Левада-Центр. – 2016. – 7 апр. – Режим доступу: http://www.levada.ru/2016/04/07/krym-dva-goda-spustya-vnimanie-otsenki-sanktsii/

[37] Думка населення України щодо майбутнього Криму. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/polls/2016a/maibutnepituvannja.htm

Висновки

Розглянуті дані регулярних моніторингів громадської думки в Україні в «передвоєнний» період (2008–2013 рр.) дають підстави говорити про доволі високу стійкість показника позитивного ставлення до Росії в середовищі українських громадян. Загалом, незважаючи на існування в цей період різного роду конфліктних ситуацій, «продуктових» та «газових» воєн, відверто недружніх кроків з боку російської влади у вимірі двосторонніх російсько-українських відносин, загальна динаміка майже консенсусного «доброго ставлення» до Росії стійко зберігалась. У період з 2008 до 2013 року мало місце лише одноразове невелике просідання показника «доброго ставлення» до Росії в Україні на рубежі 2010 та 2011 років. Однак до та після цієї разової зміни динаміка у ставленні громадян України до Росії була доволі стійкою та стабільно високою з незначним рівнем волатильності, що відчутно контрастувало з динамікою громадської думки в самій Росії щодо України.

Цілеспрямована політика втручання у внутрішні справи України напередодні та під час революційних подій в Україні 2013–2014 рр., як і неприховувана підтримка Москвою режиму Віктора Януковича в цей період внутрішньополітичної турбулентності, створювали передумови для певної ерозії позитивного ставлення до Росії вже на початку 2014 р. Проте російська військова агресія проти України спочатку гібридного, а пізніше й відкритого характеру, стала визначальним чинником різкого та фактично обвального падіння відсотку позитивно налаштованих до Росії українських громадян. Причому падіння відбулось серед жителів усіх без винятку регіонів України.

Результати соціологічних досліджень також вказують на те, що зниження рівня позитивного ставлення до Росії значною мірою було пов'язано із різким погіршенням ставлення передовсім до російської влади, тоді як до росіян й надалі, навіть після початку агресії Росії, переважна більшість українських громадян ставиться скоріше позитивно, аніж негативно.

З вересня 2015 р. і до останніх моніторингів у 2016 р. в громадській думці України простежується загальна тенденція певного поліпшення ставлення до Росії. Але передбачити, наскільки вона буде тривалою та стійкою, важко через низку факторів, здатних вплинути на цю динаміку. Так, наприклад, мілітаризація та планомірне нарощування військової присутності Росії в окупованому Криму та на Донбасі, ескалація конфлікту на Сході останніх місяців потенційно можуть спричинити згортання нинішніх тенденцій у громадській думці в ставленні до Росії. Достатньо малоймовірним видається повернення найближчим часом колишніх високих показників позитивного ставлення в Україні до Росії навіть за умови збереження нещодавніх висхідних тенденцій у громадській думці. Адже, очевидно, що військова агресія Росії стала тим деструктивним чинником для всієї подальшої динаміки двосторонніх україно-російських відносин, який не може бути швидко знівельований в силу певної інерції громадської думки, як і закономірних трансформацій в українському публічному суспільно-політичному дискурсі самої парадигми сприйняття сусідньої держави в останні роки.

Нещодавні результати моніторингу громадської думки України та Росії щодо майбутнього Криму вказують, поміж іншого, на глибинні і, як видається сьогодні, нездоланні суперечності в трактуванні громадянами обох країн одного з визначальних для майбутнього російсько-українських двосторонніх відносин питання про приналежність півострова. Відповідь на це питання ще тривалий час залишатиметься одним із ключових індикаторів, що визначатиме перспективи «оздоровлення» ставлення українців до росіян.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Восени 2015 р. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва підготував аналітичну записку щодо основних альтернатив політики України щодо окупованих районів Донбасу[1]. Нижче наведемо ці альтернативи із певною адаптацією, враховуючи нинішній етап подій.

Аналітики «Демініціатив», а також «Майдану закордонних справ» та Центру громадських свобод дійшли висновку, що сценарій «***м'якої реінтеграції»*** (*див. додаток*) навряд чи доцільно застосовувати до повного відновлення контролю України над окупованими територіями. Вибір сценарію «***часткова ізоляція-2»*** буде виправданим лише в разі виконання лідерами бойовиків та їхніми керівниками в Москві безпекових і політичних умов Мінських домовленостей, зокрема проведення демократичних виборів на захопленій території, що теж малоймовірно. Результати соціологічних опитувань, як показано у розділі 6, також підтверджують, що більшість українців (у тому числі на Півдні та Сході) не вірять у «мир за будь-яку ціну», вони не готові оплачувати «реінтеграцію» на умовах Кремля і прекрасно розуміють, що це стане «троянським конем» для підриву України зсередини. Громадяни України не вірять, що прийняття умов Росії принесе мир на Донбасі. Адже Кремль не припинив своєї політики з дестабілізації українського суспільства, спроб грати на політичних та регіональних відмінностях, посилити «п'яту колону», яка, на жаль, користується демократичними правилами гри в Україні.

Сценарій ***«повної ізоляції»***, попри свою чіткість і послідовність, перериває бодай символічні гуманітарні зв'язки із українськими громадянами на окупованій території. Крім того, він позбавляє Україну можливості використовувати економічні важелі у переговорному процесі, що насправді, як показує практика, є одним із серйозних важелів впливу Києва на іншу сторону. Однак ескалація агресії у лютому-березні 2017 р., визнання Росією «паспортів» «ДНР/ЛНР», встановлення бойовиками «зовнішнього державного управління» над зареєстрованими в Україні підприємствами може спонукати застосувати саме цей сценарій.

[1] Золкіна М., Матвійчук О., Сидорчук О., Смілянський Ю. Політика України щодо окупованих територій (Донецька та Луганська області). Аналіз альтернатив. – К.: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, вересень 2015. – С. 39–51.

Українці також розуміють, що звільнення Донбасу військовою силою наразі не реалістичне. Вони готові до компромісів, але не будь-якою ціною. До останньої ескалації конфлікту у лютому-березні 2017 р. виглядало так, що при всіх ризиках був сенс застосовувати сценарій ***«часткової ізоляції-1»*** (з мінімальними економічними та гуманітарними контактами). Але у будь-якому разі цей сценарій, як і у випадку «повної ізоляції», вимагає чіткого юридичного та політичного визначення частини Донбасу тимчасово окупованими територіями. Його втілення потребує рішучої боротьби з неминучою контрабандою, а відповідно, і реформування силових структур України. І головне, Україна має реформуватися і довести не тільки свою демократичність, а й економічну ефективність.

Всупереч сподіванням Кремля, російська агресія насправді призвела до посилення єдності української політичної нації, яка формувалася з 1991 р. і отримала нову якість під час подій на Євромайдані. Українці визначилися геополітично і хочуть, щоб їхня країна стала членом ЄС та НАТО. Та найкращою відповіддю будуть ефективність реформ в Україні, практичні кроки з євроінтеграції, які трансформують країну і стануть відчутними для її громадян. Це дасть змогу закріпити ті позитивні тенденції в громадській думці та суспільстві, які стали однією з ключових відповідей українських громадян на агресію Кремля. Реформи почалися, але, як показано у цій книзі на прикладі трансформації партійної системи, дії українських політиків суттєво відстають від запитів суспільства. Такий розрив несе серйозні ризики, адже позитивні зміни в громадській думці не діятимуть автоматично, вони потребують закріплення і посилення практичними діями. А це вимагає постійного контролю за політиками, впливу на них, вироблення і лобіювання альтернативних рішень з боку академічного, експертного середовища та громадянського суспільства.

Додаток. Стислий зміст чотирьох альтернатив політики щодо окупованих територій Донбасу

1. Повна ізоляція

Параметри	Плюси	Мінуси	Ризики
Внутрішньополітичний	- економія матеріальних і кадрових ресурсів; - зниження ймовірності терактів і диверсій; - послаблення спроможності «ДНР» і «ЛНР» вести бойові дії	- погіршення ставлення жителів окупованих територій до української держави; - погіршення ставлення жителів прифронтових територій до української держави; - імовірність ескалації конфлікту з боку Москви	- посилення контрабанди та інших корупційних практик
Економічний	- економія витрат держбюджету; - відтермінування додаткових бюджетних витрат; - неможливість використання економічного потенціалу України для ведення війни проти неї	- тимчасові збитки для єдиного економічного комплексу; - втрата сировинних постачальників державними підприємствами; - зменшення податкової бази та надходжень до бюджету	

Параметри	Плюси	Мінуси	Ризики
	- неспроможність очікувань кращого життя за рахунок країни-агресора; - стимули для підприємств для пошуку нових ринків; - стимули для підприємств для здійснення модернізації	- збільшення дефіциту державного бюджету; - тимчасове скорочення кількості робочих місць у країні; - невиконання соціально-економічних гарантій перед частиною громадян країни	- тимчасове погіршення соціального становища частини населення; - посилення контрабанди та інших корупційних практик
Гуманітарний	- встановлення правової визначеності щодо забезпечення прав людини; - відновлення належного правопорядку на суміжних територіях	- позбавлення захисту частини громадян країни; - розрив особистих комунікацій між людьми з різних боків лінії розмежування	- погіршення ставлення до держави з приводу її відмови від захисту прав частини своїх громадян
Зовнішньополітичний	- посилення міжнародної суб'єктності України; - створення підґрунтя для зміни формату ведення переговорів	- ускладнення підтримки України на рівні міжнародних організацій	- активізація противників ідеї подальшого тиску на Росію; - створення вакууму міжнародної підтримки України

2. Часткова ізоляція-1

Параметри	Плюси	Мінуси	Ризики
Внутрішньо-політичний	- впорядкування політики щодо окупованих територій; - зростання підтримки жителів окупованих територій до української влади	- послаблення соціальної напруги в «ДНР» і «ЛНР»; - часткове зниження підтримки української влади в інших регіонах	- непотрапляння виплат до рук адресатів; - маніпуляції щодо джерела виплат з боку керівництва «ДНР» і «ЛНР»
Економічний	- збереження безпосереднього контакту держави зі своїми громадянами; - витрачання коштів з окупованих регіонів на підконтрольній Києву території; - збільшення обсягу безготівкових розрахунків на споживчому ринку; - часткове зниження інфляції; - відтермінування додаткових бюджетних витрат; - неможливість використання економічного потенціалу України для ведення війни проти неї	- додаткові витрати на облаштування «обмінних вузлів»; - додаткові витрати на забезпечення потоку внутрішньо переміщених осіб; - часткове неприйняття громадянами з окупованих територій розвитку ситуації	- посилення контрабанди та інших корупційних практик

Параметри	Плюси	Мінуси	Ризики
Гуманітарний	- збереження певних каналів комунікації між державою і людьми; - часткове виконання державою обов'язків щодо громадян з окупованих територій; - відновлення належного правопорядку на суміжних територіях	- відсутність зв'язку між відкритістю влади до громадян з окупованих територій та їхньою лояльністю до держави; - неможливість України контролювати дотримання прав людини на непідконтрольних територіях; - негативний вплив на правовий режим в Україні громадян з окупованих територій	- звинувачення людей з окупованих територій у споживацтві; - стимули щодо пошуку «вигідних схем»
Зовнішньо-політичний	- мінімізація загрози звинувачень України з боку її міжнародних партнерів; - впорядкування гуманітарних проектів міжнародних фондів і програм; - формування умов, за яких міжнародна спільнота буде готова взяти на себе частину відповідальності	- тимчасове зменшення міжнародної підтримки України; - спроби Росії перекласти відповідальність за утримання окупованих територій на Україну	- ескалація бойових дій

3. Часткова ізоляція–2

Параметри	Плюси	Мінуси	Ризики
Внутрішньополітичний	- зростання підтримки жителів окупованих територій до української влади; - часткове заміщення воєнного протистояння економічною співпрацею	- посилення протиріч усередині парламентської коаліції; - збільшення ймовірності терактів і диверсій; - підживлення економічної бази «ДНР» і «ЛНР»; - зменшення підтримки української влади в деяких регіонах	- опір відновленню економічних контактів з боку радикальних груп з обох сторін
Економічний	- часткове задоволення окремих власників великого капіталу; - часткове дотримання соціально-економічних прав жителів окупованих територій	- збільшення навантаження на державний бюджет; - потреба в секвестрі бюджету для згортання низки соціальних програм; - можливість використання економічного потенціалу України для ведення війни проти неї; - посилення соціального невдоволення громадян	- неможливість встановити повний контроль над економічним життям регіону в рамках чинного законодавства України; - посилення контролю з боку Росії за економічним життям України

Параметри	Плюси	Мінуси	Ризики
Гуманітарний	- підвищення рівня забезпечення прав людей на окупованих територіях	- поступова легалізація окупаційних режимів «ДНР» і «ЛНР»; - відсутність реальних механізмів захисту прав людини на окупованих територіях; - зменшення витрат Росії на утримання окупованих територій	- поширення незаконних практик «ДНР» і «ЛНР» на іншу територію України
Зовнішньополітичний	- виконання Україною взятих на себе зобов'язань	- втрата міжнародної забарвленості конфлікту на Донбасі; - можливість для західних держав дистанціюватися від вирішення конфлікту; - звуження кола аргументів щодо подальшого санкційного тиску на Росію; - зменшення ймовірності нових засобів тиску і впливу на Росію	- послаблення санкцій щодо Росії; - консервація існуючого порядку відносин з окупованими територіями; - мінімізація шансів на перегляд формату і змісту переговорів

4. М'яка реінтеграція

Параметри	Плюси	Мінуси	Ризики
Внутрішньополітичний	- припинення бойових дій; - можливість виникнення інструментів для стимулювання розколу в лавах сепаратистів	- загроза повного розпаду коаліції; - значне падіння підтримки української влади в суспільстві; - легітимація «ДНР» і «ЛНР» з боку української держави; - загроза виникнення осередків сепаратизму в інших регіонах	- реалізація сценарію залежить від доброї волі керівництва Росії
Економічний	- повне задоволення окремих власників великого капіталу; - часткове дотримання соціально-економічних прав жителів окупованих територій	- розбалансування бюджетної та податкової системи; - неможливість відновити контроль над економічним життям окупованих регіонів; - неможливість зупинити процеси економічного відособлення окупованих регіонів; - фінансування органів «ДНР» і «ЛНР» усім українським суспільством	- втрата економічної самостійності України; - посилення соціального невдоволення громадян; - посилення антиурядових виступів

Параметри	Плюси	Мінуси	Ризики
Гуманітарний	- створення умов для кращого забезпечення прав людини на окупованих територіях	- неможливість реалізувати сценарій в односторонньому порядку	- неможливість забезпечити права людини на окупованих територіях без інституційної спроможності
Зовнішньополітичний	- виконання Україною Мінських домовленостей	- звуження спектру можливостей для притягнення Росії до відповідальності; - відмова від ідеї повернення Криму на міжнародній арені; - послаблення санкцій і тиску на Росію з боку міжнародної спільноти; - втрата міжнародної суб'єктності України	- тиск на українську сторону з боку міжнародних партнерів з метою виконання «Мінська-2»; - збереження можливостей для тиску на Україну з боку Росії

Список таблиць, діаграм, графіків та карт

***Розділ 1*. Вирішальний 2014-й: роз'єднав чи з'єднав Україну?**

Таблиця 1. Як Ви ставитеся до Євромайдану – акцій протесту, що відбуваються у Києві на Майдані Незалежності, та аналогічних акцій в інших містах України? 14

Таблиця 2. Якби референдум щодо незалежності України відбувався зараз, як би Ви проголосували? 18

Графік 1. Ким Ви себе передусім вважаєте? 19

Таблиця 3. Ким Ви себе передусім вважаєте? (2013-2014 рр.) 20

Графік 2. Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадяниномУкраїни? 22

Таблиця 4. Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України? (2013–2014 рр.).....23

Таблиця 5. Ставлення населення різних регіонів України до ймовірних геополітичних об'єднань (2013–2014 рр.) 25

Графік 3. Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні?.....28

Таблиця 6. Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні?.....29

Таблиця 7. Яким має бути статус регіону, де Ви проживаєте? 31

Таблиця 8. Що насамперед має зробити політик, за якого Ви збираєтесь голосувати на виборах Президента України? 34-35

***Розділ 2*. Партійна система України після Майдану: регіональні особливості в умовах незавершеної трансформації**

Графік 1. Якою мірою Ви довіряєте політичним партіям? 61

Таблиця 1. Якщо Ви вважаєте, що діяльність партій в Україні не відповідає демократичним стандартам, то чим саме?.....63

Таблиця 2. Які з цих характеристик повинна мати політична партія, аби Ви віддали за неї свій голос? 64

Таблиця 3. Хто, на Вашу думку, повинен фінансувати діяльність партій? 65

Графік 2. А особисто Ви готові виділяти гроші на якусь політичну партію, якщо будете певні, що вона захищає Ваші інтереси? 66

***Розділ 3*. Російська агресія на Сході України як чинник формування економічних настроїв в Україні**

Таблиця 1. Донецька та Луганська області в економіці України напередодні Революції Гідності та російської агресії (2012–2013 рр.) 73

Таблиця 2. Донецька та Луганська області в зовнішній торгівлі України.....74

Таблиця 3. Індекс регіонального людського розвитку (ІРЛР) Донецької та Луганської областей, АР Крим (2012 р., ранг) 75

Таблиця 4. Що недоотримав бюджет із зони АТО (деякі види податків, 1 липня 2014 р. – 1 квітня 2016 р.) 78

Діаграма 1. Рейтинг першочергових економічних/політичних кроків, які бізнес очікує від влади (дані опитування, проведеного з 25 липня по 15 серпня 2014 р.) 80

Діаграма 2. Вплив війни на Сході на фінансово-економічний стан промислових підприємств України.....81

Таблиця 5. Топ-3 проблеми, зумовлені війною на Сході 82

Таблиця 6. Вплив війни на Сході на промислові підприємства України 83

Таблиця 7. Чинники, які обмежували зростання бізнесу в 2015 р. 86

Таблиця 8. Чинники, які обмежували зростання бізнесу в 2015 р. (окремі області) 87

Таблиця 9. Чинники, що обмежують зростання МСП, факторний аналіз, регіональний вимір 88

Таблиця 10. Політика щодо тимчасово окупованих територій: думка українців 96

Таблиця 11. Політика щодо окупованих територій 97

Таблиця 12. Припинення економічних зв'язків між Україною та територіями «ДНР» і «ЛНР»: регіональний вимір 98

Таблиця 13. Пріоритетні напрями економічної інтеграції України 106

***Розділ 4*. Зміни у зовнішньополітичних орієнтаціях після Євромайдану: загальнонаціональний та регіональний рівні**

Таблиця 1. Яким інтеграційним напрямом має йти Україна? 114
Таблиця 2. Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? 116
Таблиця 3. Як Ви вважаєте, чи треба Україні вступити до Європейського Союзу? 117
Таблиці 4–5. Як Ви вважаєте, чи треба Україні вступати до таких міжнародних організацій? (Митний союз із Росією, Білоруссю та Казахстаном / Європейський Союз) 119
Таблиця 6. Яким інтеграційним напрямом має йти Україна? (Віковий розподіл, травень 2013 р. – травень 2014 р.) 121
Таблиця 7. Яким інтеграційним напрямом має йти Україна? Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська області).....122
Таблиця 8. Яким інтеграційним напрямом має йти Україна? Схід (Дніпропетровська, Харківська, Запорізька області) 123
Таблиця 9. Яким напрямом зовнішньої політики має йти Україна? Донецька та Луганська області 124
Таблиця 10. Якби Ви взяли участь у референдумі щодо вступу до НАТО, то як би Ви проголосували?.....127
Таблиця 11. Який варіант гарантування безпеки був би, на Вашу думку, найкращий дляУкраїни? 129
Таблиця 12. Якби Ви взяли участь у референдумі щодо вступу України до НАТО, то як би проголосували? 132
Таблиця 13. Який варіант гарантування безпеки був би, на Вашу думку, найкращий для України? (Схід) 133
Таблиця 14. Який варіант гарантування безпеки був би, на Вашу думку, найкращий для України? (Донбас).....134
Таблиця 15. Який варіант гарантування безпеки був би, на Вашу думку, найкращий для України? (Південь) 135

***Розділ 5*. Децентралізація влади в Україні: досягнення і загрози**

Таблиця 1. Як би Ви оцінили вирішення у місті (селищі) наступних проблем? (листопад 2014 р.) 144
Таблиця 2. Наскільки Ви задоволені діяльністю таких органів влади? (листопад 2014 р.) 145
Таблиця 3. Державний устрій України має бути… (квітень 2014 р.).....151

Діаграма 1. Доходи місцевих бюджетів та їхні джерела у 2014–2016 рр. (за однакових умов, без урахування непідконтрольних Україні територій) (млрд грн) 155
Діаграма 2. Співвідношення доходів і видатків місцевих бюджетів у 2014 і 2015 рр. (млрд грн) 156
Таблиця 4. Чи підтримуєте Ви кроки, які здійснює влада в межах децентралізації влади? (серпень 2016 р.).....165
Таблиця 5. Протягом 2015 р. суттєво зросли доходи місцевих бюджетів. Чи відчули Ви якісь результати використання цих коштів (підвищення якості послуг, благоустрою, соціальної допомоги) порівняно з минулими роками? (серпень 2016 р.) 166
Таблиця 6. Чи підтримуєте Ви процес добровільного об’єднання територіальних громад? (серпень 2016 р.) 167
Таблиця 7. Чи вплинув процес об’єднання громад на умови життя у Вашому місті/селищі/селі? (серпень 2016 р.) 168

***Розділ 6*. Донбас: нові тренди громадської думки**

Таблиця 1. Ким Ви себе передусім вважаєте? (Донецька та Луганська області) 174
Таблиця 2. Ким Ви себе передусім вважаєте? 176
Таблиця 3. Ким Ви себе передусім вважаєте? (Донецька область: м. Слов’янськ та м. Краматорськ) 178
Таблиця 4. Ким Ви себе передусім вважаєте? (Луганська область: м. Старобільськ та м. Сєвєродонецьк) 179
Таблиця 5. Який з варіантів державно-територіального устрою Ви підтримуєте? (червень-липень 2015 р.) 181
Таблиця 6. Регіон, в якому Ви проживаєте, має бути... 182
Таблиця 7. Зараз постійно ведуться переговори щодо шляхів подолання збройного конфлікту на Донбасі. Як Ви вважаєте, чи треба задля миру йти на компроміси з Росією та керівниками самопроголошених «Донецької та Луганської республік»? 184
Таблиця 8. Які рішення, на Вашу думку, слід ухвалити, щоб на Донбасі встановився мир?.....186
Таблиця 9. Які рішення, на Вашу думку, слід ухвалити, щоб на Донбасі встановився мир? (регіональний розподіл, травень 2016 р.) 188

Таблиця 10. Як Ви ставитеся до того, щоб на Донбас були введені міжнародні миротворчі сили? (регіональний розподіл, травень 2016 р.) 190

Таблиця 11. Зараз активно обговорюється можливість проведення на територіях, контрольованих «ДНР» та «ЛНР», місцевих виборів. Як Ви вважаєте, за яких умов вони можливі? (травень 2016 р.) 191

Таблиця 12. Якщо говорити про політичне майбутнє територій «ДНР» та «ЛНР», якому варіанту Ви віддали б перевагу? (травень 2016 р.) 193

Розділ 7. **Ставлення українців до Росії та росіян: динаміка та основні тенденції**

Графік 1. Динаміка позитивного ставлення населення України до Росії і населення Росії до України 203

Таблиця 1. Ставлення в Україні до Росії: за макрорегіонами (травень 2013 р.) 205

Діаграма 1. Регіональна диференціація у ставленні населення України до Росії, росіян і керівництва Росії – відсоток тих, хто ставиться загалом «добре» 211

Таблиця 2. Ставлення в Україні до Росії: розподіл за макрорегіонами (травень 2016 р.) 214

Таблиця 3. Як Ви вважаєте, Крим повинен входити до складу Росії, України чи було б краще, щоб він залишався незалежним державним утворенням (як Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я)? 216

Замість післямови

Додаток. Стислий зміст чотирьох альтернатив політики щодо окупованих територій Донбасу 222–229

Карти:

1-2. Результати партій, що подолали п'ятивідсотковий бар'єр за партійними списками на парламентських виборах у жовтні 2014 р. (по областях)

3-6. Результати основних партій на виборах до обласних рад у жовтні 2015 р.

Наукове видання

ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАСТРОЇВ В УМОВАХ ПРОТИДІЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ НА ДОНБАСІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Науковий редактор О. Гарань

Літ. редактор *І. Філіпчук*
Верстка *Г. Шалашенко*
Коректор *Т. Іваненко*

На обкладинці використано графіки з досліджень Інституту соціології НАН України та Київського міжнародного інституту соціології

Підписано до друку 15.03.2017 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офс. Гарнітура UkrainianSchoolBook.
Умовн. друк. арк. 14,9. Обл.-вид. арк. 9,72.
Наклад 500 прим. Зам. №

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України
(серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)
Тел. (044) 467-51-89

Надруковано СПД ПАЛИВОДА А.В.
м. Київ, пр-т Відрадний, 95/Г, оф. 410